

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Δ Ο Μ Ε Σ Κ Α Ι Θ Ε Σ Μ Ο Ι

8

ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ
(1830-2022)

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

•
1821

•
200 ΧΡΟΝΙΑ

• ελευθερι •

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΜΕ ΤΟ ΑΥΡΙΟ

•
2021

•
ΕΠΕΤΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ 1821-2021

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Ν.Κ. Αλιβιζάτος

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΚΠΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική υποστήριξη
της Τράπεζας Πειραιώς.

Επιμέλεια τόμων: Ελένη Μπενέκη

ISBN: 978-960-89102-9-4

© Αθήνα 2023, Τράπεζα Πειραιώς και Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ένοπλες δυνάμεις
και εσωτερική ασφάλεια
(1830-2022)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΠΑ,
ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Συντομογραφίες</i>	9
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία	
<i>Εισαγωγή</i>	11
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΛΕΣΗΣ Διδάσκων, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων	
<i>«Τα νεύρα και οι μυς του έθνους»: ο ρόλος του στρατού στο νεοελληνικό κράτος, οι προθέσεις και οι αντιφάσεις (1828-1940)</i>	15
ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ Ομότιμος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης ΕΚΠΑ	
<i>Στρατός και πολιτική</i>	29
ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ	
<i>Εκατό χρόνια «στο κλαρί»: το ληστρικό φαινόμενο στο ελληνικό κράτος</i>	43
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων	
<i>Χωροφυλακή και Αστυνομία: ιστορία και εξέλιξη, 1821-1940</i>	57
ΖΗΣΗΣ ΦΩΤΑΚΗΣ Επίκουρος καθηγητής, Σχολή Ναυτικών Δοκίμων	
<i>Το ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό και οι διεθνείς συνεργασίες του, 1878-1921</i>	69

ΕΛΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Εκπαιδευτικός, διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

*Στρατιωτική ιστορία «από τα κάτω»: η εμπειρία
του μαχητή, 1912-1940* 81

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΧΟΥΡΧΟΥΛΗΣ

Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Η Ελλάδα, το ΝΑΤΟ και οι εθνικές και διεθνείς προκλήσεις ασφάλειας 93

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Γενικός Γραμματέας
του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

*Ο στρατός κατά την κρίση των θεσμών, 1915-1974: πολιτικός ρόλος
και εξωτερική ασφάλεια* 107

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΒΕΛΑΣ

Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Διαχείρισης Λιμένων και Ναυτιλίας ΕΚΠΑ

Η Ελλάδα και τα πυρηνικά όπλα στον Ψυχρό πόλεμο 121

ΠΑΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

Πρέσβυς ε.τ., πρώην διοικητής ΕΥΠ (1999-2004)

Υπηρεσίες πληροφοριών και εθνική ασφάλεια 133

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕΛ	Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζομένου Λαού (Κύπρος)
ΓΕΕΘΑ	Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΣΚ	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
ΔΥΠΛ	Διεύθυνσις Υπηρεσίας Πληροφοριών (Ελλάδα, 1949)
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΕΝΑ	Ένωσις Ελλήνων Νέων Αξιωματικών
ΕΥΠ/ΚΥΠ	Εθνική/Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (Ελλάδα, 1953-)
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΚΕΑΔΕΑ	Κίνηση για την Εθνική Ανεξαρτησία, τη Διεθνή Ειρήνη και τον Αποπλισμό
MIT	Milli İhtibarlat Teskilati (τουρκική υπηρεσία πληροφοριών)
PAN	Ρήλος-Αυλών-Νήσοι (οργάνωση αξιωματικών του στρατού, 1943-44)
BND	Bundesnachrichtendienst (υπηρεσία πληροφοριών, Γερμανία)
FSB	Federal Security Service (Ρωσική Ομοσπονδία)
IFOR-SFOR	Implementation Force/Stabilization Force (πολυεθνικές δυνάμεις του NATO, Βοσνία-Ερζεγοβίνη)
IRBM	Intermediate Range Ballistic Missile
ISAF	International Security Assistance Force (Αφγανιστάν)
KFOR	Kosovo Force (NATO)
MC – LCC	Multi Corps–Land Component Command (NATO)
MDAP	Mutual Defense Assistance Program
NAMFI	Πεδίο Βολής Κρήτης
NPG	Nuclear Planning Group (NATO)
NRDC-GR	NATO Rapid Deployable Corps–Greece
NRF	NATO Response Force
NSA	National Security Agency (ΗΠΑ)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΠΑ,
ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Στον τόμο αυτόν, δημοσιεύονται, με μορφή σύντομων, επεξεργασμένων επιστημονικών άρθρων, εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν σε ημερίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, την οποία συνδιοργανώσαμε τον Απρίλιο του 2022 από κοινού με τον Θάνο Βερέμη, ομότιμο καθηγητή του ΕΚΠΑ, και με θέμα «Ενοπλες δυνάμεις και εσωτερική ασφάλεια (1830-2022)». Η εκδήλωση εντασσόταν σε σειρά αντίστοιχων δράσεων που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό τον συντονισμό του ομότιμου καθηγητή Νίκου Κ. Αλιβιζάτου και με τον γενικό τίτλο «Τα διακόσια χρόνια του ελληνικού κράτους». Οι ημερίδες αυτές αποσκοπούσαν να αποτυπώσουν, ανά τομέα, την ανάπτυξη των κρατικών λειτουργιών στους δύο αιώνες που διέρρευσαν από την Ελληνική Επανάσταση, αλλά και να επισημάνουν τα όποια ελλείμματα που εμφανίστηκαν –κατά καιρούς, έως και σήμερα. Κατά τους οργανωτές, η νηφάλια, θαρραλέα και κριτική πραγμάτευση των πεπραγμένων του κράτους και της κοινωνίας, αλλά και της πολιτικής κουλτούρας στην οποία αυτά παραπέμπουν είναι στοιχεία που αρμόζουν σε μια ανεπτυγμένη κοινωνία και σε ένα κράτος-μέλος του ευρωπαϊκού κόσμου, και ως τέτοια τιμά πραγματικά τους δύο αιώνες της ιστορίας του.

Το θέμα του παρόντος τόμου είναι ασφαλώς τεράστιο σε έκταση. Αφορά στην εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια του κράτους, που συγκροτούν δύο τεράστια πεδία, ενώ παράλληλα εγγίζουν ποικίλους πρόσθετους τομείς δράσης, κρατικής και κοινωνικής, όπως την οικονομική βάση και δυνατότητες, την ανταπόκριση της χώρας ως προς τις τεχνολογικές εξε-

λίξεις (τομέα κρίσιμο στις στρατιωτικές υποθέσεις της νεωτερικότητας και ιδίως της Βιομηχανικής Εποχής), τον πολιτικό ρόλο του στρατού (ζήτημα προφανούς σημασίας για μια χώρα που πενήντα μόλις χρόνια πριν βρισκόταν υπό την ταπεινωτική εξουσία μιας στρατιωτικής δικτατορίας), τις πολεμικές επιδόσεις της χώρας, τη διεθνή θέση της, τον βαθμό της ενσωμάτωσης του κράτους στις διεθνείς διεργασίες. Είναι προφανές ότι λεπτομερής καταγραφή όλων τούτων των παραμέτρων θα απαιτούσε έναν τόμο γιγαντιαίου όγκου, ενώ σκοπός των ημερίδων του ΕΚΠΑ ήταν η κριτική παρουσίαση, με τρόπο οπωσδήποτε συνοπτικό, των βασικών λειτουργιών τομέων της κρατικής δράσης.

Επιπλέον, όσο και εάν αυτό μπορεί να προξενήσει έκπληξη ακόμη και στον ενημερωμένο παρατηρητή, στην ελληνική δημόσια σφαίρα συχνά εντοπίζονται σοβαρά ελλείμματα ως προς την πληροφόρηση ακόμη και επί βασικών θεμάτων που σχετίζονται με αυτά τα θέματα: ο στρατός και η εσωτερική ασφάλεια δεν έχουν μελετηθεί επιστημονικά στον βαθμό που θα αναμενόταν σε μια ανεπτυγμένη κοινωνία. Αντίθετα, αποτελούν αντικείμενα συζητήσεων της Δημόσιας Ιστορίας, με τρόπο όχι πάντοτε επιστημονικό και συχνά μάλιστα επιχρωματισμένο από ρηχές υπεραπλουστεύσεις και συναισθηματισμούς είτε υπέρ είτε εναντίον της κρατικής ένοπλης δύναμης. Με αυτές τις διαπιστώσεις, ο παρών τόμος αποπειράται να προσφέρει, πρώτα από όλα, βασική ενημέρωση: να αποτυπώσει τη δύσκολη πορεία για τη συγκρότηση βασικών θεσμών του έθνους-κράτους την επαύριον της επίτευξης της ανεξαρτησίας (ένας τέτοιος είναι και η ένοπλη δύναμη, ο εθνικός στρατός και οι δυνάμεις αστυνόμευσης) τις προσπάθειες προσαρμογής στη Βιομηχανική Εποχή· τη διάδραση των στρατιωτικών δυνατοτήτων με τους στόχους της χώρας, ειδικά στην εποχή της Μεγάλης Ιδέας (άρα και την αναλογία στόχων και μέσων)· την αναζήτηση των κατάλληλων συμμαχιών· την προσαρμογή, μετά το 1922, σε μια πολιτική υποστήριξης του status quo· τα περίπλοκα δεδομένα της πολιτικής ασφάλειας ενός μικρού κράτους σε έναν αιώνα, τον 20ό, κατά τον οποίο τεράστιας κλίμακας διεθνείς κρίσεις –πόλεμοι βαλκανικοί και παγκόσμιοι, ο Ψυχρός Πόλεμος– απείλησαν να το παρασύρουν στη δίνη τους και ήγειραν την ανάγκη της συγκρότησης μιας δικής του συνολικής στρατηγικής. Αφετηρία αυτής της ανάλυσης είναι η διαπίστωση της διάδρασης μεταξύ της πολιτικής ασφαλείας και της κοινωνίας, δηλαδή η σχέση της ασφάλειας με την οικονομία, την τεχνολογία, την κοινωνι-

κή διαστρωμάτωση, τη γεωγραφία, την ιδεολογία. Τη διαδραστική αυτή σχέση εξέφρασε με τον καλύτερο τρόπο ένας από τους περισσότερο προβλημένους διεθνώς ειδικούς της Στρατιωτικής Ιστορίας, ο σερ Μάικλ Χάουαρντ (Sir Michael Howard): «the military system of a nation is not an independent section of the social system but an aspect of it in its totality».¹

Αναπόφευκτα πάντως, κάποια ζητήματα καλύπτονται περισσότερο ελλειπτικά, όπως η σχέση της ένοπλης δύναμης με τις οικονομικές δυνατότητες και το διεθνές οικονομικό σύστημα ή η δυνατότητα της χώρας (χάρη και στις διεθνείς της επαφές, ιδίως στη μεταπολεμική εποχή) να παρακολουθεί τη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας, θέμα στο οποίο, για τα μικρά κράτη, οι ένοπλες δυνάμεις διαδραματίζουν πάντοτε καθοριστικό ρόλο αγωγού για τις τεχνολογικές μεταφορές.

Το τελικό αποτέλεσμα, το παρόν βιβλίο, δεν λείπει έτσι, «όλη την ιστορία», αν και είναι αμφίβολο εάν ποτέ θα υπάρξει ένα και μόνον βιβλίο, πάνω σε οποιοδήποτε αντικείμενο, που θα κάνει κάτι τέτοιο. Απευθύνεται όμως στο ευρύτερο μορφωμένο κοινό, προσφέροντας βασική πληροφόρηση, όσο και στους ειδικούς, προβάλλοντας τις περισσότερο σύγχρονες επιστημονικές ερμηνείες. Επιπλέον, συνειδητά επιδιώχθηκε το βιβλίο να μην εκταθεί υπερβολικά, αντίθετα να έχει ένα σχετικά μικρό μέγεθος, ώστε να είναι πιο εύκολα προσβάσιμο τόσο από τον ενημερωμένο, ενδιαφερόμενο πολίτη όσο και από το φοιτητικό κοινό. Και καθώς η εξωτερική τουλάχιστον πολιτική ασφάλειας είναι στενά συνδεδεμένη με τη διεθνή θέση και τις σχέσεις της χώρας, συνιστάται ένθερμα η μελέτη του παρόντος τόμου σε συνδυασμό με τον αντίστοιχο της ίδιας σειράς που αφορά στην ελληνική εξωτερική πολιτική.

Στο τέλος αυτής της προσπάθειας, οφείλονται ευχαριστίες σε σειρά προσώπων που κατέστησαν εφικτή την παρουσίαση του τόμου. Ο πρώτανης του ΕΚΠΑ, καθηγητής Μελέτιος-Αθανάσιος Δημόπουλος, αποδέχθηκε την ένταξη του προγράμματος των ημερίδων στις εορταστικές εκδηλώσεις που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο για τα διακόσια χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, και το περιέβαλε με τη σταθερή του υποστήριξη. Ο καθηγητής Νίκος Κ. Αλιβιζάτος συνέλαβε τη σχετική ιδέα και υπήρξε διαρκώς παρών στην προσπάθειά μας. Ο αναπληρωτής καθηγητής Βαγ-

¹ Michael Howard, *The Franco-Prussian War: the German Invasion of France, 1870-1871* (London: Routledge, ²2001), 1.

γέλης Καραμανωλάκης προσέφερε πολύτιμη βοήθεια στον συντονισμό των δράσεων. Η κυρία Ευθυμία Τσολακίδου, στέλεχος της Διεύθυνσης Δημοσίων Σχέσεων, Εθιμοτυπίας και Πολιτιστικών Εκδηλώσεων του ΕΚΠΑ, επιμελήθηκε με μεγάλο επαγγελματισμό τη διοργάνωσή τους. Ευχαριστίες, τέλος, οφείλονται στην Τράπεζα Πειραιώς που γενναϊόδωρα υποστήριξε τόσο την υλοποίηση του κύκλου των ημερίδων, όσο και την έκδοση των ομιλιών, καθώς και στην ιστορικό Ελένη Μπενέκη, Προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς που ανέλαβε την επιμέλεια της έκδοσης.

«ΤΑ ΝΕΥΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ»:
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ,
ΟΙ ΠΡΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ (1828-1940)

Δημήτρης Μαλέσης

ΔΙΔΑΣΚΩΝ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ

«Εγώ εις τον Κυβερνήτη είχα μίαν συμπάθεια,
ότι έλπίζα να μετανοήση και ναρθή εις τον καλόν δρόμον».
Ιωάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Β' (Πέλλα, χ:χ), 31.

Η κρίση του Μακρυγιάννη για τον Καποδίστρια συνοψίζει την απογοήτευσή του για τον Κυβερνήτη. Ταυτόχρονα, δημιουργεί ένα ερώτημα: ποιος ήταν ο «καλός ο δρόμος»; Διότι σε αυτό το θεμελιώδες και διαχρονικά επαναλαμβανόμενο ερώτημα που αφορά στη συγκρότηση και λειτουργία του ελληνικού κράτους, οι απαντήσεις δύσκολα θα συμπέσουν. Κι αυτό συνιστά τη μήτρα του προβλήματος, το οποίο παρακολουθεί την πορεία του ελληνικού κράτους επί δεκαετίες, προκαλώντας αντιγνώμεις αλλά και ρήξεις. Ρόλο κομβικής σημασίας σε αυτήν την πορεία δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε στον στρατιωτικό μηχανισμό. Όχι ότι λειτουργεί αυτόνομα και δεν αλληλοσυνδέεται με τις ποικίλες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνιστώσες. Κάθε άλλο. Καθορίζει αλλά και επηρεάζεται, σε μια άεναη και αδιάρρηκτη σχέση, από τα άλλα θεσμικά πλαίσια. Πρόθεσή μας, ωστόσο, είναι να εντοπίσουμε και να παρουσιάσουμε αδρομερώς εκείνα που συνιστούν την ιδιαίτερη λειτουργία του στρατού ως καθοριστικής σημασίας θεσμού, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα.

Πρώτιστη μέριμνα του Καποδίστρια υπήρξε η συγκρότηση στρα-

τεύματος, προκειμένου να αντιμετωπίσει δύο θεμελιώδη ζητήματα: την επιβολή της εξουσίας του έναντι των φυγόκεντρων τάσεων του ισχυρού προυχοντικού τοπικισμού και την επίτευξη ίδρυσης ανεξάρτητου κράτους, με τα μεγαλύτερα δυνατά σύνορα, τη στιγμή που στα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια διεξάγονταν πυρετώδεις διαπραγματεύσεις για επίλυση του ζητήματος. Να σημειωθεί ότι οι πολεμικές επιχειρήσεις συνεχίζονταν και η χάραξη των συνόρων στη Στερεά ήταν ένα ζητούμενο άμεσα εξαρτώμενο από τις δυνατότητες που θα είχε ο ελληνικός στρατός να απωθήσει προς τα βόρεια τον τουρκικό. Ο Καποδίστριας επιδίωξε να διαρρήξει τους δεσμούς που συνέδεαν τους στρατιώτες με τους παραδοσιακούς καπετάνιους και τους προκρίτους και διόρισε σε καίριες θέσεις αξιωματικούς που θα μπορούσαν να επιβάλουν τη στρατιωτική πειθαρχία. Η πολιτική του μπορεί να χαρακτηριστεί απολύτως επιτυχημένη, λαμβανομένων υπόψιν των ακανθωδών προβλημάτων που είχε να αντιμετωπίσει.¹ Προχώρησε στον σταδιακό μετασχηματισμό των ατάκτων σε Χιλιαρχίες, ακολούθησαν τα Ελαφρά Τάγματα και, τελικά, η οργάνωση του Τακτικού σώματος. Με την ίδρυση της Σχολής Ευελπίδων θα επιτυγχανόταν η παραγωγή επαγγελματιών αξιωματικών, οι οποίοι θα στελέχωναν το εντεταγμένο στην Πολιτεία στράτευμα. Η καρποφόρα πολιτική του Καποδίστρια διακόπηκε βίαια το 1831, καθώς οι κοινωνικά ισχυρές δυνάμεις του τοπικισμού δεν φάνινονταν διατεθειμένες να αποποιηθούν τα κεκτημένα δικαιώματά τους. Έτσι, η χώρα θα περιέλθει στη δίνη μιας εμφύλιας σύρραξης και η νέα αρχή θα έπρεπε να ξεκινήσει την οργανωτική της προσπάθεια *ex nihilo*.

Βασική προϋπόθεση για να αποδεχθεί να αναλάβει ο Όθων τον ελληνικό θρόνο ήταν η αποστολή βαυαρικού επικουρικού στρατιωτικού σώματος, δύναμης 3.500 ανδρών. Πράγματι, όταν θα αφιχθεί ο ανήλικος μονάρχης στο Ναύπλιο το 1833, οι Έλληνες που είχαν προστρέξει να υποδεχθούν τον βασιλιά διαπίστωσαν ότι της απόβασης προηγήθηκε η παράταξη του βαυαρικού σώματος, απόδειξη της εύλογης ανασφάλειας που διακατείχε τους Βαυαρούς. Και ενδεικτικό της σημασίας που έδιναν στον στρατό ήταν το γεγονός ότι το πρώτο Διάταγμα που εκδόθηκε αφορούσε τη διάλυση των ατάκτων και ακολούθως την ίδρυση του τακτικού. Ήταν προφανές ότι

¹ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια: δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου* (Αθήνα: Εστία, 1986).

για να επιβληθεί η νέα κεντρική εξουσία χρειαζόταν δύναμη επιβολής, εν προκειμένω έναν τακτικό στρατό απολύτως ελεγχόμενο από την κυβέρνηση και τον μονάρχη.

Στην κορυφή της πυραμίδας τέθηκε ο υπουργός των Στρατιωτικών και όλοι οι διορισμοί αποτελούσαν αποκλειστικό προνόμιο του μονάρχη, ο οποίος ήταν τυπικά και ουσιαστικά ο αρχηγός του στρατού. Ευνόητο είναι ότι στις κομβικές σημασίας θέσεις τοποθετήθηκαν αξιωματικοί της απόλυτης εμπιστοσύνης του θρόνου και κατά το πρώτο διάστημα ως επί το πλείστον Βαυαροί. Ο ένοπλος βραχίονας του κράτους απέβλεπε στην προάσπιση του καθεστώτος και ως μοναδικό του μέτωπο ήταν οι ποικιλώνυμες ομάδες του τοπικισμού, οι οποίες αγωνίζονταν για να διατηρήσουν τα προνόμιά τους. Η δυναμική και εκ των άνω επιβολή των νέων θεσμικών πλαισίων θα υποχρεώσει τους φορείς των παραδοσιακών αντιλήψεων σε αναδίπλωση και σε σταδιακό μετασχηματισμό τους σε λειτουργούς του πολιτικού εποικοδομήματος.

Από τη στρατιωτική πολιτική της περιόδου άξια ιδιαίτερης αναφοράς είναι η συγκρότηση του Μηχανικού, της Χωροφυλακής και της Βασιλικής Φάλαγγος.² Το πρώτο ήταν επίλεκτο σώμα με αποστολή την εκτέλεση δημόσιων έργων, στρατιωτικού και πολιτικού χαρακτήρα, σε μια χώρα με ανύπαρκτες τις στοιχειώδεις υποδομές. Η Χωροφυλακή αποτέλεσε το πλέον πιστό στην κεντρική εξουσία μέσο καταστολής. Ανέλαβε να αντιμετωπίσει τη χαίνουσα κοινωνική πληγή της ληστείας, που δοκίμαζε τις αντοχές της κρατικής ισχύος. Ο διττός ρόλος της Χωροφυλακής συμπληρωνόταν με την υποχρέωση για την τήρηση της πειθαρχίας στο στράτευμα, ένα είδος δηλαδή στρατιωτικής αστυνομίας. Ως προς τη Βασιλική Φάλαγγα, αυτή αποτελούσε ένα τιμητικό συνταξιοδοτικό σώμα, στο οποίο εντάχθηκαν οι παλαίμαχοι της Επανάστασης, ενώ με την Προικοδοτημένη Φάλαγγα (1838) καταβαλλόταν προσπάθεια διανομής των εθνικών γαιών σε οικογένειες φλαγγιτών. Το κράτος ευελπιστούσε ότι μέσω της συγκεκριμένης προνοιακής πολιτικής θα επιτύγχανε την ενσωμάτωση ενός σημαντικού μέρους στρατιωτικών.

Παρά τις αμφισβητήσεις και τις κατά καιρούς παλινωδίες, οι Βαυαροί κατόρθωσαν να συγκροτήσουν τακτικό στρατό, κύριο έρεισμα της κρα-

² Δημήτρης Μαλέσης, *Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Ασίνη, 2018), 85-137.

τικής εξουσίας για τη θεμελίωση του καθεστώτος. Κι αν υπήρχαν αντιστάσεις με τοπικές εξεγέρσεις, αυτές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κατεστάλησαν. Η σημαντικότερη αμφισβήτηση των επιλογών της μοναρχίας σημειώθηκε την 3η Σεπτεμβρίου 1843 αλλά αυτή δεν έθεσε ουσιαστικά καθεστωτικό ζήτημα, παρά μόνον απαίτησε την αναδιάρθρωση του εξουσιαστικού πυρήνα με την παραχώρηση Συντάγματος και την καθιέρωση ενός ελεγχόμενου κοινοβουλευτισμού. Από την άποψη αυτή, οφείλουμε να μην αναφερόμαστε σε «επανάσταση» της 3ης Σεπτεμβρίου αλλά σε κίνημα, ο τερματισμός του οποίου είναι αποκαλυπτικός των προθέσεων όσων ηγήθηκαν: ο στρατός παρέλασε μπροστά στο παλάτι κραυγάζοντας «ζήτω ο συνταγματικός βασιλεύς», κάτι που αποδεικνύει ότι δεν στράφηκαν κατά του προσώπου του βασιλιά και του θεσμού, αλλά της βασιλικής καμαρίλας. Οι αντιδράσεις που σημειώθηκαν κατά την πρώτη οθωνική δεκαετία αφορούσαν τη βαυαροκρατία, την πολιτική που έθετε εκποδών ένα μέρος στρατιωτικών που έβλεπαν να παραγκωνίζονται από ξένους. Χαρακτηριστικό είναι το πνεύμα της προκήρυξης που εξέδωσε ο Καλλέργης την επομένη του κινήματος: «Τα αίτια τα οποία εχώριζον τον Θρόνον από το Έθνος εξέλειψαν, οι ξένοι δεν περιστοιχίζουν πλέον τον Συνταγματικόν Βασιλέα [...] Περικυκλώσατε με αγάπην τον Συνταγματικόν θρόνον».³

Η πρώτη φορά που τέθηκε ζήτημα διεύρυνσης των συνόρων, βάσει του δόγματος που διατυπώθηκε το 1844 και συνοψίστηκε έκτοτε στον όρο *Μεγάλη Ιδέα*, ήταν ο Κρμαϊκός πόλεμος (1853-1856) και οι φρούδες ελπίδες, όπως αποδείχθηκε, που καλλιεργήθηκαν σε μια ουτοπική εξωστρέφεια του θρόνου. Η υπόθαλψη επαναστατικών κινήματων στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία και η αποστολή εθελοντικών σωμάτων στις περιοχές, χωρίς επίσημη κήρυξη πολέμου, αποδεικνύει τις εγγενείς αδυναμίες και τις παθογένειες του ελληνικού κράτους. Αδυναμία διεξαγωγής ενός πολέμου, λόγω των περιορισμένων στρατιωτικών δυνατοτήτων αλλά και πολιτική παθογένεια, καθώς η Μεγάλη Ιδέα γινόταν όχημα αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης σε μια χιμαιρικής διάστασης κινητοποίηση, που απευθυνόταν στο εσωτερικό και εξέθετε τη χώρα. Το μόνο που απέδωσε στο οθωνικό καθεστώς ήταν η πρόσκαιρη αναρρίπιση της λαϊκής νομιμοποίησής του κι αυτό εξ αντανακλάσεως, λόγω της ιταμής

³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Α' (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2006), 196-251.

συμπεριφοράς που επέδειξαν η Αγγλία και η Γαλλία με τον τιμωρητικό αποκλεισμό που είχαν επιβάλει στην Ελλάδα. Οι μεταβαλλόμενες συνθήκες περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850 θα εξαντλήσουν ωστόσο τα όρια του καθεστώτος, οπότε με πρωτοστάτη τον στρατό θα εκραγεί η Ναυπιακή Επανάσταση (1862) και η έκπτωση του Όθωνος τον Οκτώβριο.

Η επιλογή του Δανού πρίγκιπα Γεωργίου (1863) ως νέου βασιλιά ήταν αποτέλεσμα πάλι της συμφωνίας των Δυνάμεων και συνοδεύθηκε από την ενσωμάτωση των Επτανήσων αλλά και τη δέσμευση εκ μέρους του νεαρού εστεμμένου ότι δεν θα επιτρέψει οποιαδήποτε εκδήλωση αλυτρωτικής πολιτικής, διαταράσσοντας τις ισορροπίες στη νότια Βαλκανική. Ωστόσο, σε μια περίοδο κλιμακούμενης έξαρσης των εθνικισμών στη νοτιοανατολική Ευρώπη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε προϊούσα κατάρρευση, η δέσμευση άγγιζε τις παρυφές της «προδοσίας» και της απειπόλησης των εθνικών δικαίων. Συνεπώς, ο αρχηγός του κράτους όφειλε να τηρεί λεπτές ισορροπίες μεταξύ των διεθνών υποχρεώσεων της χώρας και της πιεστικής στο εσωτερικό κοινής γνώμης, που πρότασε τα εθνικά ζητήματα σε κάθε ευκαιρία. Μια τέτοια ήταν η Κρητική Επανάσταση (1866-1869), η οποία ευλόγως συγκινούσε το πανελλήνιο, ταυτόχρονα όμως υπενθύμιζε τις περιορισμένες δυνατότητες του εθνικού κέντρου. Κατά την περίοδο 1863-1868 η δύναμη του στρατού δεν υπερέβαινε τις 8.000 άνδρες. Ταυτόχρονα, η μόνιμη δημοσιονομική δυσπραγία δεν επέτρεπε τον επαρκή εξοπλισμό. Μοιραία, η όποια αρωγή προς τον αγωνιζόμενο κρητικό λαό περιορίστηκε στην αποστολή εθελοντών.

Η στρατιωτική αδυναμία θα αποδειχθεί στον νέο Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877), αφού εξελήφθη σαν μια νέα ευκαιρία για την Ελλάδα. Η εξωτερική πολιτική σχοινοβατούσε ανάμεσα στη φιλοπόλεμη και στη συνετή ή «άψογη», όπως ονομάστηκε δηκτικά, στάση της ουδετερότητας. Χωρίς εθνική συνεννόηση, το διπλωματικό σκάφος της χώρας περιδινιζόταν χωρίς πυξίδα. Οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες των Ρώσων, ωστόσο, έτειναν να μεταβάλουν την ελληνική στάση. Οι πιέσεις της αρειμάνιας κοινής γνώμης άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και παρά τις σαφείς προειδοποιήσεις της Αγγλίας το φιλοπόλεμο ρεύμα ενδυναμωνόταν. Τελικά, η απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης μαρτυρεί μια ανεργάτιστη εξωτερική πολιτική: στρατιωτικές προετοιμασίες και υποδαύλιση εξεγέρσεων στις υπό οθωμανική κατοχή περιοχές. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια θορυβώδη αδράνεια. Κι όταν ο πόλεμος έλαβε τέλος, η κοινή γνώμη, γαλβανισμένη

από αλυτρωτικές διακηρύξεις των ποικίλων «Εθνικών» Εταιρειών, ένιω-
σε εξασπατημένη και στράφηκε εναντίον του πολιτικού κόσμου συλλήβδην.
Στις μεγάλες λαϊκές και αιματηρές διαδηλώσεις των ημερών ο στρατός
φάνηκε έτοιμος για τη μόνη αποστολή που μπορούσε να διεκπεραιώσει,
την ασφάλεια του καθεστώτος: η κυβέρνηση Κουμουندούρου «δι' ισχυρών
στρατιωτικών δυνάμεων κατέλαβε [...] την πρωτεύουσαν και διεσκόρπισε
τον όχλον του Πειραιώς όστις ανήρχετο εις Αθήνας με τας χειρίστας των
διαθέσεων»⁴ και «τα διάφορα στρατιωτικά σώματα περιεπόλουν, εφρού-
ρουν, εξετάζουν το καθήκον αυτών»⁵ σε μια προσπάθεια να κατευναστεί
η λαϊκή οργή, ασχέτως αν το πανελλήνιο απαιτούσε από το ίδιο στράτευ-
μα απελευθερωτικές επιχειρήσεις. Ο τραγέλαφος συμπληρώθηκε, όταν
ο υπουργός Εξωτερικών Δηλιγιάννης ανακοίνωνε (Ιανουάριος 1878) την
εισβολή ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, χωρίς όμως την κήρυξη πο-
λέμου και μάλιστα με την πρωτότυπη εντολή-υπόδειξη να μην έρθουν σε
σύγκρουση με τις τουρκικές δυνάμεις. Οι τελευταίες υποχώρησαν βορει-
ότερα και το γεγονός χαιρετίσθηκε με τρόπο πανηγυρικό στην Ελλάδα,
δοξολογίες και παρελάσεις.⁶ Το αποτέλεσμα του συγκεκριμένου πολέμου
λίγο έλειψε να αποδειχθεί μοιραίο για την Ελλάδα, λόγω της Συνθήκης
του Αγίου Στεφάνου και της προσωρινής απώλειας της Μακεδονίας. Θα
χρειαστεί η αντίδραση της Αγγλίας και της Γερμανίας προκειμένου να
αναθεωρηθεί η Συνθήκη, αφού οι όροι της οδήγούσαν αναπότρεπτα στον
πλήρη έλεγχο της χερσονήσου του Αίμου από τη Ρωσία. Στο Συνέδριο
του Βερολίνου (Ιούνιος 1878), όχι μόνον θα αποτραπούν τα χειρότερα για
την ελληνική πλευρά, αλλά μέσω διαπραγματεύσεων θα ενσωματωθεί η
Θεσσαλία και η Άρτα.

Η πραξικοπηματική προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη
Βουλγαρία (1885) προκάλεσε νέα στρατιωτική κινητοποίηση και φανέρω-
σε πάλι τις εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής πολιτικής και της στρα-
τιωτικής ισχύος. Η φιλοπόλεμη παραζάλη είχε ως επίκεντρο το ελληνικό
Κοινοβούλιο και διαχόταν σε ολόκληρη την κοινωνία με συλλαλητήρια

⁴ Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, τ. Β' (Αθήνα: Ι. Σιδέρη, 1922), 92.

⁵ Μιλτιάδης Σειζάνης, *Η Πολιτική της Ελλάδος και η Επανάσταση του 1878 εν Μακεδονία και Θεσσαλία*, (Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου της Αθηναΐδος, 1878), 73.

⁶ *Εθνική Φωνή*, 21 Ιανουαρίου 1878· *Η Πηνξ*, 20 Ιανουαρίου 1878.

και σε λεονταρισμούς εκ του ασφαλούς, μάλλον για εσωτερική κατανάλωση, ενώ η Αγγλία με τη σύμπραξη των άλλων Δυνάμεων προέβαινε σε νέο αποκλεισμό της χώρας. Η επιστράτευση αυτή έμεινε γνωστή ως «ειρηνοπόλεμος» ή «ένοπλος επαιτεία», επιβάρυνε τα ήδη προβληματικά οικονομικά του κράτους, και συνέβαλε στην ηθική καταρράκωση της ελληνικής κοινωνίας, που έψαχνε με αγωνία να εντοπίσει τους εχθρούς περισσότερο στον κυνισμό των Δυνάμεων, παρά στο εσωτερικό και τους αυτόκλητους ρήτορες των προεκλογικών μεγαλοστομιών.

Η περίοδος 1875-1895 σφραγίζεται από τις αλληπάλληλες πρωθυπουργικές θητείες του Τρικούπη, ο οποίος διέγινωσε τις ανεπάρκειες του ελληνικού κράτους και θεωρούσε ότι χωρίς την εσωτερική ανάπτυξη οποιαδήποτε απόπειρα αλυτρωτικής πολιτικής, εκτός του ότι ήταν ατελέσφορη, έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα της χώρας. Ταυτόχρονα, ο ειρηνικός τρόπον τινά εθνικισμός του εξαρτούσε την εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων με την πρόσδεση στο άρμα μιας αγγλόφιλης πολιτικής. Οι τομείς στους οποίους έδωσε προτεραιότητα ως προς τις Ένοπλες Δυνάμεις ήταν η αναδιοργάνωση της Σχολής Ευελπίδων, ο εξορθολογισμός των σχετικών δαπανών και η σταδιακή απομάκρυνση των αξιωματικών από την πολιτική. Παράλληλα, ήταν η πρώτη φορά που ο στρατός άφηγε υπηρεσίες –τήρηση της εσωτερικής τάξης, αντιμετώπιση της ληστείας– στη Χωροφυλακή και προσηλώνονταν στα αμιγώς στρατιωτικά ζητήματα.

Ο Τρικούπης στις προσπάθειές του αυτές δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τη δημαγωγική αντιπολίτευση του Δηλιγιάννη αλλά και την αντίδραση κάποιων αξιωματικών, με πιο χαρακτηριστική αυτή που εκδηλώθηκε το 1890 στη Λάρισα. Χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί σε συνεργασία με αντιπολιτευόμενους πολιτικούς επιχείρησαν ένοπλη στάση, διαμαρτυρόμενοι για την «εντελή παράλυσιν» του στρατού.⁷ Κακά σχεδιασμένο, το διάβημά τους αποκαλύφθηκε και η κίνηση κατεστάλη αμέσως. Το συγκεκριμένο γεγονός, αν και σε πρωτόλεια μορφή, αποτελούσε προανάκρουσμα των στρατιωτικών επεμβάσεων που θα ακολουθήσουν. Είναι η περίοδος κατά την οποία αρχίζει σταδιακά να παγιώνεται στους κόλπους των αξιωματικών η αντίληψη ότι αποτελούν μια ξεχωριστή επαγγελματική τάξη, με όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που της προσδίδει η θέση της μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Η καλύτερη εκπαίδευση, η σταδιακή

⁷ *Εφημερίς*, 21 Ιανουαρίου 1890· *Πρωΐα*, 23 Ιανουαρίου 1890.

απεξάρτηση από την προηγούμενη γενιά των εμπειρικών αξιωματικών, σε συνδυασμό με τα εκκρεμή επαγγελματικά τους αιτήματα συνετέλεσαν στη διαμόρφωση μιας ξεχωριστής ταυτότητας, ιδίως μεταξύ των νέων αξιωματικών. Καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι την ίδια περίοδο παρατηρείται μια μεγάλη εκδοτική προσπάθεια στρατιωτικών περιοδικών.

Ως προέκταση αυτής της συντεχνιακής αντίληψης παρατηρείται, εν σπέρματι έστω, η αντίληψη πως οι λύσεις στα συσσωρευμένα προβλήματα μπορούν να αναζητηθούν και εξωθεσμικά, δεδομένης της αφερεγγυότητας του πολιτικού προσωπικού. Ο κοινοβουλευτισμός γίνεται μόνιμος στόχος του Τύπου και η κρίση εκπροσώπησης διαπερνά εγχαρσίως ολόκληρο το κομματικό φάσμα. Εν προκειμένω, οι δυναμικές λύσεις, στρατοκρατικού χαρακτήρα, παρουσιάζονται ως λυσιτελέστερες και πέρα από κάθε αθέμιτη συναλλαγή και συμβιβασμό. Στο στόχαστρο της κριτικής θα μπει ακόμη και ο συνετός Γεώργιος:

«Υμείς [...] οι εκπροσωπούντες την δύναμιν του έθνους, υμείς τα νεύρα και οι μυς του έθνους, κινηθήτε διά να εξυγιάνετε το λυμφατικόν αίμα του έθνους [...] Άλλοτε πλανηθείς ο στρατός εξεθρόνισε χρηστόν και φιλόπατρην βασιλέα, υπό την κυβέρνησιν του οποίου ουδέποτε θα έφθανεν ο τόπος και το έθνος εις την σημερινήν κατάστασιν».⁸

Το 1892 ο Τρικούπης λαμβάνει επιστολή από τον ανθυπολοχαγό Αδαμάντιο Βακαλόπουλο, με την οποία ζητείται να επιβληθεί «στρατοκρατία, αλλ' υπό την πατριωτικήν έννοιαν της λέξεως» και ως πρώτο μέτρο προτείνει να καθιερωθεί («εθνική πολεμική ενδυμασία»), την οποία θα φέρουν οι ψηφοφόροι κατά την ημέρα των εκλογών.⁹ Τον τόνο του κλίματος έδινε κυρίως η Εθνική Εταιρεία, η οποία τυπικά μόνον ήταν μυστική, αφού όχι μόνον αποτελούσε επίσημο και ισότιμο συνομιλητή με την πολιτική ηγεσία αλλά, χωρίς να αναλαμβάνει θεσμικό αξίωμα, κινούσε τους εξουσιαστικούς ιμάντες και υπαγόρευε την εξωτερική πολιτική.

Το 1896 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη βρέθηκε αντιμέτωπη με μια επίδειξη ισχύος ομάδας 1.000 αξιωματικών, οι οποίοι υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους από τη Λέσχη Αξιωματικών. Η μισθολογική ανισότητα, εν σχέσει με τους αξιωματικούς των «ευγενών» όπλων, του Μηχανικού και του Πυ-

⁸ *Εστία*, 23 Οκτωβρίου 1896.

⁹ ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, Αρχείο Τρικούπη, Υπουργείο Στρατιωτικών, Φ. 12, αρ. 12/33/α.

ροβολικού, το πνεύμα της ευνοιοκρατίας και οι ελλείψεις σε στρατιωτικό υλικό ήταν τα βασικά αίτια αυτής της κίνησης, η οποία προκάλεσε σάλο και καταλάγιασε μόνο με την παρέμβαση του Γεωργίου, ο οποίος θέλησε να εκτονώσει την πίεση καταγγέλλοντας ως υπεύθυνο τον πρωθυπουργό, υποδεικνύοντας ότι ο στρατός όφειλε να ασχολείται με την «σύντονον εκγύμνασιν αυτού και κατά το μέτρον των οικονομικών δυνάμεων του Κράτους τελειότερον καταρτισμόν του».¹⁰

Μέσα σε αυτό το κλίμα, και με αφορμή το χαίνον Κρητικό ζήτημα, ξεκίνησε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, ο οποίος οδήγησε σε ήττα τον ελληνικό στρατό, απέδειξε τις ανεπάρκειές του, εν σχέσει με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα,¹¹ και έμεινε στο εθνικό συλλογικό υποσυνείδητο ως «ατυχής», προκειμένου να συγκαλύψει την «παθολογική ανισοροπία μεταξύ του μεγάλου σκοπού και των διατιθεμένων προς επιτυχίας αυτού πενιχρών μέσων».¹²

Η παραζάλη από την ήττα οδήγησε σε παρατεταμένη εσωστρέφεια και σε περαιτέρω αμφισβήτηση των θεσμών. Η κυβέρνηση Θεοτόκη το 1900 θα δημιουργήσει τον θεσμό της («Γενικής Διοικήσεως») και ο έλεγχος του στρατεύματος από την εκτελεστική εξουσία περνούσε στον διάδοχο Κωνσταντίνο. Αν θεωρήσουμε ότι το στέμμα συμβολίζει την εθνική ενότητα, τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε την καλοπροαίρετη απόφαση του Θεοτόκη να αποκόψει τον ομφάλιο λώρο που συνέδεε το κομματικό σύστημα με τους αξιωματικούς και τη βαθμολογική τους ανέλιξη. Πιθανόν, στην απόφαση αυτή να οδηγήθηκε και για έναν άλλο λόγο: δίνοντας θεσμικό ρόλο στον διάδοχο, θα μπορούσε να περιορίσει τις εξωθεσμικές και ως εκ τούτου επικίνδυνες παρεμβάσεις του. Έτσι, όμως, δημιουργήθηκε ένα

¹⁰ ΦΕΚ, 23 Νοεμβρίου 1896.

¹¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Τεχνολογία, Βιομηχανική Επανάσταση και πόλεμος: οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ως μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα», στο Βασίλειος Αναστασόπουλος (επιμ.), *100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων* (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2013), 23-43.

¹² Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: Ίκαρος, 1948), 17. Πρώτη φορά εντοπίζεται καταγεγραμμένος ο χαρακτηρισμός «ατυχής» για τον πόλεμο του 1897 στο *Αστυ*, 28 Απριλίου 1897. Αφού αποδοθούν ευθύνες στην πολιτική «φαιλοδοξία», αναγγέλλεται η απόσυρση του στρατού από την Κρήτη, («ατόπιν ατυχούς πολέμου»), επειδή προηγουμένως επικράτησε «η άρνησις του να βλέπωμεν τα πράγματα όπως έχουν και η επιθυμία να τα βλέπωμεν όπως τα ηυχόμεθα».

παράκεντρο εξουσίας με βάση τον διάδοχο, κάτι που συγκέντρωσε τα πυρά της αντιπολίτευσης αλλά και μερίδας αξιωματικών. Οι ανησυχίες για τη δημιουργία μιας «Αυλής» που θα καθορίζει τα στρατιωτικά ζητήματα με διάθεση ευνοιοκρατίας υπήρξαν έντονες. Οι οξείες αντιπαραθέσεις στη Βουλή, με αφορμή το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, είναι αποκαλυπτικές του διπόλου που τότε σχηματιζόταν για πρώτη φορά, όπως με διορατικότητα κατήγγειλε ο Στέφανος Δραγούμης: «εισήλθομεν πλησίστοι εις μοναρχικήν οδόν» και αυτοί που τάσσονταν κατά του νομοσχεδίου αποτελούσαν τους «φιλελευθέρους συνταγματικούς», ενώ από την άλλη πλευρά βρίσκονταν οι «μοναρχικοί». Και, μάλιστα, οι δύο οιονεί παρατάξεις ήταν πλέον «ιδιηρημένες διά βαθείας τάφρου».¹³ Ο νεαρός Ιωάννης Μεταξάς επιβεβαιώνει τον Δραγούμη και προαναγγέλλει ό,τι θα ακολουθήσει τις επόμενες δεκαετίες: «συνήφθη ήδη ο αγών εν Ελλάδι μεταξύ Μοναρχισμού και Κοινοβουλευτισμού [...] σφάλει όμως κατά τούτο: ότι νομίζει ότι το μοναρχικόν κόμμα ευρίσκεται εν τη Βουλή. Το μοναρχικόν κόμμα είναι έξω της Βουλής, είναι δε αυτός ούτος ο Διάδοχος».¹⁴ Το ίδιο έτος θα εκδηλωθεί νέα αντιπειθαρχική συμπεριφορά αξιωματικών του Πεζικού, με αφορμή μισθολογικά ζητήματα, όταν οργάνωσαν γεύμα στο Φάληρο και έκαναν επιδεικτικά προπόμενες, διατυπώνοντας τα αιτήματά τους.¹⁵

Αν θελήσουμε πάντως να σημειώσουμε κάποιες άξιες λόγου προσπάθειες για την ανασυγκρότηση του στρατεύματος τα επόμενα χρόνια, ήταν αυτές που κατέβαλαν οι κυβερνήσεις του Θεοτόκη. Όχι, όμως, αρκετές για να αποτρέψουν το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου (Αύγουστος 1909). Κι αν στις προηγηθείσες διαμάχες το παλάτι είχε καταφέρει να επιβληθεί όσον αφορά τα στρατιωτικά ζητήματα, τώρα θα υποχρεωθεί σε αναδίπλωση. Κύριο αίτημα των αξιωματικών του Συνδέσμου ήταν η απομάκρυνση του διαδόχου και των πριγκίπων από τις ηγετικές θέσεις του στρατού. Οι κινηματίες αξιωματικοί δεν θα συναντήσουν ουσιαστική αντίσταση από την τεταγμένη εκτελεστική εξουσία και θα επιβληθούν, χωρίς ωστόσο να καταλύσουν το Κοινοβούλιο, το οποίο συνέχισε τις εργασίες του υπό τον ασφυκτικό έλεγχό τους.

¹³ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, 11 Μαρτίου 1900, 891-893.

¹⁴ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, επιμ. Χρήστος Π. Χρηστίδης, τ. Α2 (Αθήναι: Τυπ. Ελληνικής Εκδοτικής Εταιρείας, 1951), 526-527.

¹⁵ *Το Άστυ*, 15 Αυγούστου 1900.

Αν θεωρήσουμε τομή στα πολιτικά πράγματα το 1909, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στάθηκε αφορμή να εισέλθει δυναμικά στην κεντρική πολιτική σκηνή ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κρητικό ηγέτη (Οκτώβριος 1910) σηματοδοτεί την απαρχή της εθνικής ανάκαμψης. Θα ξεδιπλώσει μια μακροπρόθεσμη πολιτική, της οποίας κύρια απόληξη θα είναι η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, αφού προηγηθούν ο αναγκαίος αστικός εκσυγχρονισμός και η αναδιάταξη των συμμαχικών ερεισμάτων, με αποκλειστικό προσανατολισμό τις δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις. Ταυτόχρονα, επιχείρησε τη σφρηγιάτηση της εθνικής ενότητας, καθώς όχι μόνον διασκέδασε τις αιτιάσεις για τα αντιδυναστικά του αισθήματα αλλά, συνεργαζόμενος με τον Γεώργιο, τοποθέτησε τον Κωνσταντίνο αρχηγό του στρατού και τήρησε ίσες αποστάσεις από τους αξιωματικούς του Συνδέσμου. Οι αποφάσεις του αυτές αιφνιδίασαν φίλους και αντιπάλους του, ωστόσο με τη δυναμική που είχε αποκτήσει ο ηγέτης των Φιλελευθέρων δεν θα δυσκολευτεί να επιβάλλει τις θέσεις του. Όπως, επίσης με ευκολία θα παρακάμψει τις έντονες αντιρρήσεις του Κωνσταντίνου και της Αυλής του, που επιθυμούσαν στρατιωτική σύνδεση της χώρας με τη Γερμανία.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι θα επισφραγίσουν με τρόπο θριαμβικό την καλοσχεδιασμένη πολιτική του Βενιζέλου και θα αποπλύνουν εμφαιτικά το άγος του 1897. Ωστόσο, το χάσμα που υπέφωσκε θα εκδηλωθεί με πάταγο την επομένη της συνθήκης του Βουκουρεστίου και θα διευρυνθεί όταν θα ξεκινήσει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Η επιμονή του, βασιλιά πλέον, Κωνσταντίνου και του γερμανόφιλου Επιτελείου του στην πολιτική της ουδετερότητας έναντι της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων, θα προκαλέσει τη ρήξη με τον Βενιζέλο και τον πρώτο μεγάλο διχασμό του 20ού αιώνα. Ο διχασμός θα προκαλέσει μεγάλη διαιρετική τομή στο σώμα των αξιωματικών, με πολλαπλές αρνητικές συνέπειες τις επόμενες δεκαετίες. Αρχικά από την αντιβενιζελική παράταξη και στη συνέχεια από τους Φιλελεύθερους η επετηρίδα θα παραβιαστεί και θα καταστεί μέσον εκδίκησης ή παροχής ευνοϊκών ρυθμίσεων. Το βενιζελικό κίνημα της Εθνικής Αμύνης (1916) θα επιβεβαιώσει και στα γεωγραφικά του πλαίσια τη διχοτόμηση της χώρας και τον διπολισμό στις τάξεις των ενστόλων. Ούτε η νικηφόρα έκβαση του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ούτε ο εθνικός θρίαμβος των Σεβρών (1920) θα καταφέρουν να αμβλύνουν τις παραταξιακές διαφορές. Και με αυτές η Ελλάδα θα επιχειρήσει το τόλμημα

της Μικρασιατικής Εκστρατείας, γεγονός που υπονόμειε επί τρία χρόνια την εθνική ενότητα, μέχρι την ολοσχερή καταστροφή του μικρασιατικού ελληνισμού. Κι αν στα αποκαΐδια της πυρπολημένης Σμύρνης θάφτηκε το όραμα της Μεγάλης Ελλάδος, η νέμεση που θα ακολουθήσει με την καταδίκη σε θάνατο των έξι («υπευθύνων») της εθνικής συμφοράς, θα πυροδοτήσει περαιτέρω το σχίσμα.

Στους εκκωφαντικούς τριγμούς του συστήματος, που προκάλεσε η εθνική τραγωδία του 1922, ο στρατός θα διαδραματίσει ρόλο σταθεροποιητικό αρχικά, θεματοφύλακας της εσωτερικής τάξης και της αποφυγής ανεξέλεγκτων ανατροπών. Το δίπολο «βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί» θα προσλάβει στις τάξεις των στρατιωτικών νέο περιεχόμενο, με διαφορετικές συνθέσεις και στοχεύσεις. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ένας σημαντικός αριθμός αξιωματικών, χειραφετημένος κομματικά, θα αποδυθεί σε αγώνα για την κατάληψη της εξουσίας. Ο αριθμός των στρατιωτικών κινήματων ήταν τέτοιος ώστε η συνταγματική εκτροπή ταυτιζόταν περισσότερο με το σύνθημα, παρά ως κάτι εξαιρετικά σπάνιο.¹⁶ Το κίνημα Πλαστήρα-Γονατά του 1922, θα ακολουθήσει αυτό των Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη το 1923. Τους δύο στρατηγούς υποστήριξε μια ετερόκλητη ομάδα δυσαρεστημένων βενιζελικών και βασιλοφρόνων που ήθελαν να αποτρέψουν το ενδεχόμενο εγκαθίδρυσης αβασίλευτης δημοκρατίας. Η αποτυχία του έφερε το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα, ενώ 1.284 αξιωματικοί θεωρούμενοι ως αντιβενιζελικοί αποτάχθηκαν. Ο φιλόδοξος Πάγκαλος το 1925 θα καταλάβει την εξουσία προκειμένου να απαλλάξει τη χώρα από την κακοδιοίκηση, όπως ισχυριζόταν. Πέτυχε έτσι να επιβάλει δικτατορία, να γίνει πρωθυπουργός και πρόεδρος της Δημοκρατίας, μέχρι να τον ανατρέψει ο προερχόμενος από τον ίδιο πολιτικό χώρο, τον βενιζελικό, στρατηγός Κονδύλης τον Αύγουστο του 1926. Την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1933 δεν θέλησε να την παραδεχθεί ο Πλαστήρας και τον Μάρτιο επιχειρήσε ανεπιτυχώς κίνημα. Την 1η Μαρτίου 1935, ένα βενιζελικό κίνημα απέβλεπε στην αποτροπή της παλινόρθωσης του Γεωργίου αλλά η αποτυχία του θα φέρει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα. Στην παλινόρθωση της μοναρχίας θα συμβάλει

¹⁶ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1977).

και η απόταξη 1.000 περίπου βενιζελικών αξιωματικών, απόφαση που θα ανοίξει τον δρόμο για τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936.

Όλες οι ενδείξεις έδειχναν ότι η Ευρώπη όδευε σε μια νέα μεγάλη πολεμική αναμέτρηση. Ο Παγκόσμιος πόλεμος και η Κατοχή μετέβαλαν τελείως τα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα. Οι όροι που συντέλεσαν στον ενδοαστικό διχασμό των πρώτων δεκαετιών εξέλιπαν. Ο νέος διχασμός, ο Εμφύλιος πόλεμος της δεκαετίας του 1940, θα βρει τη συντριπτική πλειονότητα των αξιωματικών στην ίδια παράταξη, καθώς το διακύβευμα ήταν πλέον καθεστωτικό.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Θάνος Μ. Βερέμης

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ, ΕΚΠΑ

Ο σχηματισμός τακτικού στρατού, με σώμα επαγγελματιών αξιωματικών, συνδέθηκε με την απόπειρα του νεοϊδρυθέντος βασιλείου να μιμηθεί τα δυτικά του πρότυπα και να αποκτήσει εκσυγχρονισμένους θεσμούς. Το υβριδικό αποτέλεσμα που προέκυψε από το πάντρεμα των δυτικών θεσμών με τα εντόπια ήθη και έθιμα έμοιαζε περισσότερο με την Ελληνίδα μητέρα του από ό,τι με τον ξένο πατέρα του.

Όταν οι αντιβασιλείς του Όθωνα επέβαλαν τις δικές τους στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις το 1833, υπήρχαν 5.000 άτακτοι και περίπου 700 τακτικοί Έλληνες στρατιωτικοί. Οι αντίστοιχοι αριθμητικά με τους ατάκτους Βαυαροί τακτικοί που τους αντικατέστησαν κατάφεραν να παγιώσουν την κεντρική εξουσία του οθωνικού κράτους και να στερήσουν τα κόμματα από την επιρροή τους στον στρατό. Με την κατάσταση των απολυμένων ατάκτων ασχολήθηκε συστηματικά ο Γιάννης Κολιόπουλος στο μνημειώδες έργο του για τη ληστεία στη μετεπαναστατική Ελλάδα.¹ Οι Γερμανοί μισθοφόροι έφυγαν από την Ελλάδα το 1837, αλλά ο ελληνικός τακτικός στρατός δεν έγινε αξιόπιστη δύναμη παρά μόνο στο τέλος του 19ου αιώνα.²

Από τη γέννησή του μετά το τέλος του Αγώνα έως τις μεταρρυθμίσεις

---

¹ John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 76-84.

² Χρήστος Σ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος* (Αθήνα: Εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1837).

του Χαρίλαου Τρικούπη κατά τη δεκαετία του 1880, ο ελληνικός τακτικός στρατός περιορίστηκε στη στήριξη της εξουσίας του νέου κράτους. Έως το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, το κράτος είχε καταπνίξει τους ανταγωνιστές του και είχε μετασχηματίσει τις φρουρές σε μαζικό θεσμό που εξυπηρετούσε το αυτρωτικό πρόγραμμα.

Στα πρώτα εξήντα χρόνια της ζωής του, το ελληνικό κράτος παρέμεινε εξαρτημένο από τη Σχολή Ευελπίδων για τη δημιουργία αξιωματικών με τεχνική εκπαίδευση. Τα προγράμματα σπουδών συμπεριλάμβαναν αριθμητική, άλγεβρα, γεωμετρία, στερεομετρία, κατασκευαστικές μεθόδους, τοπογραφία και σχέδιο μηχανών. Από το 1870, τα θεωρητικά μαθήματα, όπως η φυσική και τα μαθηματικά, παραδίδονταν σε ένα πενταετές πρόγραμμα αρχικά και η εφαρμοσμένη στρατιωτική εκπαίδευση συγκεντρωνόταν στα δύο τελευταία έτη. Οι σπουδαστές με τους υψηλότερους βαθμούς στις θετικές επιστήμες επιλέγονταν για το Μηχανικό και το Πυροβολικό, αλλά υπήρχαν και εκείνοι που προτιμούσαν να τερματίσουν τις σπουδές τους μετά την ολοκλήρωση ενός πρώτου κύκλου σπουδών θεωρητικών μαθημάτων και να ακολουθήσουν σταδιοδρομία καθηγητή ή πολιτικού μηχανικού. Έτσι, η Σχολή έγινε υποκατάστατο Πολυτεχνείου, ώσπου αυτό να ιδρυθεί ως ακαδημαϊκή δομή το 1887. Έως τότε, οι αξιωματικοί του Μηχανικού χρησιμοποιήθηκαν από το Υπουργείο Εσωτερικών για την κατασκευή και επίβλεψη δημοσίων έργων, γεφυρών, δρόμων και κυβερνητικών κτηρίων.³

Το 1882, η Σχολή Ευελπίδων απέκτησε νέο κανονισμό λειτουργίας, ο οποίος παρέμεινε σε ισχύ για τριάντα χρόνια. Τα έτη σπουδών μειώθηκαν σε πέντε, με έμφαση πλέον στα καθαρά στρατιωτικά μαθήματα. Με τον τρόπο αυτό, η Σχολή διατηρούσε τους νέους, οι οποίοι, προηγουμένως, την εγκατέλειπαν καθ' οδόν, για να ακολουθήσουν ιδιωτικά τεχνικά επαγγέλματα.

Η Σχολή Υπαξιωματικών, με δωρεάν φοίτηση, απέβλεπε στην παραγωγή αξιωματικών του Πεζικού. Με τρία χρόνια σπουδών και αρχική υπηρεσία υπαξιωματικού, η Σχολή αυτή προσέφερε ευκαιρίες σε φτωχότερους υποψήφιους. Ωστόσο, τα προνόμια των αποφοίτων της Ευελπίδων παρέμεναν πάντοτε σε ισχύ, ιδιαίτερα η υπεροχή τους στις προαγωγές.

³ Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *Η ιστορία της Σχολής Ευελπίδων* (Αθήνα: Προδρόμου και Μουσουλιάτη, 1954).

Η βελτίωση της ποιότητας των αξιωματικών του Πεζικού έλαβε προτεραιότητα μετά την ταπεινωτική ήττα του 1897. Ολόκληρη η τάξη του 1900 της Σχολής των Ευελπίδων υποχρεώθηκε να ενταχθεί στο Πεζικό.

Το 1899 ήρθαν στη Βουλή ταυτόχρονα δύο προτάσεις νόμου για τη μεταρρύθμιση του στρατού. Η πρώτη προήλθε από τον υπουργό Στρατιωτικών Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο και η δεύτερη από το φιλοβασιλικό Γενικό Επιτελείο. Η καθεμιά είχε διαφορετική άποψη για τη θέση του διαδόχου Κωνσταντίνου στο στρατό, σε τέτοιο βαθμό ώστε να απειλείται σύγκρουση Στέμματος και Κοινοβουλίου. Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης πείστηκε να αποσύρει την πρότασή του και ο Κουμουνδούρος παραιτήθηκε. Σύμφωνα με τον νέο νόμο, που πέρασε τον Μάρτιο του 1900, ο διάδοχος αναλάμβανε τις δύο θέσεις, του «γενικού διοικητή» και του «επιθεωρητή». Ο υπουργός έχασε όλες σχεδόν τις αρμοδιότητές του, γεγονός που ενόχλησε μια μερίδα των αξιωματικών.⁴

Η απογοήτευση με την κυβέρνηση Θεοτόκη οδήγησε πολλούς αξιωματικούς να εναποθέσουν τις ελπίδες τους στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, ο οποίος, κατά την προεκλογική εκστρατεία του 1902, υποσχέθηκε ότι θα καταργήσει τον επίμαχο νόμο. Όμως, όταν ο υπουργός Στρατιωτικών του Δηλιγιάννη, Θεοδόσης Λυμπρίτης προσπάθησε να μειώσει τις εξουσίες του Κωνσταντίνου, η αντίδραση της Αυλής ήταν άμεση και αποτελεσματική. Ο Δηλιγιάννης υποχώρησε και απέσυρε το διορθωτικό νομοσχέδιο και ο Λυμπρίτης παραιτήθηκε. Η βεβαιότητα ότι καμμιά συνετή μεταρρύθμιση του στρατού δεν μπορούσε να προέλθει από τους πολιτικούς οδήγησε μεγάλο ποσοστό βαθμοφόρων να συμπήξουν επαναστατική οργάνωση και να οδηγηθούν στο κίνημα του 1909.⁵

Η επιδίωξη δύναμης στο Γουδί υπήρξε η πρώτη σημαντική αυτόνομη ενέργεια που πραγματοποιήσαν οι στρατιωτικοί στην Ελλάδα. Οι 250 συνωμότες που συγκεντρώθηκαν στις 14 Αυγούστου 1909 παρουσίασαν τα αιτήματά τους σε μετριοπαθή γλώσσα. Χωρίς καμμιά εκδήλωση βίας, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος κατάφερε να κερδίσει την κοινή γνώμη και την υποχωρητικότητα των ιθυνόντων. Παρ' ότι εγκατέλειψε χωρίς το σχέδιο

⁴ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικά ζητήματα στην Ελλάδα, 1880-1910* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000), 423-443.

⁵ Θάνος Βερέμης - Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ελλάδα: μια ιστορία από το 1821* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2013), 146-149.

να ανατρέψει τις πολιτικές αρχές, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος κατάφερε ωστόσο να εκβάλει τους πρίγκιπες από την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων και να προκαλέσει την επιψήφιση 169 νόμων, μέσα σε διάστημα πέντε μηνών. Η πρόσκληση του Ελευθέριου Βενιζέλου ως συμβούλου από την Κρήτη αποδείχθηκε η πιο σημαντική του ενέργεια. Περί τα τέλη του 1910, ο Βενιζέλος ανήλθε στην εξουσία με συντριπτική κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Τον Ιανουάριο του 1911, από τους 364 βουλευτές, οι 300 ήταν βενιζελικοί.

Η ανάμιξη του στρατού στην πολιτική από το 1911 έως το 1915 ήταν ελάχιστη. Η ηγεσία του Βενιζέλου καθώς και οι δύο Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) δεν άφηναν περιθώρια στον στρατό για άλλες δραστηριότητες. Τα αιτήματα των αξιωματικών του 1909 ικανοποιήθηκαν από τις ανάγκες του πολέμου και η επέκταση του Σώματος επιτάχυνε τις προαγωγές σε βαθμό χωρίς προηγούμενο στην ελληνική ιστορία. Από το 1909 έως το 1914, δεκανείς έγιναν ανθυπολοχαγοί και λοχαγοί συνταγματάρχες.⁶ Λίγοι διαμαρτυρήθηκαν όταν ο Βενιζέλος αποκατέστησε τον διωγμένο από τον στρατό διάδοχο ως γενικό επιθεωρητή.

Υπήρχε ωστόσο η δυσaráεσκεια των βασιλοφρόνων, που είχαν υποστεί τον διωγμό από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Ο κύριος φίλος του Κωνσταντίνου, Βίκτωρ Δούσμανης, περιγράφει στα *Απομνημονεύματά* του ως «ανοίκειο και θλιβεράν επέμβασιν εις αλλότρια καθήκοντα» τις υποδείξεις του Βενιζέλου για την έγκαιρη κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Σχετική κριτική υπάρχει και στο ημερολόγιο του επίσης βασιλόφρονος Ιωάννη Μεταξά. Ανάλογη κακομεταχείριση επιφυλάσσουν και οι δύο για τον αρχηγό του Επιτελείου Παναγιώτη Δαγκλή. Και ενώ η Ελλάδα διπλασιαζόταν, η εφημερίδα *Σκριπ* επιδιόταν σε λιβανωτό προς τον «θεόπεμπτον αναδημιουργόν του εθνικού μεγαλείου και της δόξης» Κωνσταντίνο. Το σπουδαίο διαπραγματευτικό έργο του Βενιζέλου στο Λονδίνο ο Δούσμανης το χαρακτήριζε «οικτράν αποτυχίαν».⁷

Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 1915 [ν.η.], ως αποτέλεσμα της τελικής απόφασης του βασιλιά Κωνσταντίνου (ο οποίος είχε ανέλθει στον Θρόνο μετά τη δολοφονία του Γεωργίου Α' στη Θεσσαλονίκη) να απορρίψει το σχέδιο του πρωθυπουργού για συμμετοχή

⁶ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική* (Αθήνα: Κούριερ, 1997), 89-99.

⁷ Θάνος Βερέμης, *Εκσυγχρονισμός και συντήρηση από τον 19ο στον 21ο αιώνα* (Αθήνα: Εκδόσεις Καθημερινής, 2019), 68-74.

της χώρας στη συμμαχική επιχείρηση των Δαρδανελίων. Στις γενικές εκλογές της 13ης Ιουνίου 1915 [ν.η.], το Κόμμα των Φιλελευθέρων βγήκε νικητής με 184 από τις 310 έδρες.

Στις 4 Οκτωβρίου [ν.η.], ημέρα επίθεσης της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας, ο Βενιζέλος δήλωσε την πρόθεσή του να τιμήσει την υποχρέωση της Ελλάδας και να εισέλθει στον πόλεμο εναντίον του εισβολέα. Ο Κωνσταντίνος απέρριψε την πρόταση του πρωθυπουργού του, υποχρεώνοντάς τον και πάλι σε παραίτηση. Ο διχασμός είχε πλέον συντελεστεί.⁸

Η πρώτη επικοινωνία του Κωνσταντίνου με τον γυναικάδελφό του, κάιζερ Γουλιέλμο της Γερμανίας, προέρχεται/μαρτυρείται από το Βασιλικό Αρχείο στο Βερολίνο. Μοχλός των διαπραγματεύσεων υπήρξε ο στρατιωτικός ακόλουθος της γερμανικής πρεσβείας ταγματάρχης Ερνστ φον Φαλκενχάουζεν. Σχέδιο των ελληνογερμανικών διαπραγματεύσεων ήταν η επίθεση κατά των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη από τον βορρά, ενώ ο ελληνικός στρατός θα τους χτυπούσε από τον νότο.⁹ Ο Φαλκενχάουζεν μάλιστα είχε αναλάβει να οργανώσει ομάδες ατάκτων από επιστράτους της Θεσσαλίας.

Μετά τα Νοεμβριανά, η βασίλισσα Σοφία έγραφε το 1916 από το Βερολίνο στους Γερμανούς επιτελικούς του αδελφού της: «[...] παρακαλώ να μας ειδοποιήσετε πότε θα είναι έτοιμος ο στρατός της Μακεδονίας ώστε να περάσει στην αντεπίθεση. Πείτε στον Falkenhausem να επικοινωνήσει μαζί μας προτού φύγει για τη Μακεδονία».¹⁰

Η απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα το 1917 δεν τερμάτισε τις μηχανογραφίες του με το Βερολίνο. Καθώς ο στρατός της Θεσσαλονίκης είχε ενωθεί με το κύριο σώμα του ελληνικού στρατεύματος στην Αθήνα και συμμετείχε στην πολεμική προσπάθεια της Συνενόησης (Entente), ο Κωνσταντίνος, διά του Γεωργίου Στρέιτ, θέλησε να αναθερμάνει την ιδέα της ελληνικής ουδετερότητας.

Η αντίδραση του γερμανικού επιτελείου υπήρξε ταπεινωτική για τον Κωνσταντίνο, αφού θεωρούσε την ουδετερότητα άχρηστη πλέον για τα

⁸ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2016).

⁹ Δημήτρης Μπαχάρας, «“Περιμένοντας τους Γερμανούς...”: φόβοι και ελπίδες στην Ελλάδα του Διχασμού», στο Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρώπουλος - Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεώτερα χρόνια* (Αθήνα: ΕΙΕ/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2017), 111-120.

¹⁰ *Ο.π.*, 115-116.

γερμανικά συμφέροντα και μάλιστα όταν προσφερόταν από έναν έκπτωτο μονάρχη. Παρ' όλα αυτά, ο Κωνσταντίνος φαινόταν πρόθυμος να υπηρετήσει τα γερμανικά (και βουλγαρικά) συμφέροντα, επικεφαλής του Δ' Σώματος Στρατού, που είχε παραδοθεί το 1916 κατά τη γερμανοβουλγαρική κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας και μεταφερθεί στην πόλη Γκέρλιτς για τη διάρκεια του πολέμου. Ευτυχώς γι' αυτόν, η αλληλογραφία του με τον κάιζερ παρέμεινε μέχρι πρόσφατα άγνωστη στο ελληνικό κοινό, ώστε να επιστρέψει στον θρόνο με δημοψήφισμα, μετά τις εκλογές του 1920, που κέρδισαν οι αντιβενιζελικοί.

Ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών Ρίχαρντ φον Κύλμαν έθετε θέμα Θεσσαλονίκης το 1917, προκειμένου να διασκεδάσει την ένταση που προκάλεσε στους Βούλγαρους η απόφαση των Γερμανών να παραδώσουν στους Ρουμάνους τη Δοβρουσά. Χωρίς αυτό το κίνητρο της Θεσσαλονίκης, οι Βούλγαροι δεν θα πολεμούσαν κατά της Ελλάδας.¹¹

Η καινοτομία του κινήματος Πλαστήρα-Γονατά, το 1922 μετά την κατάρρευση του μετώπου στη Μικρά Ασία, βρίσκεται στο ότι οι στρατιωτικοί άσκησαν για πρώτη φορά δικτατορική εξουσία. Η χειραφέτηση των αξιωματικών από τους πολιτικούς προετοίμασε το έδαφος για την πληθώρα των στρατιωτικών κινήματων του Μεσοπολέμου. Εξ άλλου, οι επαναστάτες κατάφεραν να επιρρίψουν την ευθύνη της Καταστροφής ακέραια στην κυβέρνηση και να εκτελέσουν τους υπεύθυνους.

Ενώ οι στρατιωτικοί αποκτούν σταδιακά συνείδηση συντεχνιακή, η οποία ξεχωρίζει τα συμφέροντά τους από εκείνα των πολιτικών, οι βενιζελικοί κυρίως πολιτικοί αργούν να αντιληφθούν ότι δεν ήταν πλέον δυνατό να μεταχειρίζονται τους αξιωματικούς ως ενόπλους πελάτες τους.¹²

Ο ίδιος ο Βενιζέλος ωστόσο είχε αντιληφθεί τον κίνδυνο για το δημοκρατικό πολίτευμα από την εμπλοκή των στρατιωτικών στην πολιτική. Μολονότι η εκπροσώπηση της Ελλάδας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης είχε αυξήσει το γόητρό του και τον έφερε πάλι πρωθυπουργό το 1924 στην Ελλάδα, οι σχέσεις του με τους στρατιωτικούς φίλους του δεν ήταν εκείνες του παρελθόντος. Το Πολιτειακό, η εγκαθίδρυση δηλαδή αβα-

¹¹ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000), 137.

¹² Αθήνα, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, 1923/A/2, Κοινοποίηση αναφοράς A/2 γραφείου, 10 Δεκεμβρίου 1923.

σίλευτης δημοκρατίας έγινε το μήλον της έριδος μεταξύ του ιδίου και πολιτικών όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και στρατιωτικών όπως ο Θεόδωρος Πάγκαλος. Θέλοντας να αποφύγει τη φθορά από μίαν άγωνα διαμάχη, ο Βενιζέλος εγκατέλειψε την ενεργό πολιτική για μια μακρά, όπως αποδείχθηκε, τετραετία (1924-1928). Στο διάστημα της απουσίας του, οι στρατιωτικοί επιδόθηκαν σε ανταγωνισμούς φατριών του βενιζελικού στρατοπέδου, αφού οι βασιλόφρονες είχαν τεθεί εκτός πολιτικής. Ο Γεώργιος Β΄ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα και το δημοψήφισμα, μετά τη φυγή του Βενιζέλου, επικύρωσε την εγκαθίδρυση του αβασίλευτου καθεστώτος, την οποία είχε ήδη αποφασίσει η Εθνοσυνέλευση. Ο εξόριστος μετά το αντιπλαστηρικό κίνημα του 1923 Ιωάννης Μεταξάς αμνηστεύτηκε αφού αποδέχθηκε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος.¹³

Τα Δημοκρατικά Τάγματα έκαναν την εμφάνισή τους το 1923. Η επιλογή των οπλιτών που κατατάσσονταν στα τάγματα γινόταν με βάση τις πολιτικές συμπάθειές τους. Μετά την αναχώρηση του Γεωργίου, τα τάγματα μετονομάστηκαν σε «Ειδική Φρουρά της Δημοκρατίας».¹⁴

Ο Θεόδωρος Πάγκαλος είχε σε τέτοιο βαθμό διαφημίσει, από τις αρχές του 1925, ότι επρόκειτο να κινηθεί εναντίον της κυβέρνησης, ώστε κανείς δεν πίστευε ότι θα πραγματοποιήσει την απειλή του. Όταν ο υπουργός Στρατιωτικών Κωνσταντίνος Γόντικας ανέκρινε τον κινήματιά Β. Ντερτιλή για τη σχέση του με την εκκολαπτόμενη συνωμοσία, εκείνος αρνήθηκε μόνον ότι γνώριζε την ακριβή ημερομηνία του κινήματος. Στις 25 Ιουνίου 1925, παγκαλικοί διοικητές κινήθηκαν και κάλεσαν τον Γόντικα να παραιτηθεί. Την ίδια μέρα, ο ναύαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριαάκος επιβιβάστηκε στο καταδρομικό *Αβέρωφ* και απείλησε την Αθήνα με βομβαρδισμό, αν δεν παραδιδόταν η εξουσία στον Πάγκαλο.

Χάρη στην προτροπή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, η Εθνοσυνέλευση, με αποχή πολλών βουλευτών, έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Παγκάλου. Ήταν ο κοινοβουλευτικός μανδύας της δικτατορίας. Στην εκλογή του, ο Πάγκαλος είχε την αμέριστη συμπαράσταση του Ιωάννη Μεταξά από τους αντιβενιζελικούς.

¹³ A. A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture and After* (London: Methuen, 1937), 154· Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα* (Αθήνα: Γαλαξίας, 1961), 137.

¹⁴ «Η απολογία του Πάγκαλου» (1928), στο Θησεύς Θ. Πάγκαλος (επιμ.), *Αρχείον Θεόδωρου Παγκάλου*, τ. 2 (Αθήνα: Κέδρος 1974).

Η σύντομη πτώση της δικτατορίας Παγκάλου οφειλόταν στους ίδιους στρατιωτικούς που αρχικά την είχαν στηρίξει. Η στροφή του προς τον αντιβενιζελισμό για στήριξη ανάγκασε τους βενιζελικούς να αντιδράσουν εναντίον του. Από τον μεγαλοαστό απόφοιτο της Σχολής Ευελπίδων της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, στον πολιτικοποιημένο μικροαστό εξ εφέδρων της δεύτερης, έως τον «μισθοφόρο» της τρίτης, οι αξιωματικοί επέστρεψαν στη νοοτροπία των «ατάκτων» της Ελληνικής Επανάστασης.

Με τη διάλυση της «Δημοκρατικής Φρουράς», τερματίστηκε μια τετραετία στρατιωτικής ανάμιξης στην πολιτική. Οι στρατιωτικοί έχασαν ανεπιστρεπτί την αίγλη που τους προσέδωσαν οι πόλεμοι της δεκαετίας 1912-1922.¹⁵

Το ζήτημα της Επετηρίδας του Στρατού, το οποίο αποτέλεσε μήλον της έριδος σε όλες τις μεσοπολεμικές επεμβάσεις, εμφανίστηκε το 1917. Σύμφωνα με τον νόμο 927, οι αξιωματικοί που είχαν αγωνισθεί με την Εθνική Άμυνα στη Θεσσαλονίκη έπαιρναν δέκα μήνες ενεργού υπηρεσίας και αρχαιότητας στην ιεραρχία. Στις 14 Δεκεμβρίου 1926, ο υπουργός Στρατιωτικών στην οικουμενική κυβέρνηση Αλέξανδρος Μαζαράκης κατέθεσε νομοσχέδιο για το καθεστώς 2.836 αξιωματικών οι οποίοι είχαν αποταχθεί μεταξύ του 1922 και του 1926, εξ αιτίας της αντιβασιλικής δράσης τους. Η αποκατάστασή τους ήταν όρος των αντιβενιζελικών στην οικουμενική κυβέρνηση για να υπάρξει κοινοβουλευτική ειρήνη. Ο συμβιβασμός επήλθε με επέμβαση του ίδιου του Ελευθέριου Βενιζέλου και σύμπραξη βενιζελικών αξιωματικών όπως ο Νικόλαος Πλαστήρας.¹⁶

Η Ελληνική Στρατιωτική Οργάνωση (ΕΣΟ), την οποία, έως το 1934, αποτελούσαν κατώτεροι αξιωματικοί απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων, φιλοδοξούσε να απαλλάξει την ιεραρχία από τους επαγγελματίες κινηματίες που ταλαιπωρούσαν το στράτευμα από το 1924. Η Δημοκρατική Άμυνα ήταν οργάνωση αποστράτων με φανατική πρόσδεση στην αβασίλευτη δημοκρατία. Μετά το πραξικόπημα του Πλαστήρα και την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου το 1933, η οργάνωση ανέπτυξε συνωμοτική δράση κατά των βασιλοφρόνων. Τον Μάρτιο του 1934, την αρχηγία της Άμυνας ανέλαβε ο αρχιστράτηγος της μικρασιατικής εκστρατείας Ανα-

¹⁵ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, 148-149.

¹⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α' (Αθήνα: Ίκαρος, 1955), 354-356.

στάσιος Παπούλας, ο οποίος στη δίκη των Έξι είχε καταθέσει ως μάρτυρας κατηγορίας αν και πρώην βασιλόφρων. Η ΕΣΟ και η Δημοκρατική Άμυνα δεν κατάφεραν ποτέ να ομονοήσουν.

Η αποτυχία του κινήματος του 1935 κατά της κυβέρνησης του Παναγή Τσαλδάρη, με επικεφαλής τον Βενιζέλο, αποδόθηκε σε πολλούς παράγοντες.¹⁷ Ο συντονισμός του κινήματος απέτυχε γιατί κάθε ομάδα κινηματιών διεκδικούσε και πέτυχε αυτονομία δράσης. Το ναυτικό εκπροσωπούσαν δύο αντίπαλοι μέσα στο βενιζελικό στρατόπεδο, ο Ιωάννης Δεμέστιχας και ο Ανδρέας Κολιαλέξης. Στον στρατό, το κίνημα εκπροσωπούσαν αξιωματικοί με ανταγωνιστικές σχέσεις ώστε να αλληλεξουδετερωθούν: ο Ζάννας και η ΕΣΟ κατά της «Δημοκρατικής Άμυνας», μέλη της ΕΣΟ κατά του Στέφανου Σαράφη και του Γιάννη Τσιγάντε, ο ναύαρχος Καραβίδας κατά του Κολιαλέξη και πολλές ακόμη αντιθέσεις.

Η δίκη των κινηματιών έβγαλε από τον στρατό περίπου 1.500 βενιζελικούς αξιωματικούς, επιτρέποντας στον Γεώργιο Κονδύλη, που είχε περάσει στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, να επαναφέρει με νέο δημοψήφισμα τον Γεώργιο Β' στον θρόνο. Με ένα στράτευμα απολύτως πιστό στον ίδιο, ο βασιλιάς επέβαλε δικτατορικό καθεστώς, με εντολοδόχο τον παλαιό του συνεργάτη Ιωάννη Μεταξά. Η βασιλευόμενη δικτατορία κράτησε έως τη γερμανική κατοχή της Ελλάδας.¹⁸

Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Γερμανούς, ο Γεώργιος και η κυβέρνησή του κατέφυγαν στο Κάιρο και το Λονδίνο. Το σώμα των αξιωματικών χωρίστηκε σε βενιζελικούς, που δεν τους είχαν επιτρέψει οι κρατούντες να μοιραστούν με τους βασιλόφρονες τη δόξα του αλβανικού πολέμου, και στους πρωταγωνιστές του πολέμου, που απενεργοποιήθηκαν μετά την Κατοχή. Κάποιοι από τους πρώτους στελέχωσαν την αντίσταση κατά των κατακτητών και άλλοι έφθασαν στην Αίγυπτο, για να συμβάλουν από εκεί στην πολεμική προσπάθεια. Το μεγάλο μέρος του αναδιοργανωθέντος στρατεύματος αποτελέστηκε αρχικά από αξιωματικούς πιστούς στην κυβέρνηση εν εξορία, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Εμμανουήλ Τσουδερός. Οι βενιζελικοί απότακτοι του παρελθόντος δημιούργησαν δική τους λέσχη και σύντομα ο μεγάλος διχασμός ξαναζωντάνεψε. Τα κινήματα

¹⁷ Γιάννης Γ. Μπενέκος, *Το κίνημα του 1935* (Αθήνα: Γιαννίκος, 1958), 70-90· Κώστας Καλλιγιάς, *1η Μαρτίου 1935* (Αθήνα: Φυτράκης, 1974).

¹⁸ Θάνος Βερέμης, *Ο πόλεμος των Ελλήνων* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2019).

στη Μέση Ανατολή κατά της ελληνικής κυβέρνησης γρήγορα διαβρώθηκαν από απεσταλμένους του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (ΚΚΕ), όπως ο Γ. Σαλάς.¹⁹

Στο συνέδριο του Λιβάνου, τον Μάιο του 1944, οι εκπρόσωποι της ΠΕΕΑ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ καταδίκασαν ομόφωνα τις εξεγέρσεις που αδρανοποίησαν τις ελληνικές μονάδες στη Μέση Ανατολή. Μολονότι ο Ζαχαριάδης αργότερα απέδωσε την ευθύνη των κινημάτων στους Βρετανούς, ο Σαλάς ανέλαβε ολόκληρη την ευθύνη για το τελευταίο κίνημα στην έκθεση που υπέβαλε στο πολιτικό γραφείο του ΚΚΕ το 1946. Η εξήγηση της πρωτοβουλίας του ήταν ότι έτσι εμπόδιζε τις ελληνικές δυνάμεις να επιστρέψουν στην Ελλάδα ως παράγοντας καταστολής του ΕΑΜ. Η επιρροή του Σαλά στην Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση (ΑΣΟ) έδειξε ότι το πρόβλημα στις ενδοστρατιωτικές διενέξεις δεν ήταν πια ο παλιός διχασμός, αλλά η σύγκρουση Δεξιάς-Αριστεράς.

Πολλοί απότακτοι του 1935 μοιράστηκαν ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Η σύλληψη του Παπάγου και άλλων αξιωματικών του 1940-1941 και ο εγκλεισμός τους σε γερμανικό στρατόπεδο κατέστησε δύσκολο το έργο της οργάνωσης μιας δεξιάς αντίστασης.²⁰

Η απελευθέρωση και τα αιματηρά γεγονότα του Δεκεμβρίου 1944 επέσπευσαν τις εξελίξεις στις ένοπλες δυνάμεις. Μετά τον Δεκέμβριο, ο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ έχασε το μονοπώλιο των όπλων και σταδιακά έχασε και την αποκλειστικότητά του στην ελληνική ύπαιθρο χώρα. Τα πολιτικά κόμματα ανασυγκροτήθηκαν μετά την αδράνειά τους κατά την Κατοχή και σταδιακά απέκτησαν τις λαϊκές τους βάσεις.

Τον χειμώνα του 1945 ιδρύθηκε στο στράτευμα μια νέα οργάνωση, ο «Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών» (ΙΔΕΑ), από συντηρητικούς και βασιλικούς.²¹ Επαγγέλονται τον αντικομμουνισμό και την ανεξαρτησία από πολιτικά κόμματα.

Από την αρχή του Εμφυλίου (1946-1949), ο Εθνικός Στρατός (ΕΕΣ) δεν διέθετε ετοιμοπόλεμους αξιωματικούς. Το άθος των βενιζελικών είχε

¹⁹ Hagen Fleischer, "The Anomalies of the Greek Middle East Forces, 1941-1944", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 5 (1978), 5-36. Η σημαντικότερη ανάλυση των γεγονότων της Μέσης Ανατολής.

²⁰ André Gerolymatos, "The Role of the Greek Officer Corps in the Resistance", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 11 (1984), 69-79.

²¹ Γεώργιος Καραγιάννης, *1940-1952: το δράμα της Ελλάδος. Έπη, αθλιότητες (Αθήνα: χ.ε., 1963)*, 206-210.

μαραθεί λόγω ηλικίας και αδράνειας. Οι βασιλόφρονες του 1940-1941 είχαν χάσει το γόητρό τους από τη συνεργασία με την κυβέρνηση Τσολάκογλου. Ο Κωνσταντίνος Βεντήρης ήταν από τους λίγους φιλελεύθερους στην ηγεσία του νέου στρατού. Διορίστηκε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου το 1947 και, τελικά, διοικητής του 1ου και του 2ου Σώματος Στρατού το 1949. Ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος, παλιός βασιλικός, απέκτησε φήμη ως διοικητής της Ορεινής Ταξιαρχίας του Ρίμινι.²² Ο Αλέξανδρος Παπάγος ήταν ικανός επιτελικός, εξαιρετικός στον θεωρητικό σχεδιασμό και δεξιότηχνης της διπλωματίας του πολέμου.²³ Ο Παπάγος, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού στον πόλεμο του 1940-1941, έγινε ο από μηχανής θεός που οδήγησε τον ΕΕΣ στη νίκη το 1949. Η άφιξη, τον Οκτώβριο 1947, αξιωματικών συνδέσμων από τις ΗΠΑ και ο σχηματισμός της Κοινής Αποστολής Παροχής Στρατιωτικών Συμβούλων και Σχεδιασμού (JUSMAPG) ήταν μια ισχυρή ένεση στο ηθικό του ΕΕΣ.²⁴

Οι καταστροφές που επισώρρευσαν ο πόλεμος και οι έκτακτες περιστάσεις του Εμφυλίου απομάκρυναν το σώμα των αξιωματικών από την κοινωνία των πολιτών και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια απομόνωση, η οποία διευκόλυνε το έργο και τη διείσδυση υψηλών προστάτων και ξένων υπηρεσιών. Έως το 1951, ο ΙΔΕΑ είχε μετατοπίσει την αφοσίωσή του από τον βασιλιά στον Παπάγο και είχε γίνει πόλος έλξης για μεγάλο αριθμό αξιωματικών που αναδείχθηκαν στον Εμφύλιο, αλλά χωρίς υψηλούς προστάτες. Το κίνημα από τέτοιους αξιωματικούς κατά της κυβέρνησης του Σοφοκλή Βενιζέλου, τον Μάιο του 1951, είχε σκοπό να θέσει τον Παπάγο επικεφαλής της κυβέρνησης και ρυθμιστή των πολιτικών πραγμάτων. Ο Παπάγος αρνήθηκε το αξίωμα και συμβούλεψε τους υποστηρικτές του να εγκαταλείψουν το εγχείρημα. Στις εκλογές του 1952, ο Παπάγος κατήγαγε θρίαμβο, ο οποίος επέτρεψε στον Ελληνικό Συναγερμό, το κόμμα που είχε ιδρύσει ο ίδιος ενάμιση χρόνο νωρίτερα, να ελέγξει το πολιτικό πεδίο –με τον διάδοχό του Κωνσταντίνο Καραμανλή– για μια δεκαετία.

²² Θρασύβουλος Τσακαλώτος, *Σαραντα χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος* (Αθήνα: Τυπ. Ακροπόλεως, 1960), 52, 68.

²³ C.M. Woodhouse, *The Struggle for Greece, 1941-1949* (London: Hart-Davis, McGibbon, 1976), 199-209, 239-240, 261-276.

²⁴ Edgar O'Balance, *The Greek Civil War, 1944-1949* (London, Faber & Faber, 1966), 156-157.

Το 1956, ο Καραμανλής κέρδισε για πρώτη φορά ως αρχηγός της «Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως» (ΕΡΕ) τις εκλογές, μολονότι συγκέντρωσε το 47% των ψήφων έναντι 48% της «Δημοκρατικής Ενώσεως». Η αύξηση της δύναμης της Αριστεράς θορόβησε τους νέους του ΙΔΕΑ, οι οποίοι, με επικεφαλής τον ταγματάρχη Δημήτριο Ιωαννίδη, ζήτησαν από τον αρχηγό του ΓΕΣ Σόλωνα Γκίκα να δώσει εντολή πραξικοπήματος. Η άρνηση των ανωτέρων να εγκρίνουν την προτροπή αυτή έπεισε τους οπαδούς της Ενώσεως Ελλήνων Νέων Αξιωματικών (ΕΕΝΑ) να δρουν πλέον με δική τους πρωτοβουλία.²⁵

Μετά την εκλογική νίκη της Ενώσεως Κέντρου, το 1963, τα σύννεφα στον ορίζοντα των στρατιωτικών πύκνωσαν. Στις 7 Νοεμβρίου 1963, ο υπαρχηγός Γ. Αντωνάκος και ο ταξίαρχος της αεροπορίας Καρακίτσος επισκέφθηκαν στελέχη της αμερικανικής πρεσβείας για να διατυπώσουν τους φόβους τους ότι η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου θα προέβαινε σε αποστρατεύσεις αξιωματικών του ΙΔΕΑ για να επαναφέρει κεντρικούς απόστρατους.

Όμως, ο Γεώργιος Παπανδρέου φρόντισε να μην προκαλέσει αλλαγές στο στράτευμα που θα προκαλούσαν ανησυχίες στη Δεξιά. Ούτε ο εκλογικός του θρίαμβος, τον Φεβρουάριο του 1964, έφερε μεγάλες αλλαγές. Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού έγινε ο Ιωάννης Γεννηματάς, ο οποίος είχε παίξει ρόλο στις εκλογές του 1961, που είχαν καταγγελθεί ως εκλογές «βίας και νοθείας» από το Κέντρο. Υπουργός Εθνικής Αμύνης έγινε ο Πέτρος Γαρουφαλιάς. Μετατέθηκαν όμως σε μονάδες της Βορείου Ελλάδος ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και οι Ιωαννίδης, Λαδάς, Λέκκας και Μπαλόπουλος, όλοι γνωστοί ως στελέχη της ΕΕΝΑ.²⁶

Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, το 1965, είχε σοβαρές επιπτώσεις για την πολιτική ομαλότητα αφού, ως αρχηγός οργάνωσης αντιδεξιών αξιωματικών μελών της εμφανιζόταν από τον κίτρινο Τύπο ο γιος του πρωθυπουργού, Ανδρέας Παπανδρέου. Η κρίση κορυφώθηκε όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου ήρθε σε σύγκρουση με τον υπουργό του Γαρουφαλιά, επειδή ο τελευταίος αρνήθηκε να υπογράψει την αντικατάσταση του Γεννηματά. Όταν

²⁵ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1975), 26-44.

²⁶ Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση τους στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, 1821-1975* (Αθήνα-Ιωάννινα: Δωδώνη, 1996), 1023-1024.

ο πρωθυπουργός θέλησε να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Αμύνης, αντίρρηση προέβαλλε ο ίδιος ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Η παραίτηση του Γ. Παπανδρέου και οι ανωμαλίες που ακολούθησαν προκάλεσαν εκ του μη όντος τη μεγαλύτερη μεταπολεμική πολιτική κρίση, που θύμιζε στους παλαιότερους τη σύγκρουση πρωθυπουργού και βασιλιά το 1915. Παρά την οξύτητα της, η νέα κρίση δεν υπήρξε αποτέλεσμα δεξιάς και αριστερής αναμέτρησης, αλλά απότοκο αλλαγής φρουράς στη διαχείριση της εξουσίας και της άρνησης του βασιλιά να παραδώσει το κράτος σε λαοπρόβλητη κυβέρνηση.²⁷

Η επικράτηση των συνταγματαρχών το 1967 αξιοποίησε την επιρροή των αμερικανικών απόψεων για το ελληνικό στράτευμα. Οι Αμερικανοί σύμβουλοι, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου, πίστευαν ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις έπρεπε να αποκτήσουν επιχειρησιακή αυτονομία από τους πολιτικούς. Η πεποίθηση αυτή εξακολούθησε να επικρατεί, ιδιαίτερα μεταξύ των αξιωματικών του ΙΔΕΑ, πολλά χρόνια μετά τον Εμφύλιο. Σύμφωνα με τις στατιστικές του αμερικανικού υπουργείου Άμυνας, μεταξύ 1950 και 1969, 11.229 Έλληνες αξιωματικοί εκπαιδεύτηκαν στις ΗΠΑ, στο πλαίσιο του Προγράμματος Στρατιωτικής Βοήθειας (MAP).²⁸ Οι κινηματίες θεώρησαν την αμερικανική συμβολή ως το κύριο όπλο με το οποίο θα απαλλάσσονταν από την κηδεμονία των συντηρητικών πολιτικών και του θρόνου.

Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου και η συμφωνία Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλου και βασιλιά για διεξαγωγή εκλογών χωρίς ιδεολογικές συγκρούσεις προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος υποσχέθηκε στους οπαδούς του ότι θα όρκιζε κυβέρνηση στο πεζοδρόμιο αν η συμφωνία πραγματοποιείτο. Στις 20 Απριλίου 1967, οι βασιλόφρονες στρατηγοί αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν πραξικόπημα στις 23 Απριλίου, για να εμποδίσουν τις εκλογές που θα κέρδιζε η Ένωση Κέντρου. Ο αντιστράτηγος Γ. Ζωϊτάκης όμως μετέφερε την πληροφορία στον συνταγματάρχη Ν. Μακαρέζο. Κατά τη μαρτυρία του Στ. Παττακού, οι τρεις πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου αποφάσισαν να κινηθούν τη συγκεκριμένη ημερομηνία, για να προλάβουν τους

²⁷ Nicos Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment* (London: Macmillan, 1978), 113.

²⁸ Theodore A. Coulombis, "The Greek Junta Phenomenon", *Polity* 7 (1974), 353.

στρατηγούς.²⁹ Επρόκειτο για την αρχή μιας επταετούς δικτατορίας που θα έθετε την Ελλάδα σε απομόνωση από την Ευρώπη και την Κοινότητά της και θα επανέφερε στοιχεία λαϊκισμού και τριτοκοσμιισμού σε μια χώρα με έντονα σημεία ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Την παλινδρόμηση αυτή η Ελλάδα την πλήρωσε με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τη δημιουργία μιας λαϊκιστικής Αριστεράς που, επί δεκαετίες μετά την πτώση της χούντας, σκιαμαχεί με μια εξ ίσου αναχρονιστική Δεξιά. Ο κεντρικός χώρος βρέθηκε σε χειμέρια νάρκη. Ο στρατός ωστόσο και οι αξιωματικοί επέστρεψαν στο κύριο έργο της επαγγελματικής ιδιότητάς τους που διαρκεί ακόμα.³⁰

---

²⁹ Στυλιανός Παττακός, *21η Απριλίου 1967. Διατί; Ποιοί; Πώς;* (Αθήνα: Βιοβλ., 1996), 121-129.

³⁰ Θάνος Βερέμης - Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ελλάδα: μια ιστορία από το 1821* (Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2013).

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ «ΣΤΟ ΚΛΑΡΙ»:
ΤΟ ΛΗΣΤΡΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Βασίλης Κ. Γούναρης

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΑΠΘ

Είναι αδύνατον να συνεισφέρει κανείς πρωτότυπα επιχειρήματα στη μελέτη του ληστρικού φαινομένου στην ελληνική επικράτεια. Μολονότι θα μπορούσαν να γίνουν –και γίνονται– ακόμη πολλές μελέτες περίπτωσης, εστιασμένες στη δράση ληστών ή συμμοριών, οι πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συνιστώσες του φαινομένου έχουν ήδη περιγραφεί περισσότερο από όλους από τον Γιάννη Κολιόπουλο, με τις δύο μονογραφίες του, οι οποίες και χρησιμοποιούνται εκτενώς στην επισκόπηση αυτή.¹

Η ληστεία είναι διαχρονικό κοινωνικό φαινόμενο, που στον ελληνικό χώρο είχε τη δική του ιστορία. Η διαχρονικότητά του βοήθησε την ένταξή του στο ελληνικό εθνικό ιστορικό αφήγημα, γιατί εξυπηρετούσε και ιδεολογικούς και πρακτικούς λόγους. Οι ιδεολογικοί αφορούσαν την κληρονομιά της «κλεφτουργιάς» της Τουρκοκρατίας και την εμπλοκή της στα προεπαναστατικά κινήματα και στην Επανάσταση του 1821. Εξαιτίας αυτής εκ του αποτελέσματος και λεκτικά αποκαθαρμένη από το άχθος της ληστείας, η μνήμη της «κλεφτουργιάς» κληροδοτήθηκε και διαδόθηκε μέσω των σχολικών βιβλίων και της πεζογραφίας. Ακόμη διαδίδεται. Χρησιμοποιήθηκε ευκολότατα ως ιδεολογικό άλλοθι, ηθικό πλεονέκτημα και μέθοδος παραπλάνησης από γενεές ληστών και ανταρτών κάθε εί-

---

¹ Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές: η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Ερμής, 1979) και John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912* (Oxford: Oxford University Press, 1987).

δους.² Θα αποκαλούσα τη μνήμη αυτή ως την ακαταμάχητη «γοητεία της φουστανέλας», μια παράδοση τόσο σαγηνευτική, ώστε ηθελημένα ταυτίστηκε και τυποποίησε την ελληνική πολεμική αρετή. Φυσικά δεν ήταν μόνον η ένδυση που γοήτευε αλλά και η συνολική ιδεολογία του παλικαρισμού, ως αιώνιας έκφρασης της αντίστασης και της περιφρόνησης των Ελλήνων προς κάθε είδους καθεστωτικές, κοινωνικές, πολιτικές, νομικές συμβάσεις και περιορισμούς που παραβιάζουν ό,τι –αυθαίρετα– εκλαμβάνεται ως φυσικό δίκαιο.³ Το πρακτικό μέρος της ένταξης στο ελληνικό ιστορικό αφήγημα αφορούσε την ανταμοιβή και την αποκατάσταση όλων των ενόπλων που είχαν δραστηριοποιηθεί κατά την επαναστατική περίοδο: οι άτακτοι πολεμιστές του '21 και όσοι ακολούθησαν το παράδειγμά τους τον επόμενο αιώνα δεν μπορούσαν και δεν έπρεπε να μείνουν στο περιθώριο ούτε της ιστορίας, ούτε της κοινωνικής πρόνοιας. Και δεν έμειναν βέβαια.⁴

Όμως η εύκολη ένταξη της ληστείας στο ελληνικό ιστορικό αφήγημα και η χρήση του ως αποδεικτικού υλικού της ιστορικής συνέχειας και της επιβεβαίωσης βολικών εθνικών στερεοτύπων ελάχιστα συνεισφέρουν στην κατανόηση του φαινομένου. Αντιθέτως το συσκοτίζουν. Αν αφαιρέσουμε τα κοινά χαρακτηριστικά των εκφάνσεων του ληστρικού φαινομένου σε όλες τις κοινωνίες και εποχές, δηλαδή τη βίαιη απόσπαση περιουσιακών στοιχείων με σκοπό την κάλυψη της ανισότητας του πλούτου, και συνάμα απομακρύνουμε τα διακοσμητικά φυσεκλίκια και τις φουστανέλες, αντιλαμβανόμαστε ότι το φαινόμενο δεν είναι ενιαίο, ακόμη κι αν οι πρακτικές ή η ρητορεία του επαναλαμβάνονται. Δεν είναι ενιαίο, γιατί η λειτουργία του μεταβλήθηκε ποικιλοτρόπως από τα τουρκοκρατούμενα Άγγραφα του 18ου αιώνα –για να μιλήσουμε σχηματικά– έως τη μεσοπολεμική Μακεδονία και τη μεταπολεμική Ήπειρο.

² Riki van Boeschoten, *From Armatolik to People's Rule: Investigation into the Collective Memory of Rural Greece, 1750-1949* (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1991).

³ Koliopoulos, *Brigands with a Cause*, 292-325.

⁴ Βλ. τις «Εισαγωγικές παρατηρήσεις» στο Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων: οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής, 2014), 11-26. Βλ. επίσης Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός* (Αθήνα: Πλέθρον 1997) και Σωτηρούλα Βασιλείου, *Ανταμοιβές των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης 1828-1844* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2021).

Η ανασφάλεια στους ορεινούς όγκους οριοθετούσε το κενό της οθωμανικής ή γενικότερα της αυτοκρατορικής εξουσίας. Κυρίαρχοι των δυσπρόσιτων βουνών ήταν οι κλέφτες, ομάδα η οποία δεν περιλάμβανε μόνον ελληνόφωνους χριστιανούς αλλά και μέλη πολλών άλλων πληθυσμιακών ομάδων, μεταξύ αυτών χριστιανούς και μουσουλμάνους Αλβανούς. Ήταν οργανωμένοι συνήθως σε σώματα μικρά, δέκα έως δεκαπέντε ατόμων, τους νταϊφάδες (*taife*) ή μπουλουκία (*höyük*), υπό την αρχηγία του καπετάνιου, του πρώτου κλέφτη. Συμπράξεις μεγαλύτερες, έως και εκατοντάδων ανδρών, δεν αποκλείονταν, αν το επέτρεπαν οι συνθήκες. Τότε τα σώματα ήταν σε θέση να απειλήσουν όχι μόνον φρουρούμενα караβάνια αλλά, επίσης, χωριά και κωμοπόλεις. Η εξόντωσή τους δεν ήταν εύκολη, αφού απαιτούσε δυσανάλογες θυσίες. Τα ληστρικά σώματα μεριμνούσαν για την ασφάλεια των ανθρών κτηνοτροφικών κοινοτήτων—από τις οποίες κυρίως επανδρώνονταν—συμμετέχοντας και στη ζωοκλοπή. Παρενοχλούσαν, επίσης, κατά παραγγελία, επιφανείς του βουνού και του κάμπου. Έχει επισημανθεί ότι πολύ απείχαν από το πρότυπο του τιμωρού των πλουσίων ή του προστάτη των φτωχών χωρικών.⁵ Ζούσαν κυρίως σε βάρος των τελευταίων αλλά και των μετακινούμενωνπραματευτάδων και τεχνιτών. Αυτοί ήταν οι ευκολότεροι στόχοι τους. Για να πετύχουν την αναγνώρισή τους και, ενδεχομένως, την αμνήστευσή τους, έπρεπε να συντηρήσουν τη φήμη τους με πράξεις σκληρές, τολμηρές και εξευτελιστικές για τους διώκτες τους. Αλλά, σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να παραβλέπεται η κοινωνική αναγνωρισιμότητα που διέθεταν, λόγω ακριβώς της διάθεσης σύγκρουσης με τους κατέχοντες και της ένοπλης αντίστασης ακόμη και εναντίον της οθωμανικής διοίκησης. Η λεβεντιά, η παλικαριά, η μπέσα—αν είχαν—, η επιδεξιότητά τους στα όπλα και, κυρίως, η ελεύθερη ζωή τους, ακόμη κι αν ήταν σύντομη, αποτελούσαν ένα κεφάλαιο που ασκούσε ανάμικτη γοητεία και δέος, περισσότερο δέος στους χωρικούς, που ζούσαν ταπεινά και φοβισμένα.⁶

Η οθωμανική θεσμική απάντηση στην πρόκληση των κλεφτών και των ατάκτων αλλά και γενικότερα στο ζητούμενο της εξασφάλισης των ορει-

⁵ Koliopoulos, *Brigands with a Cause*, 31-33.

⁶ Δημήτρης Θ. Τσιάμαλος, *Οι αρματολοί της Ρούμελης: μελέτη για τις αρματολικές συγκρούσεις και τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα της περιοχής κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο του 1821* (Αθήνα: Παπαζήσης 2009), 43-60. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος, 1821-1862* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2005), 49-52.

ών ήταν το αρματολίκι. Ο αναποτελεσματικός αρματολός μπορούσε να αντικατασταθεί από έναν ικανό κλέφτη, ο οποίος εξέβιαζε τον διορισμό του, επιτείνοντας τη δράση του. Ο υποταγμένος κλέφτης αποκαθίστατο ως εντεταλμένος αρματολός, μέσω της τελετής του προσκυνήματος, που μερικές φορές, διά της απιστίας του πασά, μπορούσε να λειτουργήσει ως μέθοδος παγίδευσης και δολοφονίας διαπρεπών και άπληστων παρανόμων. Η άσκηση βίας ήταν μια μορφή ασταθούς επιχειρηματικότητας, που έπρεπε να ασκείται με ένταση και συνέπεια, όποτε δινόταν η ευκαιρία, αλλά με εφικτούς και συγκεκριμένους στόχους, όχι μέχρι θανάτου. Η σύγκρουση της Πύλης με τον Αλή πασά και η Ελληνική Επανάσταση δοκίμασαν στα όριά της τη λογική αυτή. Πάνω από όλα, η κατοχή των όπλων, οι συναφείς αρετές που προϋπέθετε η σκληρή ζωή των ορειβίων ενόπλων αλλά και τα θαυμαστά επιτεύγματά τους, τούς καλλιέργησαν μια άνωθεν θεώρηση της κοινωνίας.⁷

Μια δεκαετία επαναστατικών και εμφυλίων συγκρούσεων ανέμιξε αζεδιάλυτα και πολλαπλασίασε τους ενόπλους. Στον απόηχο της Επανάστασης και εν μέσω της εκτεταμένης αλβανικής και βοσνιακής εξέγερσης, το αρματολίκι κατέρρευσε και η Οθωμανική Αυτοκρατορία φάνηκε να παραδίνεται στην ορμή των απλήρωτων πολεμιστών. Στην ελληνική πλευρά των συνόρων, η διάλυση των ατάκτων, η αδυναμία και η απροθυμία απορρόφησής τους στον τακτικό στρατό, ειδικά των ετερόχθονων Θεσσαλών, Μακεδόνων και Σουλιωτών, η αναστολή του Αγώνα παρά τις δελεαστικές ευκαιρίες για πλιάτσικο στη γείτονα επικράτεια, η βραδεία συγκρότηση του συνόρου και, βέβαια, η υιοθέτηση ενός αυστηρού ποινικού κώδικα δημιούργησαν μεγάλη και πολιτικά εκμεταλλεύσιμη αναταραχή στον πολυπληθή χώρο των ενόπλων, καπετάνιων και παλικαριών.⁸

Από ποινικής άποψης οι κλεφταρματολοί, εν μέσω λεηλασιών και αντικυβερνητικών δηλώσεων, παραπόνων για τις οφειλόμενες ανταμοιβές και πολλών διπλωματικών πιέσεων που ξεκίνησαν πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια, μετατράπηκαν σε ληστές και «αποστάτες». Όμως δεν είχαν μπει στο περιθώριο. Ήταν επόμενο ότι το βασίλειο του Όθωνα διεκδίκησε

⁷ Koliopoulos, *Brigands with a Cause*, 20-66· Βασίλης Κ. Γούναρης, *Δεν είν' ο περσινός καιρός... Έλληνες κλεφταρματολοί και Αλβανοί στασιαστές, 1829-1831* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019), 31-32.

⁸ Γούναρης, *Δεν είν' ο περσινός καιρός*, *passim*.

το μονοπώλιο της βίας και ελίχθηκε για να το αποκτήσει. Η αυστηρή ποινική νομοθεσία και οι εκστρατείες για την εξόντωσή τους συνδυάστηκαν με επικηρύξεις, δημόσιες καρατομήσεις, την απονομή βασιλικής χάριτος υπό προϋποθέσεις αλλά και με εναλλακτικές λύσεις, δηλαδή την ένταξη στη Βασιλική Φάλαγγα, την Εθνοφυλακή, την Οροφυλακή και τη Χωροφυλακή.

Ήταν λύσεις ελάχιστα ελκυστικές και ανεπαρκείς, γιατί οι επιλογές των ενόπλων συνδέονταν στενά με ένα ακόμη φλέγον πρόβλημα: το οικονομικό μέλλον των ορεινών κοινοτήτων και των τσελιγκάτων από όπου οι ένοπλοι κατάγονταν και όπου επένδυαν τις απολαβές τους σε είδος και κύρος. Μετά τη χάραξη των συνόρων, οι ημι-νομαδικοί ποιμενικοί πληθυσμοί του ηπειρωτικού χώρου βρέθηκαν αντιμέτωποι με την καινοφανή—και ίσως ακατανόητη για αυτούς— διάσπαση των χειμερινών και θερινών βοσκών καθώς και του δικτύου διακίνησης των προϊόντων και των προμηθειών τους. Βρέθηκαν επίσης αντιμέτωποι με μια πρωτόγνωρη νομοθεσία, με τον αποσπασματάρχη, τον ανακριτή και τον εισαγγελέα. Παράλληλα επιδειωνόταν η σχέση τους με τους καλλιεργητές των πεδινών. Η αναστάτωση και η αντίδραση των κτηνοτρόφων, στο πλευρό των ληστών, ήταν αναμενόμενη, ειδικά σε μια περίοδο όπου η ασφάλεια—λόγω των λιποταξιών στον νεοσύστατο τακτικό οθωμανικό στρατό— δεν ήταν δεδομένη, η ζωοκλοπή κανόνας και η επαφή τους με το κράτος ελάχιστη. Το μοναδικό πλεονέκτημα που πρόσφερε το σύνορο ήταν το ακαταδίωκτο των συμμοριών ένθεν κακείθεν.⁹

Η ουσιαστική πρακτική που δρομολογήθηκε για τον έλεγχο της ληστείας ήταν η αναβίωση, με νέους όρους, του αρματολικίου. Επιφανείς σπλαρχηγοί του Αγώνα, ισχυροί πλέον παράγοντες των ορεινών περιοχών, χρησιμοποίησαν την επιρροή τους για την υποκίνηση της ληστρικής δράσης—έως του σημείου της γενικευμένης εξέγερσης, όπως συνέβη το 1836— με σκοπό την ενίσχυση του κύρους και την πολιτική αποκατάστασή τους στο νέο σύστημα εξουσίας. Γνώριζαν ότι η έξαρση της ληστείας, συνδυασμένη με κατηγορίες περί απολυταρχίας, αδιαφορίας προς τους παλαιμάχους αλλά και με το αίτημα Συντάγματος, αποτελούσε σοβαρή πολιτική απειλή. Εξέθετε την κυβέρνηση του Όθωνα στην ελληνική και διεθνή κριτική και δοκίμαζε τις αντοχές των δομών του νέου και υπό διεθνή παρακολούθηση κράτους.¹⁰ Προφανώς η ληστρική απειλή δεν μπο-

⁹ Κολιόπουλος, *Ληστές*, 2-63.

¹⁰ Koliopoulos, *Brigands with a Cause*, 86-104.

ρούσε να χειραγωγηθεί πλήρως για την επίτευξη σαφών πολιτικών στόχων. Οι ληστές δεν ήταν αντιεξουσιαστές· ή δεν ήταν μόνον αντιεξουσιαστές.¹¹ Σύντομα εκτρέπονταν στη λαφυραγωγία. Όμως, η ένοπλη στάση ως μορφή διαπραγματεύσεως είχε από παλιά το νόημά της. Ο κόσμος των κλεφτο-παλικαριών αποτελούσε ένα σοβαρό κοινωνικό κεφάλαιο. Δεν βρισκόταν στο περιθώριο της εξουσίας –αν ήταν ποτέ στο περιθώριο– αλλά συγκροτούσε, μέσω των στρατιωτικών δομών του Αγώνα, ένα πελαταιακό κομματικό δίκτυο, που έφτανε μέχρι την κυβέρνηση, με τον Κωλέττη ως τον πλέον αναγνωρίσιμο πολιτικό αρχηγό του. Το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να αποποιηθεί τον ρόλο του υπέρτατου προστάτη.

Το Σύνταγμα του 1844, μετά τη σύμπραξη ληστών και παλαιών επαναστατών στη Σεπτεμβριανή εξέγερση του 1843, και η ταυτόχρονη θεσμική αποκατάσταση του αλυτρωτισμού με τη γνωστή ομιλία του Κωλέττη αποτελούν τομή στην εξέλιξη του ληστρικού φαινομένου. Η είσοδος στην κοινοβουλευτική περίοδο εξέθεσε τους επιφανείς πολέμαρχους του '21 στις προτιμήσεις των πελατών τους, που πλέον ήταν ψηφοφόροι τους. Δεν είναι εύκολο να αναδειχθούν και να αποδειχθούν οι συνδέσεις του πολιτικού και του ληστρικού κόσμου, ακόμη κι αν θεωρούνταν πάντοτε ως δεδομένες. Προφανώς μέσω των δημοτικών αρχόντων, των κομματαρχών και των τσελιγκάδων, οι βουλευτές, είτε ανήκαν στον χώρο των αρματολικών γενών είτε όχι, συνδέονταν με τα ληστρικά κυκλώματα. Η αμοιβαιότητα των συμφερόντων ήταν το αποτέλεσμα σχέσεων κοινωνικών –κουμπαριάς– ή και ανάγκης. Η πολιτική επικράτηση χρειαζόταν πάντοτε πίεση και πειθώ από πρόσωπα κατάλληλα να ασκήσουν βία. Τα ίδια πρόσωπα μπορούσαν να εγγυηθούν πιο αποτελεσματικά από ό,τι η Χωροφυλακή την προστασία συγκεκριμένων περιουσιών, γεωργικών και κτηνοτροφικών. Ως αντάλλαγμα, οι κλεφτο-καπετάνιοι προσδοκούσαν την ατιμωρητί δράση τους σε βάρος άλλων ή την αμνήστευσή τους. Ήταν προσδοκία λογική και εφικτή, λόγω της αδυναμίας του κράτους να συντηρεί φυλακές και φυλακισμένους. Ο ληστής που διέθετε προστάτη στην εξουσία, όπως λεγόταν, ήταν στην ουσία κρατικός υπάλληλος. Όλες αυτές οι εκτροπές της νομιμότητας, είτε για υπερβάλλοντα ζήλο κατά τη δίωξη είτε για την επιλεκτική προστασία των ληστών, αποδίδονταν από τους πολιτικούς

¹¹ Για την άποψη αυτή βλ. Κυριάκος Δ. Κάσσης, *Αντιεξουσιαστές και ληστές στα βουνά της Ελλάδας (Α' 1821-871)* (Μάνη-Αθήνα: Ιχώρ-ΑΛΛΕΑΣ, 2000).

αντιπάλους της στην εκάστοτε κυβέρνηση. Η κριτική αυτή καθιστούσε το κράτος συνυπεύθυνο για τη ληστεία, του στερούσε, θα λέγαμε, το ηθικό πλεονέκτημα του διώκτη.¹²

Το 1844 αποτελεί τομή για έναν ακόμη λόγο. Η επίσημη διακήρυξη της Μεγάλης Ιδέας και η πολιτική επικράτηση του Κωλεττισμού ανέδειξαν τους ενόπλους των βουνών ως παραστάτες της εθνικής αξιοπρέπειας: αυτοί ήταν ο στρατός του έθνους και όχι του κράτους. Πρώτη ένδειξη ήταν η σκανδαλώδης υποκατάσταση τακτικών στρατιωτικών μονάδων από άτακτες, κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας Κωλέττη (1843-47). Απόδειξη ήταν τα γεγονότα που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, όταν η συμμετοχή της Ελλάδας στο πλευρό της Ρωσίας απετράπη, ως γνωστόν, από τη δραστική παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Με την ιδεολογική κάλυψη του θρησκευτικού πολέμου που είχε κηρύξει ο τσάρος Νικόλαος στα Βαλκάνια, οι καπετάνιοι του Ραδοβιτσίου, στην Ήπειρο, επαναστάτησαν τον Ιανουάριο του 1854, προσδοκώντας παράλληλα, μαζί με άλλους συναδέλφους τους στη Θεσσαλία, ότι, κι αν δεν ελευθερώνονταν, θα κατόρθωναν να ενισχύσουν και να αποκαταστήσουν τη θέση τους στο οθωμανικό σύστημα ασφαλείας, η οποία είχε κλονισθεί. Την επανάστασή τους, που χαρακτηρίστηκε ως δεύτερος ξεσηκωμός, ακολούθησαν ενθουσιασμένοι όλοι οι ληστές του ελληνικού βασιλείου, μέσα σε μια απίστευτη έκρηξη παρανομίας, την οποία δεν κατάφεραν να σταματήσουν ούτε τα τείχη των φυλακών. Η έξοδός τους ανακόπηκε με αγγλογαλλική ανοιχτή επέμβαση, λίγο πριν κλιμακωθεί σε ελληνοτουρκικό πόλεμο. Επέστρεψαν, λοιπόν, σε λίγους μήνες οι επαναστάτες στις βάσεις τους, σέρνοντας πίσω τους δεκάδες χιλιάδες αιγοπρόβατα και γελάδια αλλά και σημαντικά ποσά σε μετρητά, αφού λεηλάτησαν και φορολόγησαν συστηματικά Ήπειρο και Θεσσαλία, χριστιανούς και μουσουλμάνους. Μαζί τους ακολούθησαν και αρκετοί λησταντάρτες πρόσφυγες, που αδυνατούσαν να επιστρέψουν πλέον στις βορείως του συνόρου πατρίδες τους.¹³

Η επιστροφή τους δεν συνοδεύθηκε από διάλυση των συμμοριών, αφού ο όγκος τους –τουλάχιστον 2.000 άνδρες στη Ρούμελη– όχι μόνον καθόριζε τους συσχετισμούς ισχύος των τοπικών αρχηγών, αλλά επίσης ασκούσε πίεση για μαζική αμνηστία. Όμως δεν ήταν δυνατόν ούτε να συγκρατη-

¹² Koliopoulos, *Brigands with a Cause*, 105-134.

¹³ *Ο.π.*, 135-166.

θούν, ούτε να προσποριστούν τα προς το ζειν. Πολλοί κατέφυγαν στα τάγματα της μισθοδοτούμενης από τους δήμους και αμφισβητούμενης για τη νομιμοφροσύνη των ανδρών της Οροφυλακής. Ακολούθησε μια διετία σβαρών και διαρκών ληστρικών επιθέσεων, άλλοτε στοχευμένων εναντίον ευπόρων γαιοκτημόνων –ακόμη και μέσα σε πολυπληθή αστικά κέντρα– άλλοτε γενικευμένων εναντίον χωριών, οι οποίες αμαύρωσαν το ηρωικό προφίλ των παλικαριών. Ο αριθμητικός συσχετισμός δυνάμεων ήταν υπέρ των σωμάτων καταστολής. Είναι άγνωστο, όμως, πόσοι πράγματι ήταν οι άνδρες που μπορούσαν να κινητοποιήσουν, ειδικά κατά τους θερινούς μήνες, και κατά πόσο ήταν όλοι τους διατεθειμένοι να συνδράμουν τη δίωξη των ληστών. Πάντως η επιτήρηση και η αναμόρφωση της Οροφυλακής και η κινητοποίηση των αποσπασμάτων της Χωροφυλακής, ειδικά στη Ρούμελη, έφερε σημαντικά αποτελέσματα. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1855 είχαν συλληφθεί 524 ληστές και 204 συνεργάτες τους, ενώ είχαν σκοτωθεί σε συμπλοκές άλλοι 61.¹⁴ Οι δίκες προχωρούσαν με λιγότερο ταχείς ρυθμούς, αφήνοντας τους «βασιλείς των ορέων» να σαπίζουν πριν καν καταδικαστούν. Το πλαίσιο της δίωξης ήταν ευνοϊκό, όχι μόνον λόγω της μεταστροφής του Τύπου. Τον Απρίλιο του 1856 υπογράφηκε ελληνοτουρκική σύμβαση συνεργασίας για την καταπολέμηση της μεθοριακής ληστείας. Προέβλεπε, μεταξύ άλλων, τη δίωξη εγκλημάτων που είχαν διεξαχθεί στην όμορη επικράτεια, τη συνεργασία στην καταδίωξη, ακόμη και την ελεύθερη είσοδο τακτικού στρατού εκατέρωθεν για τον σκοπό αυτό. Παράλληλα, κινητοποιήθηκε και ο οθωμανικός στρατός σε Ήπειρο και Θεσσαλία, υποχρεώνοντας αρκετούς ληστές να επιχειρήσουν, επιτυχώς ή ανεπιτυχώς, να συνθηκολογήσουν. Μια αναφορά επισήμανε πως από την υπογραφή της σύμβασης συνεργασίας περίπου χίλιοι ληστές είχαν είτε σκοτωθεί είτε συλληφθεί. Σχεδόν 500, σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, είχαν σκοτωθεί ή εκτελεστεί από το 1854 έως το 1858.¹⁵

Όμως το ζήτημα της ληστείας δεν είχε λήξει. Η ανάγκη της υποκατάστασης των τακτικών ενόπλων δυνάμεων από άτακτους πολεμιστές προέκυψε αρκετές φορές μέχρι το τέλος του αιώνα και ακόμη αργότερα: κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866, την Ανατολική Κρίση του 1877-1878, της Ανατολικής Ρωμυλίας (1885) και την κρίση, μέχρι πολέμου,

¹⁴ *Ο.π.*, 159.

¹⁵ *Ο.π.*, 165-166.

των ελληνοτουρκικών σχέσεων του 1896-1897. Φυσικά κάθε εμπλοκή τους την ακολουθούσε κύκλος έντονης ληστρικής δράσης εντός και εκτός συνόρων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρέπει να απαξιώσουμε εξ ορισμού τα πατριωτικά αισθήματα των εμπλεκομένων και τις οικογενειακές τους παραδόσεις. Η επαναλαμβανόμενη δραστηριοποίηση στα επαναστατικά επεισόδια παγίωσε την πίστη του έθνους ότι οι καπετάνιοι των παλικαριών ήταν όντως οι ενδεδειγμένοι και αποτελεσματικότεροι ηγέτες του ελληνικού αλυτρωτισμού, ενώ την ίδια περίοδο η εκπαίδευση και η πεζογραφία καθαργίαζε συστηματικά το παρελθόν των κλεφτών. Αρκεί να θυμηθούμε τη φωτογραφία του φουστανελοφορεμένου Παύλου Μελά, αξιωματικού και μεγαλοαστού το 1904. Βόλεψε φυσικά και τους ίδιους τους παρανόμους. Αν και εξέφραζαν την παράδοση, η αναβάπτισή τους στον εθνικισμό του 19ου αιώνα ήταν απολύτως διαχειρίσιμη. Φυσικά η ρομαντική αυτή εμπιστοσύνη στα παλικάρια εξέφραζε την περιφρόνηση προς το ανεπιτυχώς εκσυγχρονιζόμενο κράτος και τις ένοπλες δυνάμεις του, υποταγμένες στα κελεύσματα της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Δεν εξηγούσε όμως από μόνη της τη διάρκεια και την επιμονή του φαινομένου. Οι ληστές μπορούσαν όντως να μεταμορφωθούν σε εθνικούς ήρωες, να φορτωθούν τις ευθύνες της Πολιτείας, να δοξαστούν, να ηττηθούν, να τιμωρηθούν ή να αμνηστευθούν. Αλλά μετά επέστρεφαν στα λημέρια τους. Η επιμονή της ληστείας χρίζει εξήγησης, ειδικά αν ληφθεί υπόψη αφ' ενός η τεράστια πίεση που δέχτηκε η χώρα λόγω της γνωστής σφαγής επιφανών αλλοδαπών από κλέφτες στο Δήλεσι (1870)¹⁶ αλλά και πολλές άλλες απαγωγές και ομηρίες ευρωπαϊκών περιηγητών, από τις οποίες έγινε γνωστός ο Νταβέλης, αφ' ετέρου τα σκληρά μέτρα περί συλλογικής ευθύνης και οικογενειακών εκτοπισμών, που προέβλεπε ο Ν.374/1871 του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου.¹⁷

Οποιαδήποτε ερμηνεία πρέπει να λάβει υπόψη της καταρχήν ότι η κατάρρευση του κόσμου των ορεινών συνεχιζόταν και στην ελληνική και την οθωμανική επικράτεια. Στη δεύτερη, μάλιστα, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, στη δεκαετία του 1860, έπαυσε να λειτουργεί το αρματολίκι με οποιαδήποτε μορφή. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και τμήματος

¹⁶ Romilly Jenkins, *The Dilessi Murders: Greek Brigands and English Hostages* (London: Prion Lost Treasures, 1998).

¹⁷ Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου-αρχές 20ού αιώνα)* (Αθήνα: Εστία), 79.

μόνον της Ηπείρου το 1881 προκάλεσε νέα αναταραχή στην κίνηση των κοπαδιών, ενώ όλες οι μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν την κατοχή γαιών, και στις δυο επικράτειες, ήταν προς όφελος των καλλιεργητών των πεδινών. Οι καλλιέργειες μείωναν τους βοσκοτόπους και αύξαναν τα προβλήματα διέλευσης των κτηνοτρόφων. Τα εθνικά κινήματα –στα οποία πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις αλβανικές εξεγέρσεις– επίσης πολλαπλασίαζαν τους κινδύνους μεγάλων ζημιών, ασχέτως της στάσης που θα τηρούσαν τα τσελιγκάτα. Με δυο λέξεις, τα οικονομικά προβλήματα και η ανασφάλεια οδηγούσαν στην αναζήτηση εναλλακτικών πόρων και ενόπλων συμμαχιών. Υποβλεπόμενες από την κεντρική εξουσία ως ληστοτρόφες, οι ορεινές κοινότητες υφίσταντο όλη την αγριότητα των διωκτικών αρχών, πολλές φορές άδικη ή υπερβολική. Έτσι ενδυναμωνόταν η πίστη στις δικές τους αρχές δικαιοσύνης και εντιμότητας, αρχές οι οποίες δεν απέκλειαν τη ληστεία. Αυτός ήταν ο κόσμος των κατατρεγμένων παλικαριών και έτσι τον περιέγραψε από τα τέλη του 19ου αιώνα και το δημοφιλέστατο ληστρικό μυθιστόρημα.¹⁸ Οι ορεινοί πληθυσμοί ήταν ταυτόχρονα οι φορείς και τα θύματα του ληστρικού φαινομένου. Από την άλλη, η εναλλακτική απασχόλησή τους στην υπηρεσία του κράτους, ως οροφύλακες κ.λπ. ήταν ελάχιστα αποδοτική και σε κάθε περίπτωση αδύνατον να αντισταθμίσει τα οφέλη μιας κλέφτικης περιόδου. Γενεές Ελλήνων (όπως και Αλβανών) λιποτακτών και κάθε είδους φυγόδικων θεωρούσαν απολύτως φυσικό αλλά και έντιμο να «βγουν στο κλαρί». Εξ άλλου, η ζήτηση ενόπλων δεν αφορούσε πλέον μόνον τα ορεινά. Οι συμμορίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, επιτελούσαν πλέον πολιτικό ρόλο και στα πεδινά, όχι βέβαια ως εκλογείς.

Νομίζω ότι καθοριστικό ρόλο στη στενότερη σύνδεση των συμμοριών με τον πολιτικό παραγοντισμό και τις ανάγκες του σύγχρονου κράτους έπαιξε ο αγώνας για τη Μακεδονία και την Ήπειρο. Η επ' αμοιβή θητεία στις ένοπλες ομάδες ή η ένταξη συμμοριών στο μισθολόγιο των ιδιωτικών κομιτάτων –όχι χωρίς τις αντιρρήσεις των προξενείων– συνδεδεμένη μάλιστα με μεγάλη αναγνωρισιμότητα και κοινωνική αποδοχή, έφερε ακόμη πιο κοντά παράνομους κάθε είδους με τους προστάτες του αλυτρωτισμού, αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του στρατού, με τους οποίους συμπολέμησαν μέχρι και τους Βαλκανικούς πολέμους σε όλα τα μέτωπα. Όμως

¹⁸ Χρήστος Α. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα, μύθοι-παράσταισεις-ιδεολογία* (Αθήνα: Πιθέρον 1997).

ο ρόλος τους δεν σταμάτησε εκεί, καθώς οι ίδιοι επιφανείς στρατιωτικοί και πολιτικοί αναμίχθηκαν ενεργά στην πολιτική σκηνή που συγκροτήθηκε στις νέες χώρες και διευκόλυναν την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κομματικό και πελατειακό σύστημα.¹⁹ Η διαδικασία δεν ήταν απλή, διότι η περίοδος 1913-1936 ήταν πολιτικά ταραγμένη, αφ' ενός λόγω του Εθνικού Διχασμού, αφ' ετέρου λόγω των μειονοτήτων που το κράτος επιθυμούσε να αστυνομεύσει και οι πολιτικοί να χειραγωγήσουν προς όφελός τους. Υπό συνθήκες ανώμαλες, στο πλαίσιο του Μεγάλου Πολέμου που διεξαγόταν και στην ελληνική επικράτεια, στα όρια μια εμφύλιας σύγκρουσης και με απεριόριστη διάθεση χρήσης βίας, οι ένοπλες συμμορίες, όπως του Γιαγκούλα, των Κουμπαίων και των Ρεντζαίων, είχαν πολλαπλές ευκαιρίες εναλλαγής ρόλων, εθνικών, πολιτικών και ληστρικών. Η παράνομη δράση τους συνίστατο πλέον σε σύγχρονα ποινικά αδικήματα και όχι μόνο στη ζωοκλοπή. Οι πολυάριθμες λιποταξίες της περιόδου, από την άλλη, πρόσφεραν άφθονο δυναμικό, εκπαιδευμένο στη χρήση όπλων και διατεθειμένο να τραβήξει τη σκανδάλη.²⁰

Εξ άλλου, ελάχιστα είχε αλλάξει το γεωργικο-κτηνοτροφικό προφίλ της ελληνικής ορεινής κοινωνίας και οικονομίας. Αντίθετα, η αγροτική μεταρρύθμιση και η διανομή γαιών σε μικρούς καλλιεργητές αλλά όχι σε κτηνοτρόφους έκανε ακόμη δυσκολότερη τη ζωή των δευτέρων. Έχει υποστηριχθεί ότι η ληστεία δεν οφειλόταν στις εγκληματικές προθέσεις των κατοίκων αλλά στις δύσκολες συνθήκες που δημιουργούσε η πολιτεία μέσω του φοροεισπράκτορα, του δασοφύλακα και του χωροφύλακα αλλά και της κατάχρησης του μέτρου του εκτοπισμού των ληστοτρόφων.²¹ Ακόμη κι αν αυτό είναι δύσκολο να αποδειχθεί, σίγουρα αποτελούσε σταθερό μοτίβο της ρητορίας/απολογίας των ληστών, που γνώριζαν ότι απευθύνονταν σε μια κοινή γνώμη ευαίσθητη και δεκτική στις κατηγορίες σκληρότητας, δολιότητας και διαφθοράς που εξαπέλυαν κατά του κράτους και θετικά

¹⁹ Βασίλης Κ. Γούναρης «Ο Μακεδονικός Αγώνας στο τέλος του: προσπάθειες αναδιοργάνωσης και καινούριες κατευθύνσεις», *Πρακτικά του Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1987), 113-124 και του ίδιου «Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά* 41 (1990), 313-335.

²⁰ Spyros Tsoutsoumpis, "Land of the Kapedani: Brigandage, Paramilitarism and Nation-building in 20th Century Greece", *Balkan Studies* 51 (2016), 35-67.

²¹ Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, 141 και 145.

διακείμενη—και για λόγους σχολικής εκπαίδευσης— προς την «κλεφτουργιά». Η αίσθηση της πολιτικής εμπλοκής επιτάθηκε από τις πολιτικές κατηγορίες που αλληλοεκτοξεύθηκαν μεταξύ Λαϊκών και Βενιζελικών, με αφορμή συγκλονιστικές ληστείες, όπως του τρένου στον Δοξορά της Λάρισας το 1924, της χρηματοποστολής της Εθνικής Τράπεζας στην Πέτρα Πρεβέζης το 1926, την απαγωγή των βουλευτών Μελά και Μυλωνά κοντά στα Ιωάννινα το 1928 και την απαγωγή του γερουσιαστή Χατζηγηγάκη και άλλων 120 ατόμων κοντά στα Τρίκαλα το 1929.²²

Παρά τις προσπάθειες του Βενιζέλου, τα κατασταλτικά μέσα του Ιωάννη Μεταξά αλλά και τη νομοθεσία του για περιστολή της αιγοβοσκικής (1937) —άρα και της νομαδικής κτηνοτροφίας— τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 έφεραν και πάλι το επίκεντρο της ελληνικής ιστορίας στα ορεινά, αλλά βέβαια για διαφορετικούς λόγους. Πέραν της διαπιστωμένης γοητείας της «κλεφτουργιάς», έχει υποστηριχθεί πως ρόλο στη συγκρότηση της ένοπλης αντίστασης κατά των κατακτητών έπαιξαν τόσο τα ληστρικά όσο και τα παραστρατιωτικά δίκτυα του Μεσοπολέμου, ειδικά στην κατοχική και μετακατοχική αντιπαράθεση του ΕΔΕΣ με τους Τσάμηδες· αν και γνωστότερες είναι οι «προσχωρήσεις» ληστών στον ΕΛΑΣ, που εξασφάλισε ο Άρης Βελουχιώτης στη Ρούμελη. Ένα άλλο μέρος παράνομων άσκησε το ληστρικό και δολοφονικό του έργο προσχωρώντας στον χώρο των Ταγματών Ασφαλείας. Κάποιο μέρος των δικτύων αυτών φαίνεται ότι επιβίωσε μεταπολεμικά και δραστηριοποιήθηκε μέσα από τα Τάγματα της Εθνοφυλακής.²³ Αλλά δεν ήταν πλέον ποινικά διωκόμενοι οι ένοπλοι αυτοί άνδρες. Ήταν μέρος του κρατικού συστήματος ασφαλείας. Εξ άλλου, μετά τον Εμφύλιο, τα βουνά είχαν παύσει να αποτελούν ζωτικό οικονομικό χώρο. Τα παλικάρια και οι παλικαράδες πήγαν στις πόλεις για ένα διαφορετικό αντάρτικο, που εξακολουθεί να αποτελεί ζήτημα εσωτερικής ασφάλειας και να εμπνέει κάποιους νοσταλγούς.

Είναι δύσκολη και ανοιχτή στην έρευνα η αποτίμηση της ληστείας ως προβλήματος ασφάλειας. Οι διαθέσιμες στατιστικές δείχνουν ότι οι συμμο-

²² Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, 147-68 και του ίδιου, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του Νομού Ιωαννίνων*, τ. 1-2 (Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 2012).

²³ Spyros Tsoutsoumpis, "Violence, Resistance and Collaboration in a Greek Borderland: The Case of the Muslim Chams of Epirus", *Qualestoria* 43 (2015), 119-138.

ρίες απασχολούσαν χιλιάδες άνδρες και επιβάρυναν το δικαστικό και το σωφρονιστικό σύστημα. Τα νομοθετικά και άλλα μέτρα σύστασης σωμάτων ασφάλειας, οι αναφορές του Τύπου, οι διεθνείς παρεμβάσεις τεκμηριώνουν πως το πρόβλημα δεν ήταν αμελητέο. Η βαρύτητά του, όσον αφορούσε τις σχέσεις της Ελλάδας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και τη διεθνή εικόνα του βασιλείου, είναι ξεκάθαρη. Είναι επίσης ξεκάθαρη η σημασία της ληστείας ως παράγοντα της πολιτικής σκηνής από τις αντι-καποδιστριακές και αντι-οθωνικές εξεγέρσεις έως τις απαγωγές βουλευτών στον Μεσοπόλεμο. Είναι όμως εξαιρετικά δύσκολο να αποτιμηθεί πόσο σημαντικούς πόρους απορροφούσαν τα μέτρα εναντίον τους, ειδικά αν θυμηθούμε πως η υποστήριξη των ληστών όσο και των διωκτών τους βάρυνε κατά μεγάλο μέρος τις τοπικές κοινωνίες –το περίφημο αίτημα φιλοξενίας (κάοτα-πίτα). Είναι επίσης αδύνατο να εκτιμηθεί η οικονομική ζημία που επέφερε η ληστρική δράση στους ιδιώτες. Οι αναφορές σε χιλιάδες χρυσές λίρες, γρόσια και σε εκατομμύρια δραχμές που καταβλήθηκαν ως λύτρα από οικογένειες, κοινότητες, το ελληνικό κράτος ή από ξένες κυβερνήσεις μάς δίνουν μια εικόνα των ανώτερων ορίων του ληστρικού τζίρου, χωρίς να σημαίνει πως όλα αυτά ήταν κέρδη ή κέρδη κατά κεφαλήν ούτε καν ότι υπήρχαν τακτικά κέρδη. Οι αναφορές στα χιλιάδες αιγοπρόβατα που άλλαζαν χέρια κατά τις επιδρομές στη Θεσσαλία επίσης σηματοδοτούν εξαιρετικές ληστρικές κινητοποιήσεις αλλά όχι την κανονικότητα της ζωοκλοπής. Ακόμη όμως κι αν μπορούσαν να αποτιμηθούν οι παραπάνω ζημιές και πόροι θα έπρεπε να αναρωτηθεί ο ιστορικός αν τα ποσά αυτά, ως ποσοστά του εθνικού προϊόντος, ήταν μεγαλύτερα ή μικρότερα από όσα δαπανούσαν ή ζημιώναν άλλες ευρωπαϊκές χώρες για την αντιμετώπιση της ληστείας. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως οι απαγωγές Βρετανών υπηκόων για απόσπαση υπέρογκων λύτρων, π.χ., ήταν σύνηθες φαινόμενο σε ολόκληρο τον μεσογειακό χώρο κατά τον ύστερο 19ο αιώνα.²⁴ Ακόμη κι αν οι υπολογισμοί αυτοί είναι αδύνατοι, πρέπει πάντως να δεχτούμε ότι η ληστεία βιωνόταν ως σημαντικό ζήτημα ασφάλειας του ελληνικού κράτους για έναν αιώνα.

Συνοψίζοντας, πρέπει να επισημανθεί εκ νέου ότι προφανώς υπάρχει ένα

²⁴ Martin Blinkhorn, «Avoiding the Ultimate Act of Violence: Mediterranean Bandits and Kidnapping for Ransom, 1815-1914», στο Stuart Carroll (επιμ.), *Cultures of Violence: Interpersonal Violence in Historical Perspective* (Houndmills, Basingstoke & New York: Palgrave, 2007), 192-211.

κοινό πλαίσιο της εξέλιξης του ληστρικού φαινομένου στον ελληνικό χώρο: είναι τα βουνά και η ορεινή οικονομία, ένας χώρος μακριά από την κάθε είδους κρατική εξουσία, που ευνοεί –όχι μόνον στην Ελλάδα–την ανάπτυξη μιας προνεωτερικής κουλτούρας ανεξαρτησίας, υπέρβασης των κοινωνικών συμβάσεων, δεμένης με συγγενικά δίκτυα και κορωνίδα της τα νεαρά παλικάρια, πρότυπα φυσικής αντοχής, εκφραστές και υπερασπιστές της απόλυτης ανεξαρτησίας. Η ληστεία προέκυψε μέσα από τα προβλήματα που δημιούργησε η μετά πολλών αντιστάσεων ενσωμάτωση του ανθηρού αυτού χώρου στην υπόλοιπη κοινωνία και οικονομία του ελλαδικού χώρου, μέχρι την πλήρη παρακμή και αφομοίωσή του. Φυσικά δεν ήταν όλα τα παλικάρια ληστές ούτε όλοι οι ληστές γέννημα και θρέμμα των βουνών. Όμως εκεί ήταν πάντοτε τα καταφύγιά τους και ο χώρος που διαμόρφωνε το ήθος και τις «επαγγελματικές» αρετές τους. Έτσι κλέφτες, ληστές και παλικάρια ταυτίστηκαν. Τα βουνά έμειναν τα ίδια, όμως το ήθος των κλεφτο-παλικαριών άλλαξε. Όσο το κέντρο εξουσίας ήταν μακριά, προσκυνούσαν τους Οθωμανούς τοπάρχες και τους Αλβανούς δερβεναγάδες και έμπαιναν στη δούλεψη αρματολών ή άλλων ευπόρων που εξασφάλιζαν τη μισθοδοσία τους. Μπήκαν στην υπηρεσία και του ελληνικού έθνους-κράτους, εμπλούτισαν την ιδεολογία τους με εθνικά και πολιτικά αιτήματα, που διευκόλυναν τη δράση τους εντός και εκτός συνόρων. Η συνεργασία ήταν αμοιβαία επωφελής. Όμως από αρνητές του κράτους έγιναν εν τέλει σύμβολα και φορείς –έστω αφερέγγυοι– της εθνικής ιδεολογίας, μαχητές της επέκτασης των ελληνικών συνόρων, μιας τακτικής που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της εποχιακής λεηλασίας. Μακροπρόθεσμα όμως το σύνορο ήταν θηλιά στον λαιμό τους. Η εμπλοκή τους στις εθνικές περιπέτειες τους έφερε κοντά στη λογική των κοινοβουλευτικών ανταγωνισμών, τους έκανε αν όχι υπαλλήλους του Δημοσίου, σίγουρα πελάτες του, αφού από αυτό προσδοκούσαν αμνηστία, προστασία, οπλισμό και ευκαιρίες δράσης. Δεν ήταν βολικοί πελάτες, αλλά πάντως η παλικαριά και το ένοπλο επάγγελμά τους δεν είχαν νόημα έξω από το ελληνικό εθνικό και κρατικό πλαίσιο. Όταν ο μεθοριακός αλυτρωτισμός ολοκληρώθηκε επιτυχώς, το 1913, πέρασαν πλέον οριστικά στην «πολιτική ληστεία», όχι μόνον με την καταπίεση των ψηφοφόρων ή άλλων εσωτερικών εχθρών αλλά και με τις πολιτικές προκλήσεις που συνιστούσε η ποινική δράση τους. Βέβαια, η λέξη «παλικαριά» δεν έπαψε να χρησιμοποιείται για τους παρανόμους κάθε είδους, όμως πάντοτε εντός εισαγωγικών.

ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΗ ΚΑΙ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ, 1821-1940

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ,
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χωρίς αμφιβολία, το παραβατικό φαινόμενο της ληστείας κυριάρχησε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως περίπου τη δεκαετία του 1930, επηρεάζοντας καθοριστικά την εύρυθμη λειτουργία του δημόσιου βίου.¹ Παράλληλα, η πολιτική και η οικονομική αστάθεια, η οποία έπληξε τον ελληνικό πληθυσμό καθ' όλην τον 19ο αιώνα και ο παραγκωνισμός των αγωνιστών της Επανάστασης του 1821 ενίσχυσαν τη δημιουργία επαναστατικών ληστανταρτικών ομάδων στις ορεινές, κυρίως, περιοχές.² Ομοίως, το αγροτικό ζήτημα, καθ' όλην τον 19ο αιώνα αποτελούσε σημαντική αιτία

---

¹ Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου-αρχές 20ού αι.)* (Αθήνα: Εστία, 2018)· Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.): περί λύχνων αφάς* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1996)· Νίκος Θεοδοκάς και Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας, Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006)· Διονύσης Τζάκης, «Ενοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκιμές* 4 (1996), 8-37.

² Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, 54-60· Γιάννης Κολιόπουλος, «Ληστές και λησταντάρτες στην κεντρική Ελλάδα το 1835-1836», *Μνήμων* 7 (1979), 118-134· Βασίλης Κ. Γούναρης, *Δεν είν' ο περσινός καιρός... Έλληνες Κλεφταρματολοί και Αλβανοί στασιαστές (1829-1831)* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019)· Νίκος Θεοδοκάς και Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, 75-77· Κώστας Κόμης, *Σύνταγμα. Κοινωνικές δομές και όψεις του νεοελληνικού χώρου: πόλεις, πληθυσμιακές μετακινήσεις, μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007), 95-96, 324· Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου* (Αθήνα: Πορεία, 2004), 468.

δυσαρέσκειας για τον αγροτοποιομενικό πληθυσμό με αποτέλεσμα τη δημιουργία εργασιακών και οικονομικών, γενικότερα, προβλημάτων.³

Σε αυτό, λοιπόν, το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, πρωταρχικό μέλημα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους από την εποχή του Καποδίστρια ήταν η διαμόρφωση των στοιχειωδών μηχανισμών ελέγχου και καταστολής. Άλλωστε, η οργάνωση του κρατικού μηχανισμού δεχόταν μια διαρκή αμφισβήτηση, καθώς ομάδες ένοπλων «παραπονούμενων» πολιτών, κυρίως στην αγροτική ενδοχώρα, πραγματοποιούσαν ληστείες ή κάποιες φορές και γενικευμένες τοπικές εξεγέρσεις.⁴ Συνεπώς, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι κυβερνήσεις ανέπτυξαν μια διαρκή κατασταλτική πολιτική, η οποία εκδηλώθηκε με τη χρησιμοποίηση διωκτικών αρχών, δηλαδή τη δράση του στρατού, των μεταβατικών αποσπασμάτων, της Οροφυλακής, της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής.⁵

Προσεγγίζοντας αυτά τα σώματα ασφαλείας και ανιχνεύοντας τις στοχεύσεις τους, η απαρχή οργάνωσης της Αστυνομίας εντοπίζεται αμέσως μετά την κήρυξη της Επανάστασης του 1821 με κύριο στόχο την τήρηση της έννομης τάξης και της ασφάλειας. Επισημαίνεται ότι από τη στιγμή αυτή και εξής εξελίσσεται η διαδοχική και σταθερή συγκρότηση ή ενίστε και ο μετασχηματισμός των συγκεκριμένων σωμάτων, καθ' όλον τον 19ο αιώνα, διακρίνοντας από πλευράς κράτους την αποφασιστική θέληση για εδραίωση των διωκτικών αρχών.

³ Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, 54-60· Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός* (Αθήνα: Πλέθρον, 1997), 97· Βασίλης Νιτσιάκος, «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», στο *Ήπειρος, Κοινωνία – οικονομία 15ος-20ός αι.* (Γιάννινα: Δήμος Ιωαννιτών, 1987), 277-288.

⁴ Χρήστος Λυριντζής, «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», στο Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Νεφέλη, 2008), 76-77· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1975*, (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1979), 192-197.

⁵ Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, «Το φαινόμενο της ληστείας και η διαμόρφωση της εσωτερικής ασφάλειας στο ελληνικό κράτος κατά τον 19ο αιώνα», στο Κωνσταντίνος Ε. Μπότσου και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *1821, από την Επανάσταση στο Κράτος* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2021), 378-379· Κώστας Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2014), 214-223· Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015* (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018), 304-308.

Έτσι, τον Μάιο του 1821 η Πελοποννησιακή Γερουσία ανέθεσε στους τοπικούς εφόρους των επαρχιών της αστυνομικά καθήκοντα και τους παραχώρησε το δικαίωμα της εκδίκασης και της τιμωρίας πταισματικών ποινικών παραβάσεων. Ταυτόχρονα, ο Άρειος Πάγος, τον Νοέμβριο του 1821 εγκατέστησε σε όλες τις επαρχίες της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας τους «προεστώτες» με καθήκοντα ευρείας αστυνομικής εξουσίας, ενώ ανάλογες αρμοδιότητες, την ίδια περίοδο, δόθηκαν και από τον οργανισμό της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας στους εφόρους των επαρχιών.⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, παρουσιάζει, κατά τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης και η σύσταση της Αστυνομίας της Ύδρας, μετά από πρωτοβουλία των καρβοκύρηδων του νησιού και ανάλογη εισήγηση του Αναστάσιου Τσαμαδού. Το συγκεκριμένο αστυνομικό σώμα, πέραν των γενικών καθηκόντων ασφάλειας, διέθετε και τομέα αντικατασκοπείας, το οποίο στόχευε στην παρακολούθηση των ξένων που έφθαναν στο νησί.⁷

Ακολούθως, η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, τον Ιανουάριο του 1822, σύστησε ειδικό Υπουργείο, το Μινιστέριο της Αστυνομίας με σκοπό τη διαφύλαξη της τάξης και της ασφάλειας του επαναστατημένου ή απελεύθερου τόπου και κατ' αναλογία διόρισε σε κάθε επαρχία ειδικό υπάλληλο για την εμπέδωση της δημόσιας τάξης, τον λεγόμενο «αστυνόμο».⁸ Πρώτος μινίστρος της Αστυνομίας το 1822 διετέλεσε ο Λάμπρος Νάκος από τη Λειβαδιά και στη συνέχεια το 1823 τα ίδια καθήκοντα, μετά τη Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους, ανέλαβαν διαδοχικά ο Ανδρέας

⁶ Χαράλ. Θ. Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων 1921-1971 και οι αστυνομικοί θεσμοί εν Ελλάδι από της βαθείας αρχαιότητος* (Αθήνα: χ.ε., 1971), 49-51· Νικόλαος Γ. Τρουπάκης, *Η Αστυνομία παρ' Έλλησιν από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* (εν Αθήναις: Τύποις Καταστημάτων «Νομικής Επιθεωρήσεως», 1904), 289-291· Ι. Νάκος, *Αστυνομικά μελετήματα: η Ελληνική Αστυνομία* (Αθήνα: Τύποις Νικολάου Τιλπέρογλου, 1932), 166-171.

⁷ Α. Μανίκης, «Η Αστυνομία της Ύδρας κατά την Επανάσταση του 1821», *Αστυνομικά Χρονικά* 178 (1960), 8653-8659· Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 44-46.

⁸ Θανάσης Χρήστου, *Αναζητώντας τον ένοχο και επιβάλλοντας την τάξη: η αστυνομία σε αναζήτηση ρόλου τα χρόνια του αγώνα της ανεξαρτησίας (1821-1830)* (Τρίπολη: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου-Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, 2021), 52-53· Χρήστος Κ. Ρέππας, *Υποθέσεις κατασκοπίας κατά την Επανάσταση του 1821, Αρχαιακά κείμενα* (Αθήνα: χ.ε., 2012), 17-19· Τρουπάκης, *Η Αστυνομία παρ' Έλλησιν*, 294-296.

Μεταξάς, ο Γεώργιος Αινιάν και ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας).⁹ Στις 24 Σεπτεμβρίου του 1825 ο υπουργός Αστυνομίας Δημήτριος Δεσύλλας εξέδωσε διαταγή ορίζοντας με σαφήνεια τα καθήκοντα των γενικών αστυνόμων.¹⁰

Στην πράξη, όμως, το πρώτο συγκροτημένο σώμα ασφάλειας του ελληνικού κράτους ήταν η Πολιταρχία, η οποία ιδρύθηκε το 1929 από τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, αποτελούμενη, επί της ουσίας, από πρώην πολεμιστές της Επανάστασης και ατάκτους του Αγώνα.¹¹ Στα στελέχη του σώματος παραχωρήθηκαν αστυνομικά καθήκοντα, τα οποία αφαιρέθηκαν από τις δημογεροντίες, που διέθεταν, έως τότε, τη σχετική εποπτεία. Η Πολιταρχία εγκαθιδρύθηκε στην Πάτρα, την Τρίπολη, τη Σύρο και βεβαίως στην πρωτεύουσα το Ναύπλιο, στο οποίο τοποθετήθηκαν τέσσερις Δωδεκαρχίες, αποτελούμενες από οκτώ Εξαρχίες των σαράντα οκτώ ανδρών.¹² Η Πολιταρχία της πρωτεύουσας διοικούνταν από τον Ιταλό φιλέλληνα συνταγματάρχη Βικέντιο Πίζα, ενώ με ενέργειες του Καποδίστρια ο στρατηγός Ιωάννης Μακρυγιάννης είχε οριστεί «γενικός αρχηγός της Εκτελεστικής Δυνάμεως Πελοποννήσου».¹³

Έτσι, στον τομέα της γενικής εσωτερικής διοίκησης, δημοσιεύθηκε στις 29 Δεκεμβρίου του 1829 ο «Κανονισμός της Αστυνομίας και των καθηκόντων αυτής», με τον οποίο τέθηκαν οι βάσεις της οργάνωσης των σωμάτων ασφαλείας, στα οποία παραχωρήθηκαν και αρμοδιότητες δικαστικής αστυνομίας.¹⁴ Στις αρμοδιότητες του νέου σώματος, ασφαλώς, αντανακλώνται οι αναγκαιές προτεραιότητες της κυβέρνησης Καποδί-

⁹ Ναπολέων Σταμ. Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής (1833-1984)* (Ιωάννινα: χ.ε., 2009), 36-37· Νικόλαος Σ. Κτενιάδης, *Ελληνική Χωροφυλακή, ιστορική και σελίδες* (Αθήνα: χ.ε., 1960), 20-22.

¹⁰ Κώστας Δανούσης, «Τα καθήκοντα της πρώτης Ελληνικής Αστυνομίας», *Αστυνομική Επιθεώρηση* Μάρτιος (1991), 150-154.

¹¹ Γεώργιος Ασπρέας, «Εξέλιξις του αστυνομικού θεσμού από της απελευθέρωσης της Ελλάδος μέχρι σήμερα», *Αστυνομικά Χρονικά* 1 (1953), 4-6· Κωνσταντίνος Σπ. Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1833-1964*, τ. Α' (Αθήνα: Λαδιάς, 1964), 34-36.

¹² Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 53.

¹³ Χρήστου, *Αναζητώντας τον ένοχο και επιβάλλοντας την τάξη*, 77· Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 54-55.

¹⁴ Αναστασόπουλος, *Το φαινόμενο της ληστείας*, 379-380· Στέφανος Παπαδόπουλος, «Συγκρότηση της Γερουσίας. Αναδιοργάνωση του Υπουργικού Συμβουλίου. Ίδρυση του

στρια σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο αφού, μεταξύ άλλων, στα αστυνομικά καθήκοντα περιλαμβάνονταν η επίβλεψη των ξένων και των εξ άλλων επαρχιών εισερχομένων σε κάθε περιφέρεια, η επίβλεψη ως προς τη χρήση των όπλων καθώς και η απαγόρευση των μυστικών ενώσεων και συνάξεων.¹⁵ Σε κάθε περίπτωση, από τη γενική θεώρηση της καποδιστριακής νομοθεσίας διακρίνονται οι πολύπτυχες δικαιοδοσίες που παραχωρήθηκαν στο νέο σώμα, όπως η ιδιότητα των ανακριτικών υπαλλήλων στους αστυνομικούς. Πράγμα, το οποίο γεννά ερωτηματικά για τις προθέσεις του Καποδίστρια σχετικά με την πολιτική εκμετάλλευση της Πολιταρχίας και τη χρησιμοποίησή της έναντι των πολιτικών του αντιπάλων.¹⁶

Μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους, κύριος στόχος της κατασταλτικής πολιτικής ήταν η καθιέρωση της εσωτερικής ασφάλειας. Για τον σκοπό αυτό, ιδρύθηκε η Χωροφυλακή,¹⁷ την 3η Ιουνίου του 1833, με το Βασιλικό Διάταγμα της Αντιβασιλείας του Όθωνα, «Περί σχηματισμού Χωροφυλακής», το οποίο προέβλεπε πως σκοπός του σώματος ήταν «... να στερεώσει και να διαφυλάττει την κοινή ασφάλειαν επιτηρούσα με άγρυπνον όμμα εις το να προλαμβάνηται πάσα διατάραξις της κοινής ησυχίας, και να εμποδίζηται πάσα εγκληματική επιχείρησις...».¹⁸ Ο τρόπος σύστασης και οργάνωσης της Χωροφυλακής βασίστηκε στα αντίστοιχα δεδομένα της Γαλλίας, στην οποία το αντίστοιχο σώμα είχε συσταθεί με

Ελεγκτικού Συμβουλίου κλπ), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975), 528-529· Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 51-53.

¹⁵ Κτενιάδης, *Ελληνική Χωροφυλακή*, 25-26· Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 51-52.

¹⁶ Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Η Δ' Εθνική Συνέλευση του Άργους (1829)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ' (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975), 600-604· Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 52-55.

¹⁷ Αναστασόπουλος, *Το φαινόμενο της ληστείας*, 380-381· Δημήτρης Μαλέσης, «ν' ανάφη η επανάστασις». *Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Ασίνη, 2018), 112-119· Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997* (Αθήνα: Ιστορία Στρατού, 1997), 27-28· Ασπρέας, *Εξέλιξις του αστυνομικού θεσμού*, 6-8· Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 59-101· Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής*, τ. Α', 43-51· Ήβη Μαυρομούστακου, «Το ελληνικό κράτος, 1833-1871. Β. Πολιτικοί θεσμοί και Διοικητική οργάνωση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4 (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 31.

¹⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Διάταγμα «Περί σχηματισμού της Χωροφυλακής», αρ. φ. 21, Ναύπλιον 3 Ιουνίου 1833.

σκοπό τη διατήρηση της τάξης και την καταπίεση των εξεγέρσεων στο Παρίσι το 1667.¹⁹ Με την επιλογή της ονομασίας Χωροφυλακή (δηλαδή ετυμολογικά Χωροφυλακή: φύλαξη του χώρου και χωροφύλακες: φύλακες του χώρου) οι ιδρυτές της ήθελαν να τονίσουν την ευρύτητα της αποστολής της. Άλλωστε, το αρχικό πολυπληθές διοικητικό σχεδιάγραμμα στελέχωσης, σε ένα κράτος 800.000 κατοίκων, δεικνύει αυτήν τη στόχευση καθώς στελεχώθηκε με 1.200 (1.059) άνδρες, δηλαδή: έναν αρχηγό, 10 μοιράρχους, 24 υπομοιράρχους, έναν καταλυματία, 103 ενωμοτάρχες, 120 έφιππους χωροφύλακες και 800 πεζούς.²⁰

Η Χωροφυλακή υπήχθη στη Γραμματεία των Στρατιωτικών και αποτελούσε βοηθητικό κλάδο του τακτικού στρατού, στου οποίου τον κανονισμό υπάκουε.²¹ Άλλωστε και η Σχολή της Χωροφυλακής, η οποία ιδρύθηκε το 1861, αποτελούσε τμήμα του υπουργείου Στρατιωτικών και η εκπαίδευση του προσωπικού της γινόταν σε εγκαταστάσεις του στρατού. Αναμφισβήτητα, η Χωροφυλακή συστάθηκε με σκοπό να εξομαλυνθούν οι αντιδράσεις των ατάκτων, καθώς η Αντιβασιλεία με το Βασιλικό Διάταγμα της 2/14 Μαρτίου του 1833 («Περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων») διέλυσε τον έως τότε άτακτο στρατό και επανασύστησε νέο τακτικό στρατό. Έτσι, η Αντιβασιλεία προσπάθησε να περιορίσει τις ανεξέλεγκτες ένοπλες ομάδες των στρατιωτικών της Επανάστασης, που διέθεταν ισχυρό οπλισμό, με στόχο την εμπέδωση της δημόσιας τάξης.²² Στρατηγού, όπως οι Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος, Μήτρος Δεληγιώργης, Αντώνης Μαυρομιχάλης, Μιχαήλ Σισίνης, Νικόλαος Πετμεζάς και Ιωάννης Βλέντζας κατατάχθηκαν στη Χωροφυλακή με τον βαθμό του μοιράρχου.²³

Πάντως, η ίδρυση της Χωροφυλακής δεν αντιμετώπισε το ζήτημα της

¹⁹ Παναγιώτης Στάθης, *Κρατική επιβολή και εσωτερική ασφάλεια στην Ελλάδα του 19ου αιώνα (1833-1864)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 1999, 99-100.

²⁰ Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 66.

²¹ Αναστασόπουλος, *Το φαινόμενο της ληστείας*, 380-381· John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985), 202-203.

²² Δημήτρης Α. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός κατά την πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843): πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, 1992, 81-84, 173-192.

²³ Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 63-64. Ναπολέον Σταμ. Δο-

εργασιακής αποκατάστασης των αγωνιστών, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς παρέμεναν στο όριο μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας και αναζητούσαν διέξοδο στις πρακτικές της κλεφταρματολίτικης παράδοσης που υποδαύλιζαν τη ληστεία.²⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι η ισχυρή ανυπακοή των αγωνιστών της Επανάστασης και η καχυποψία προς το νέο σώμα της Χωροφυλακής οδήγησε στην αρχική υποστελέχωσή του, με αποτέλεσμα έναν χρόνο μετά την ίδρυσή του να διαθέτει μόνον 400 άνδρες.²⁵ Βέβαια, στην πορεία του χρόνου, κατά τον 19ο αιώνα, η Χωροφυλακή εξελίχθηκε σε ένα σώμα με μεγάλη ποσοτική δύναμη ανδρών, καθώς περί τα τέλη του αιώνα ο αριθμός του προσωπικού της ήταν κατά 50% μεγαλύτερος ακόμα και από αυτόν του αντίστοιχου σώματος της Αγγλίας.²⁶

Ωστόσο, η συχνή εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών και ειδικότερα ληστρικών κρουσμάτων, κυρίως στις μεθόριες περιοχές, οδήγησε τον κρατικό μηχανισμό στην οργάνωση, κατά την περίοδο από το 1838 έως το 1854, της «Οροφυλακής», ενός είδους, δηλαδή, Ελαφρού Πεζικού, το οποίο ενεργούσε παράλληλα με τη Χωροφυλακή.²⁷ Η Οροφυλακή ήταν ένα σώμα το οποίο απαρτιζόταν από οκτώ Ελαφρά Τάγματα στις συνοριακές περιοχές με τα οθωμανικά εδάφη, στις οποίες σημειώνονταν επιθέσεις ληστών.²⁸ Παρά την αυστηροποίηση, πάντως, του θεσμικού πλαισίου, οι παραβατικές συμπεριφορές και οι επαναστατικές ομάδες δεν περιορίστηκαν και η δράση των Μεταβατικών Αποσπασμάτων της Χωροφυλακής και των Οροφυλάκων δεν ικανοποίησαν τις προσδοκίες των κρατικών Αρχών.

Σε ένα παράλληλο επίπεδο, τα γεγονότα της έξωσης και της κατάρ-

---

κανάρης, *Ο στρατηγός του Αγώνα της Ανεξαρτησίας Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος 1789-1868* (Ιωάννινα: Δωδώνη, 1987), 13-171.

²⁴ Αναστασόπουλος, *Το φαινόμενο της ληστείας*, 380-381· Γεώργιος Λασσάνης, *Έκθεσις περί ληστείας*, εισαγ.-μεταγρ. Στάθης Κουτροβίδης (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2018), 12-13.

²⁵ Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, 213-223· Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, 304-306.

²⁶ Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, 305-306.

²⁷ Αναστασόπουλος, *Το φαινόμενο της ληστείας*, 381· *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 25 Ιανουαρίου 1833.

²⁸ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2003), 171· Στάθης, *Κρατική επιβολή*, 107-108· Λασσάνης, *Έκθεσις περί ληστείας*, 13.

γησης της βασιλείας του Όθωνα το 1862 επηρέασαν τη λειτουργία του Χωροφυλακής, αφού αποτελούσε το προνομιούχο σώμα της βαυαρικής κυβέρνησης. Έτσι, με τη μεταπολίτευση, αναπόφευκτη ήταν η στοχοποίηση της Χωροφυλακής και η επακόλουθη κατάργηση του Αρχηγείου της από τους Επαναστάτες.²⁹ Μάλιστα, στην Αθήνα ξεκίνησαν προκαταρκτικές ενέργειες για την απομάκρυνση του Σώματος από την πρωτεύουσα. Ωστόσο, το τεταμένο πολιτικό κλίμα αναρχίας και η ένταση του ληστρικού φαινομένου, συνδεδεμένα με τις επικρατούσες κοινωνικές παραμέτρους, τόνισαν την αναγκαιότητα της Χωροφυλακής με αποτέλεσμα την υπογραφή του διατάγματος της 22ας Νοεμβρίου του 1863 από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο για επανασύσταση του Αρχηγείου της Χωροφυλακής.³⁰ Μάλιστα, είκοσι χρόνια αργότερα, το 1893, με τον νόμο ΒΡΠΗ΄, η Χωροφυλακή επιφορτίστηκε και με την άσκηση αστυνόμευσης της υπαίθρου, την οποία προηγουμένως διαχειρίζονταν οι δήμοι.

Τομή στην ιστορία της Χωροφυλακής αλλά και της αστυνόμευσης της χώρας αποτέλεσε ο Νόμος ΓΡΞΕ΄ του 1906 «Περί Αστυνομίας του Κράτους» σύμφωνα με τον οποίο η Χωροφυλακή ανέλαβε την άσκηση της Αστυνομίας σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, στο πλαίσιο, βέβαια, των γενικότερων μεταβολών που συντελέστηκαν την εποχή εκείνη μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897.³¹ Ο θεωρητικός της Χωροφυλακής εκείνης της περιόδου μοιραρχος Νικόλαος Τρουπάκης εισήγαγε στο Σώμα νέες επιστημονικοτεχνικές μεθόδους δίωξης του εγκλήματος, όπως τις εργαστηριακές και χημικές εξετάσεις για την έρευνα των πειστηρίων.³² Ταυτόχρονα, με τον ίδιο νόμο αυξήθηκε σημαντικά και η δύναμη της Χωροφυλακής καθώς επίσης καινοτομία αποτέλεσε η κατάργηση των Μοιραρχιών, των Υπομοιραρχιών και των Ενωμοτιών και η αντικατάστασή τους αντίστοιχα από τις Διευθύνσεις Αστυνομίας, Υποδιευθύνσεις Αστυνομίας και τους Σταθμούς Χωροφυλακής. Στον τομέα της εκπαίδευσης το ίδιο έτος συστάθηκε στην Αθήνα το «Σχολείον των οπλιτών της Χωροφυλακής», το οποίο είχε επιμορφωτικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα για τους

²⁹ Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 131-133.

³⁰ Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής*, τ. Α΄, 468-472.

³¹ Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής*, τ. Β΄, 807-837· Υπουργείον Εσωτερικών, *Νόμοι και Βασικά Διατάγματα περί Αστυνομίας και Χωροφυλακής* (Αθήνα: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1911), 251-263.

³² Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 171-174.

υπαξιωματικούς και τους χωροφύλακες, ενώ, επί της ουσίας, για τους αξιωματικούς ο νόμος ΓΦΟΘ' του 1910 («Περί μορφώσεως των Αξιωματικών της Χωροφυλακής») έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης εκπαίδευσης.³³ Αξίζει να επισημανθεί ότι για όλες αυτές τις διεργασίες αφ' ενός για την καθιέρωση της γενικής αστυνόμευσης από τη Χωροφυλακή και αφ' ετέρου για την αναδιοργάνωσή της, καθοριστική υπήρξε η συμβολή στελεχών της, όπως του Νικόλαου Τρουπάκη, του Παύλου Ραζέλου, του Σπύρου Σπυρομήλιου, του Αθανασίου Λελούδα, του Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη και του Ιωάννη Μαρούδα.³⁴

Κατά τα άλλα, το ανθρώπινο δυναμικό της Χωροφυλακής ενισχύθηκε σημαντικά μετά τη συγχώνευση με την Κρητική Χωροφυλακή, όταν ενσωματώθηκε η Κρήτη με την Ελλάδα την 1η Δεκεμβρίου του 1913. Ιδρυθείσα το 1899 η Κρητική Χωροφυλακή διακρινόταν για την καλή της οργάνωση, ενώ χρησιμοποιήθηκε κατ' εξοχήν για την ασφάλεια στη Θεσσαλονίκη μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και ευρύτερα σε στρατιωτικό επίπεδο την ίδια περίοδο.³⁵ Άλλωστε, σε ένα γενικότερο επίπεδο, η Χωροφυλακή υπαγόμενη στο υπουργείο Στρατιωτικών, κατά τον 19ο αιώνα, διατηρούσε τη στρατιωτική της δομή και πολλοί χωροφύλακες, εξοικειωμένοι με επιχειρήσεις στις ορεινές περιοχές, συνδέθηκαν με την αλυτρωτική πολιτική,³⁶ καθώς περνούσαν τα σύνορα και συνέβαλαν σε επαναστατικά κινήματα. Βεβαίως, άνδρες της Χωροφυλακής πολέμησαν κατά την Κρητική Επανάσταση, κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, τον Μακεδονικό Αγώνα, τους Βαλκανικούς πολέμους και στη Μικρασιατική Εκστρατεία.³⁷

Στις αρχές, πάντως, του 20ού αιώνα η ένταση και η έκταση των φαινομένων ποινικής παραβατικότητας οδήγησαν τις Αρχές σε αναδιοργάνωση της Χωροφυλακής και σε αναζήτηση νέων πρακτικών και μεθόδων για

³³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος ΓΦΟΘ' (υπ' αριθ. 3579) «περί μορφώσεως των αξιωματικών της χωροφυλακής», τεύχ. Α', αρ. φ. 79, εν Αθήναις 25.2.1910.

³⁴ Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 178-187.

³⁵ Πολύβιος Β. Τσάκωνας, *Ιστορία της Κρητικής Χωροφυλακής* (Αθήνα: χ.ε., 1963), 29-44· Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 190-194.

³⁶ Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς: η σύγχρονη συνέχεια, από το 1821 μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Καστανιώτης 2006), 91-99.

³⁷ Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 164-203.

την αστυνόμευση.³⁸ Μάλιστα, μετά την επιστράτευση του 1915 και τα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα που ακολούθησαν, η Χωροφυλακή αναμείχθηκε στρατιωτικά και δεν απέφυγε ούτε τη φθορά ούτε και τη μείωση της επιρροής ως προς τη διαφύλαξη της δημόσιας ασφάλειας.³⁹ Έτσι, σε οργανωτικό επίπεδο συγκροτήθηκε νέος οργανισμός για τη Χωροφυλακή με τον σχετικό νόμο «Περί Οργανισμού της Χωροφυλακής» το 1918.⁴⁰ Ακολούθως, ο Ελευθέριος Βενιζέλος κάλεσε το 1919 μια ειδική οργανωτική αστυνομική αποστολή από τη Βρετανία για να μεταφέρει τεχνογνωσία και να εισηγηθεί τη δημιουργία ενός νέου αστυνομικού σώματος, το οποίο θα ήταν απαλλαγμένο από τα στρατιωτικά χαρακτηριστικά της Χωροφυλακής και θα ήταν οργανωμένο στη βάση σύγχρονων κανόνων κατά τα δυτικά πρότυπα. Έτσι, ο επικεφαλής της βρετανικής αποστολής σερ Φρέντερικ Χάλλιντεν εισηγήθηκε στον Ελευθέριο Βενιζέλο τη σύσταση ενός νέου αστυνομικού σώματος που θα εκτελούσε τα αστυνομικά του καθήκοντα σε ορισμένες από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδας.⁴¹

Πράγματι, με τον Νόμο 2461/25.7.1920 «Σύστασις της Αστυνομίας Πόλεων» ιδρύθηκε το Σώμα της Αστυνομίας Πόλεων, μετά από εισήγηση του υπουργού Εσωτερικών Κωνσταντίνου Ραχτιβάν, ο οποίος τόνισε την αναγκαιότητα ίδρυσης του νέου Σώματος ιδιαίτερα στις πόλεις.⁴² Η Αστυνομία Πόλεων λειτούργησε, αρχικά, από το 1921 στην Κέρκυρα, στην οποία ιδρύθηκε και η πρώτη Αστυνομική Σχολή του Σώματος. Θα έλεγε κανείς ότι η επιλογή της Κέρκυρας τόσο από την ελληνική κυβέρνηση όσο και από την αγγλική οργανωτική αποστολή οφειλόταν στο γεγονός ότι το νησί αποτελούσε μία γόνιμη για τους σκοπούς της Αστυνομίας Πόλεων περιοχή, καθώς ήταν τουριστικό κέντρο και γειτνιάζε περισσότερο με τις

³⁸ Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, 137-147.

³⁹ Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 99.

⁴⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος 1370 «περί οργανισμού του Σώματος της Χωροφυλακής», τεύχ. Α', αρ. φ. 97, εν Αθήναις 3.5.1918.

⁴¹ Νικόλαος Γ. Κατραμπάσας, *Αστυνομία Πόλεων* (Αθήνα: 1949), 27-28· Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 208-209· *Ιστορικά της Αστυνομίας*, («Η Αστυνομία Πόλεων από της Ιδρύσεώς της μέχρι σήμερα (1921-1953)»), *Αστυνομικά Χρονικά* 8 (1953), 341.

⁴² Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 102-106· Δοκανάρης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 209-212.

υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης.⁴³ Έκτοτε, η Αστυνομία Πόλεων με αρχηγό τον ιδρυτή της, επί της ουσίας, σερ Φρέντερικ Χάλλιντεν εγκαταστάθηκε στα δύο μεγάλα λιμάνια της χώρας, δηλαδή, την πόλη των Πατρών το 1922 και τον Πειραιά το 1923 και ακολούθως στην πρωτεύουσα Αθήνα το 1925.⁴⁴ Αξίζει να επισημανθεί ότι στη Θεσσαλονίκη παρέμεινε για την αστυνόμευση η Χωροφυλακή με το αιτιολογικό της αναγκαιότητας της στρατιωτικής υπόστασης της Χωροφυλακής για τις περιοχές της βόρειας Ελλάδας.

Η Αστυνομία Πόλεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αριθμούσε Σώμα 12.000, περίπου, ατόμων, το οποίο ήταν σαφώς μικρότερο από αυτό της Χωροφυλακής. Είναι αυτονόητο, ότι τα πρώτα στελέχη της Αστυνομίας Πόλεων προέρχονταν μέσω μετατάξεων από επίλεκτο προσωπικό της Χωροφυλακής. Σχετικά με τις αρμοδιότητες της νέας Αστυνομίας στις τέσσερις μεγάλες πόλεις της χώρας πρέπει να σημειώσουμε ότι από το 1926 ανατέθηκε στο Σώμα η άσκηση των αγορανομικών καθηκόντων και της τροχαίας, ενώ εντάχθηκε και στην εφαρμογή του νόμου 4229 του 1929, δηλαδή του Ιδιωνόμου.⁴⁵

Πρωταγωνιστική είναι η δράση της Αστυνομίας Πόλεων και κατά την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940, καθώς η Αστυνομία Αθηνών επιφορτίστηκε με ζητήματα που αφορούσαν τη σύλληψη υπηκόων ξένων χωρών αλλά και την εκτέλεση των σχεδίων επιστράτευσης. Πρέπει να τονισθεί ιδιαιτέρως η συμβολή των αστυνομικών υπαλλήλων στην απόκρυψη και φυγάδευση Άγγλων στρατιωτών και Νεοζηλανδών καθώς επίσης και στη διάσωση μελών της εβραϊκής παροικίας, καθώς οι αστυνομικές υπηρεσίες των Αθηνών χορήγησαν χιλιάδες πλαστά δελτία ταυτότητας σε εβραίους με αποτέλεσμα τη διάσωσή τους.⁴⁶ Από την άλλη πλευρά, στο επιχειρησιακό πεδίο, περισσότερο, και το Σώμα της Χωροφυλακής με το

⁴³ Αχιλλέας Φωτάκης, *Η Δημιουργία της Αστυνομίας Πόλεων και η Βρετανική Αποστολή (1918-1932)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2016, 338-342.

⁴⁴ Χαράλ. Θ. Σταμάτης, *Παλαιοί συγγραφείς και Αστυνομικός Ορθολογισμός* (Αθήνα: Σιδέρης, 1978), 113-182· Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 107-186.

⁴⁵ Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, 247-256.

⁴⁶ Ο.π., 267-277· Αλέξιος Μενεξιάδης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1941-1944* (Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2005), 24-25.

ξέσπασμα του πολέμου το 1940 εντάχθηκε, ως πολεμικό σώμα, στις στρατιωτικές δυνάμεις. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση που χωροφύλακες και υπαξιωματικοί των παραμεθωρίων σταθμών Χωροφυλακής Ηπείρου και Μακεδονίας πολέμησαν κατά μήκος της συνοριακής γραμμής.⁴⁷

Βεβαίως, τόσο η Χωροφυλακή όσο και η Αστυνομία Πόλεων ήταν σώματα αυτόνομα με δικό τους αρχηγό, διατηρούσαν μια ανταγωνιστική τακτική και υπάγονταν στο υπουργείο Δημόσιας Τάξης. Ωστόσο, όλοι γνωρίζουμε ότι το 1984 με απόφαση της κυβέρνησης αποφασίστηκε η ένωση των δύο Σωμάτων στο γνωστό, δηλαδή, σημερινό Σώμα της Ελληνικής Αστυνομίας.⁴⁸

---

⁴⁷ Ηλίας Ηλιόπουλος, *Η Ελληνική Χωροφυλακή* (Αθήνα: χ.ε., χ.χ.), 49-70. Δοκανάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, 223-234.

⁴⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*, Νόμος υπ' αριθ. 1481, «Οργανισμός Υπουργείου Δημόσιας Τάξης», τεύχ. Α', αρ. φ. 152, Αθήνα 8 Οκτωβρίου 1984: «Ο νόμος: "Οργανισμός Υπουργείου Δημόσιας Τάξης"», *Αστυνομική Επιθεώρηση* 6 (1984).

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΝΑΥΤΙΚΟ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ,
1878-1921

Ζήσης Φωτάκης

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΣΧΟΛΗ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΩΝ

Στο άρθρο αυτό θα σκιαγραφηθεί και θα αποτιμηθεί η εξελικτική πορεία των διεθνών συνεργασιών του Ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού από το 1830 έως και τον Μεσοπόλεμο.¹

Ξένοι ειδικοί στο ελληνικό ναυτικό απαντώνται από την περίοδο ακόμα της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1830) αλλά μέχρι τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 δεν αποτελούσαν παρά ένα μικρό αριθμό μεμονωμένων μηχανικών και ναυπηγών προερχόμενων από διάφορες χώρες.² Αποστολή τους ήταν να συνεισφέρουν στη συντήρηση ενός μικρού στόλου που ενώ είχε τη δυνατότητα να αστυνομεύει το Αιγαίο, δεν αναμενόταν να αναμετρηθεί με το οθωμανικό ναυτικό. Κι αυτό γιατί παρά τις όποιες εξάρσεις, σε περιόδους κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, η πλειοψηφία των ελληνικών κυβερνήσεων είχε κατανοήσει ότι με δεδομένη την προσήλωσή των Μεγάλων Δυνάμεων στο δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η περαιτέρω ανάπτυξη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων δεν ήταν αναγκαία.³

¹ Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται εν μέρει στο άρθρο: Ζήσης Φωτάκης, «Η βρετανική Ναυτική Αποστολή Kelly (1919-1921): Το ιστορικό πλαίσιο και η δράση της στο ελληνικό ναυτικό», *Ναυτική Επιθεώρηση* 548 (2004), 220-247.

² Ικανός αριθμός αναφορών στην παρουσία ξένων ειδικών κατά την περίοδο αυτή στο ελληνικό ναυτικό απαντώνται στο Δημήτριος Φωκάς, *Χρονικά του ελληνικού ναυτικού, 1833-1873* (Αθήνα: Έκδοσις Γενικού Επιτελείου Βασιλικού Ναυτικού, 1923).

³ Zisis Fotakis, *Greece, Its Navy and the Foreign Factor, November 1910-March 1919*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, 2002, 4-6. Βλ. επίσης Evangelos

Η συντριπτική όμως ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και η συνακόλουθη παραδοχή από τις Μεγάλες Δυνάμεις του ανέφικτου της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴ συνέτειναν στην υιοθέτηση από τις κυβερνήσεις Τρικούπη μιας επιθετικότερης πολιτικής έναντι της αυτοκρατορίας αυτής. Η πολιτική αυτή ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι τα νέα οθωμανικά σύνορα στα Βαλκάνια ήταν στρατηγικώς ασθενή.⁵ Συνάμα, η ανεξαρτησία της Σερβίας και η απελευθέρωση της Βουλγαρίας από τους Οθωμανούς εμφανίζονταν να προσθέτουν νέους εταίρους αλλά και ανταγωνιστές στην προσπάθεια των Ελλήνων να τερματίσουν την οθωμανική κυριαρχία στη Βαλκανική.

Κεντρικός ρόλος στην εφαρμογή της επιθετικότερης αυτής πολιτικής δόθηκε στις ένοπλες δυνάμεις και ιδιαίτερα στο ναυτικό και για την ταχεία ισχυροποίησή του δαπανήθηκαν μεγάλα ποσά τη δεκαετία του 1880.⁶ Η σημαντική αυτή επένδυση υλικών πόρων συνοδεύτηκε και από την πρόσκληση κλιμακίου αξιωματικών και υπαξιωματικών του γαλλικού ναυτικού με σκοπό την εκπαίδευση των στελεχών του ελληνικού ναυτικού, τη θεσμική και υλικοτεχνική αναδιοργάνωσή του, αλλά και τον σταδιακό προσεταιρισμό της Γαλλίας στην προώθηση των ελληνικών συμφερόντων.

Η δράση της γαλλικής Ναυτικής Αποστολής στην Ελλάδα μεταξύ 1884 και 1890 δικαίωσε εν πολλοίς τις προσδοκίες αυτές. Με την ίδρυση της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων στον Πειραιά και του Κεντρικού Προγυμναστηρίου στον Πόρο η ναυτική εκπαίδευση στην Ελλάδα μπήκε σε νέες βάσεις, στις οποίες ακόμα στηρίζεται. Η ανάπτυξη του νεοσύστατου ναυστάθμου Σαλαμίνας, η προικοδότηση των ελληνικών ακτών με ένα

Kofos, «War and Insurrection as Means to Greek Unification in the Mid-Nineteenth Century», στο Bella Kirally (επιμ.), *War and Society in East Central Europe*, τ. 14 (New York: Columbia University Press, 1979), 338-351.

⁴ Για εμβριθή περιγραφή της Ανατολικής Κρίσης του 1875-1878 βλ. Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923* (New York: St Martin's Press, 1966), 178-219. Βλ. επίσης William Norton Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (London: Methuen, 1938).

⁵ Feroze Yasamee, "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem", *Diplomacy and Statecraft* 4 (1993), 24-36.

⁶ Fotakis, *Greece, its Navy and the Foreign Factor*, 7-10· *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, δέκατη τρίτη Περίοδος, τρίτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 72, 5 Μαρτίου 1894, ομιλία Κανελλόπουλου, 1243-1252.

αξιόλογο δίκτυο φάρων αλλά και η ένταξη στον ελληνικό στόλο πολεμικών μονάδων που μέσα σε λίγα χρόνια δεκαπλασίασαν την ισχύ του αποτέλεσαν μερικά ακόμα επιτεύγματα που οφείλονταν σε σημαντικό βαθμό στην εργασία της γαλλικής Ναυτικής Αποστολής. Τέλος, μια σειρά νομοθετημάτων που εισηγήθηκε η αποστολή θεράπευσε αρκετές οργανωτικές αδυναμίες του ελληνικού ναυτικού, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως δεν έγιναν και λάθη. Στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο το όφελος ήταν αμοιβαίο, καθώς η παρουσία γαλλικών αποστολών στην Ελλάδα ενίσχυσε το κύρος της Γαλλίας στη Μεσόγειο που είχε πληγεί από τη βρετανική κατάληψη της Αιγύπτου (1882). Συνάμα, η γαλλική ναυπηγική βιομηχανία αποκόμισε υλικά και διαφημιστικά οφέλη από τις συναλλαγές της με το ελληνικό κράτος. Η Ελλάδα με τη σειρά της έδρεψε τη συμπάθεια της Γαλλίας κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ανατολικού ζητήματος του 1885-1886 και μπόρεσε με γαλλικά δάνεια να αποκτήσει ισχυρό ναυτικό.⁷

Λίγα χρόνια αργότερα, οι αδέξιοι χειρισμοί της πολιτικο-στρατιωτικής ηγεσίας της Ελλάδας κατά την κρίση του Κρητικού ζητήματος (1896-1897)⁸ ακύρωσαν, εν πολλοίς, το αναμορφωτικό έργο των κυβερνήσεων Τρικούπη. Η ανάμνηση πάντως της επιτυχημένης παρουσίας της γαλλικής Ναυτικής Αποστολής στην Ελλάδα ώθησε τις κυβερνήσεις Θεοτόκη (1898-1909) και Μαυρομιχάλη (1909-1910) να επιδιώξουν επανειλημμένα την πρόσκληση ξένων ναυτικών αποστολών. Κατά την πρώτη όμως δε-

⁷ Παρίσι, Ministère des Affaires Étrangères, Correspondence Politique, Grèce, Tome 127, *Le Spectateur d'Orient*, 16 Αυγούστου 1890· Ό.π., Tome 116, Moüy προς Fery, 22 Ιουλίου 1884· Ό.π., Tome 123, Montholon προς Goblet, 3 Ιανουαρίου 1889· Ό.π., Tome 117, Moüy προς Fery, 14 Φεβρουαρίου 1885. Βλ επίσης, Eduard Driault - Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. 4 (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1924-1926), 218-219· Théodore Ropp, *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy, 1871-1904* (Annapolis: Naval Institute Press, 1987), 69-71· Fotakis, «Greece, Its Navy and the Foreign Factor», 12-16· Στυλιανός Λυκούδης, «Δεξιώσεις του ακαδημαϊκού Στυλιανού Λυκούδη», *Ναυτική Επιθεώρησης* 182 (1940), 149-192· Γρηγόριος Μεζεβίρης, «Το Ναυτικόν Πρόγραμμα προ πεντηκονταετίας», *Ναυτική Επιθεώρησης* 134 (1934), 117-137· Général Bordeaux, «Une mission navale en Grèce 1884-1890. L' amiral Lejeune», *La Méditerranée* 19 (1930), 200-202.

⁸ George Papadopoulos, *England and the Near East, 1896-1898* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1969), 68-79, 144-145· William Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (New York: Alfred A. Knopf, 1950), 315-320, 355-379· Driault - Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce*, 338-456.

καετία του 20ού αιώνα οι προσπάθειες αυτές δεν τελεσφόρησαν, καθώς οι Δυνάμεις στις οποίες απευθύνονταν, είτε θεωρούσαν ότι η μεσογειακή τους θέση ήταν τόσο ισχυρή που δεν χρειάζονταν την Ελλάδα (Αγγλία), είτε χρειάζονταν περισσότερο την Τουρκία παρά την Ελλάδα (Γερμανία), είτε χρειάζονταν τον γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας και το ελληνικό ναυτικό (Γαλλία) αλλά οι επιδιώξεις τους αυτές δεν ικανοποιούνταν από τη ναυτική πολιτική που σκόπευαν να ακολουθήσουν οι ελληνικές κυβερνήσεις.⁹

Η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο (Νοέμβριος 1910) συνοδεύτηκε από μια ακόμα προσπάθεια για προσέλκυση βρετανικής ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα. Αυτή τελικά τελεσφόρησε καθώς η σταδιακή επιδείνωση της θέσης της Βρετανίας στη Μεσόγειο ενίσχυσε τη ναυτική σημασία του γεωγραφικού χώρου της Ελλάδας και του ελληνικού ναυτικού. Η επιδείνωση αυτή οφειλόταν, μέχρι το 1909, στο δυναμικό πρόγραμμα ναυτικών εξοπλισμών που είχε αναλάβει από το 1897 η Γερμανία και το οποίο οδήγησε στη σταδιακή μεταστάθμευση μεγάλου μέρους του βρετανικού στόλου της Μεσογείου στη Βόρεια Θάλασσα. Κι αυτό γιατί η τότε αγγλική κυβέρνηση του Φιλελεύθερου Κόμματος δεν επιθυμούσε να ακολουθήσει τη Γερμανία σε δραματική αύξηση των εξοπλιστικών δαπανών, που αναπόδραστα θα συνοδευόταν από την ελαχιστοποίηση του προγράμματος ενίσχυσης των κοινωνικών δαπανών και μείωσης του δημόσιου χρέους που μόλις είχε αναλάβει.

Η επιδείνωση της μεσογειακής θέσης της Βρετανίας εντάθηκε από το 1909 καθώς το παράδειγμα των ναυτικών εξοπλισμών της Γερμανίας βρήκε μιμητές στις δύο συμμαχούς της στη Μεσόγειο, την Ιταλία και την Αυστροουγγαρία.¹⁰ Δεδομένης λοιπόν της ασθενούς βρετανικής παρουσίας

⁹ Fotakis, «Greece, its Navy and the Foreign Factor», 27, 35-44· Κωνσταντίνος Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα, 1896-1914*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1990), 53, 104-118· Douglas Dakin, «The Greek Proposals for an Alliance with France and Great Britain, June-July 1907», *Balkan Studies* 3 (1962), 43-60.

¹⁰ Κυριότερα έργα που πραγματεύονται το θέμα του ναυτικού ανταγωνισμού Βρετανίας-Γερμανίας στις αρχές του 20ού αιώνα είναι τα εξής: Arthur Jacob Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow* τ. 1, (Oxford: Oxford University Press, 1961)· Paul Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1971)· Nicholas Lambert, «Admiral Sir John Fisher and the Concept of Flotilla Defence, 1904-1909», *The Journal of Military History* 59 (1995), 639-660· Nicholas Lambert, «British Naval Policy, 1913-1914: Financial Limitation and Strategic Revolution», *The Journal of Modern History* 67 (1995), 595-626.

στη Μεσόγειο και της ενίσχυσης των στόλων των αντιπάλων της Βρετανίας στη θάλασσα αυτή η Ελλάδα απέκτησε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία. Με τα έξοχα φυσικά της αγκυροβόλια πλησίον των στενών του Οτράντο, αλλά και με την ενδεχόμενη συγκρότηση του στόλου της από ελαφρές κυρίως μονάδες, θα μπορούσε να παρεμποδίσει σε καιρό πολέμου την έξοδο από την Αδριατική του αυστρουγγρικού και τμήματος του ιταλικού στόλου.

Επόμενο, λοιπόν, ήταν και το αίτημα Βενιζέλου για βρετανική Ναυτική Αποστολή να γίνει δεκτό από τους Βρετανούς, αλλά και άλλες ποικίλες διευκολύνσεις και υποστήριξη να δοθούν στο ελληνικό ναυτικό και την Ελλάδα μέχρι και την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.¹¹ Η αλλαγή βέβαια στρατοπέδου από την Ιταλία τον Μάιο του 1915 μείωσε τις βρετανικές ανησυχίες σχετικά με τη μεσογειακή θέση της. Παρ' όλα αυτά, η δύσκολη θέση της Αντάντ στα Βαλκάνια και ο γερμανικός υποβρυχιακός πόλεμος στη Μεσόγειο διατήρησαν την ανάγκη στενότερων σχέσεων της Βρετανίας με την Ελλάδα.¹²

Στο πλαίσιο αυτό η βρετανική Ναυτική Αποστολή Τάφνελ (Tufnell) αλλά και οι τρεις άλλες που τη διαδέχτηκαν (Κερ-Kerr, Πάλμερ-Palmer, Μπράουν-Brown) μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου υπηρέτησαν την εκπαιδευτική και οργανωτική αναδιοργάνωση του ελληνικού ναυτικού, καθώς και την ποιοτική και ποσοτική αναβάθμιση της δομής δύναμής του. Η προσπάθεια αυτή έγινε με γνώμονα τη δημιουργία στόλου και ναυτικών βάσεων που θα έδιναν στην Ελλάδα τη δυνατότητα να διεκδικήσει αποτελεσματικά την εθνική της ολοκλήρωση και θα την καθιστούσε χρήσιμη ναυτικά για τα βρετανικά συμφέροντα στην Κεντρική και την Ανατολική Μεσόγειο.

Οι δυσκολίες αλλά και τα επιτεύγματα αυτής της προσπάθειας περιγράφονται διεξοδικά στη σχετική μονογραφία μου. Το γενικό συμπέρασμα αυτής τη μελέτης είναι ότι η εκπαιδευτική και σε μικρότερο βαθμό η οργανωτική προσφορά των βρετανικών ναυτικών αποστολών υπήρξε ωφέλιμη. Εξίσου θετική ήταν η συνεισφορά των ναυτικών αποστολών στο θέμα της

¹¹ Fotakis, «Greece, its Navy and the Foreign Factor», 47-54, 101-117, 147-153.

¹² Ό.π., 186-216, 224-266. Βλ. επίσης George Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974)· George Leontaritis, *Greece and the First World War: from Neutrality to Intervention 1917-1918* (Boulder: Columbia University Press, 1990)· Paul Halpern, *The Naval War in the Mediterranean, 1914-1918* (London: Allen & Unwin, 1987).

ίδρυσης νέου ναύσταθμου και ναυτικών ορμητηρίων. Οι προτάσεις όμως των Βρετανών σχετικά με τη δομή δύναμης του ελληνικού ναυτικού είχαν μερική μόνον απήχηση στους κυβερνητικούς και ναυτικούς κύκλους της Ελλάδας. Κι αυτό γιατί, η απελευθέρωση των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και η άμυνα της Ελλάδας έναντι του οθωμανικού ναυτικού εξυπηρετούνταν καλύτερα από την αγορά μοίρας θωρηκτών παρά από την απόκτηση στολίσκων ελαφρών μονάδων, όπως πρότειναν οι Βρετανοί με γνώμονα τα δικά τους κυρίως συμφέροντα στη Μεσόγειο.

Συνάμα, για λόγους τόσο εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής και των δύο χωρών, η ναυτική τους συνεργασία μετεξελίχθηκε σε συμμαχία μόνο λίγο πριν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Για μεγάλο δε διάστημα κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού, οι ναυτικές τους σχέσεις διακρίνονταν από ένταση και κεκαλυμμένη εχθρότητα. Πάντως, παρά τα σκαμπανεβάσματα και τις διχογνωμίες που χαρακτήρισαν τις σχέσεις των εκπροσώπων του βρετανικού Ναυαρχείου στην Ελλάδα με τη ναυτική και πολιτική ηγεσία της χώρας, γεγονός είναι ότι τα συμφέροντα και οι απόψεις των δύο πλευρών τελικά συναντήθηκαν και τα αποτελέσματα υπήρξαν ευτυχή. Η συμμαχία μεταξύ των δύο χωρών κατά το τελευταίο έτος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η άριστη απόδοση του ελληνικού ελαφρού στόλου στο πλευρό των συμμάχων και τα εδαφικά οφέλη που καρπώθηκε η Ελλάδα στο τέλος του επιβεβαιώνουν την ύπαρξη συγκλινόντων συμφερόντων και αμοιβαίου οφέλους των δύο χωρών στη δεδομένη συγκυρία.¹³

Την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η Ελλάδα και ο ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεωρήθηκαν, σε πρώτη φάση, ως εργαλεία αποφυγής της ιταλικής εξάπλωσης στη Μικρά Ασία. «Φοβούμενοι ότι οι Ιταλοί θα κατελάμβαναν πραξικοπηματικά τη Σμύρνη και θα ίδρυσαν εκεί ναυτική βάση, οι Ντέηβιντ Λούντ Τζωρτζ (David Lloyd George) και Άρθουρ Μπάλφουρ (Arthur Balfour, πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών της Βρετανίας αντίστοιχα) ακολουθώντας τις προτάσεις της διυπουργικής επιτροπής της 31ης Ιανουαρίου 1919 αποφάσισαν να ενθαρρύνουν τις ελληνικές φιλοδοξίες προς την κατεύθυνση αυτή».¹⁴ Οι Γάλλοι επίσης φοβούνταν το ενδεχόμενο της υπερβολικής εξάπλωσης της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο ενώ και οι Αμερικανοί εμφανίζονταν

¹³ Ο.π., 224-266.

¹⁴ Ο.π., 94.

πολύ ενοχλημένοι με τις ιταλικές θέσεις στο ζήτημα του Φιούμε αλλά και με τις προθέσεις των Ιταλών να δημιουργήσουν τετελεσμένα στη Μικρά Ασία στα τέλη του Απριλίου του 1919. Πράγματι, η κατάληψη από τους Ιταλούς των Αδάνων και η απόβασή τους στη Μαρμαρίδα αποτέλεσαν τη θρυαλλίδα που οδήγησε λίγες μόλις μέρες μετά στη συμμαχική εντολή να αποβιβαστούν ελληνικά στρατεύματα στη Σμύρνη (Μάιος 1915).¹⁵

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε εγκαίρως φροντίσει να ενισχύσει τις αγγλοελληνικές σχέσεις υποσχόμενος ότι «κάθε ναυτική βάση ή λιμάνι που βρίσκεται εντός της ελληνικής επικράτειας ή πρόκειται να περιέλθει σ' αυτήν θα βρίσκεται πάντα στην απόλυτη διάθεση της Μεγάλης Βρετανίας». ¹⁶ Επεκτείνοντας την προσφορά του για ναυτική συνεργασία ο Βενιζέλος κάλεσε νέα βρετανική ναυτική αποστολή στην Ελλάδα.¹⁷ Η προσφορά αυτή πρέπει να ικανοποίησε τον Λούντ Τζωρτζ, καθώς ήταν της άποψης ότι:

«Οι Έλληνες είναι ο λαός του μέλλοντος στην Ανατολική Μεσόγειο. Είναι δημιουργικοί και γεμάτοι ενέργεια... Μια Μεγάλη Ελλάδα θα αποτελέσει ανεκτίμητο πλεονέκτημα για την Βρετανική Αυτοκρατορία. Οι Έλληνες είναι [...] καλοί ναυτικοί, θα αναπτύξουν ναυτική ισχύ. Θα κατέχουν όλα τα σημαντικότερα νησιά στην Ανατολική Μεσόγειο. Αυτά τα νησιά αποτελούν δυνητικά τις μελλοντικές βάσεις υποβρυχίων. Βρίσκονται στα πλευρά της γραμμής επικοινωνιών μας με το Σουέζ, τις Ινδίες, την Άπω Ανατολή, την Αυστραλία και την Ασία. Οι Έλληνες έχουν ανεπτυγμένο το αίσθημα της ευγνωμοσύνης κι αν είμαστε πιστοί φίλοι της Ελλάδας την περίοδο της εθνικής της επεκτάσεως αυτή θα γίνει μια από τις εγγυήσεις μέσω των οποίων θα διασφαλισθούν οι κύριες γραμμές επικοινωνιών της Βρετανικής Αυτοκρατορίας».¹⁸

Το βρετανικό Ναυαρχείο ήταν φυσικά διατεθειμένο να στείλει μια καλή ναυτική αποστολή στην Ελλάδα. Δεδομένης της επιθυμίας του ναυάρχου σερ Ρόσλυν Γουίμυς (Sir Roslyn Wemyss), του ναυτικού προϊστάμενου του

¹⁵ Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922* (London: Allen Lane, 1973), 77-85.

¹⁶ Λονδίνο, The National Archives (TNA), FO 286/702, Memorandum, Naval bases in Greek territory, 2 Φεβρουαρίου 1919.

¹⁷ Γκρήνουιτς, National Maritime Museum (NMM), Αρχείο Brown, BRO/14, Wemyss προς Brown, 17 Φεβρουαρίου 1919.

¹⁸ Winston Churchill, *The Aftermath: Being a Sequel to the World Crisis*, (London: Macmillan, 1941), 391.

Ναυαρχείου, «το ελληνικό ναυτικό να γίνει σχεδόν αναπόσπαστο τμήμα του Βρετανικού Στόλου στη Μεσόγειο»¹⁹ επόμενο ήταν να προσκληθεί να αναλάβει την ηγεσία της αποστολής ο αρχιπλοίαρχος Χάουαρντ Κέλλυ (William Archibald Howard Kelly). Στην απαντητική του επιστολή ο Κέλλυ εξέφρασε μεγάλη απροθυμία να αναλάβει την ηγεσία της αποστολής ισχυριζόμενος ότι συνήθως η συμμετοχή αξιωματικών σε παρόμοιες αποστολές δρα ανασταλτικά στην επαγγελματική τους ανέλιξη με αποτέλεσμα κανένας από αυτούς να μην έχει ακόμα αναλάβει μεγάλες διοικήσεις.²⁰ Παρ' όλα αυτά, αφού το Ναυαρχείο διαβεβαίωσε τον Κέλλυ ότι η θέση του αρχηγού της ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα (είναι μία εξαιρετικής επιλογής και ότι σε κάθε περίπτωση θα θεωρηθεί ως πρώτη γραμμής υπηρεσία),²¹ αυτός απέσυρε τις επιφυλάξεις του. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Κέλλυ είχε διατελέσει ναυτικός ακόλουθος της Αγγλίας στη Γαλλία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ενώ κατά τη διάρκειά του υπήρξε πρώτα κυβερνήτης του *Gloucester* –που έγινε ευρύτατα γνωστό για τη γενναία καταδίωξη του *Goeben* τον Αύγουστο του 1914–, και έπειτα διοικητής του βρετανικού στόλου της Αδριατικής είναι κατανοητές οι αρχικές του επιφυλάξεις.²² Ανάλογα προσόντα διέκριναν και την πλειονότητα των μελών της αποστολής της οποίας ηγήθηκε.²³

Η ανάληψη της ηγεσίας της Ναυτικής Αποστολής στην Ελλάδα από τον Κέλλυ τον Ιούνιο του 1919 συνέπεσε με μια δύσκολη περίοδο της ιστορίας του ελληνικού ναυτικού. Σύμφωνα με τον Κέλλυ:

«Όταν πήγα στην Ελλάδα το ελληνικό ναυτικό είχε σχεδόν εκμηδενιστεί. Στα 1917 οι Σύμμαχοι κατάσχεσαν όλο το ναυτικό υλικό και το ανάλωσαν χωρίς να πληρώσουν τίποτα. Έργο μου ήταν να ανορθώσω το ναυτικό, να συμπληρώσω το υλικό του και να επιφέρω βελτιώσεις στο ναύσταθμο και στις άλλες υπηρεσίες. (Ήταν ένα δύσκολο έργο) [...] αλλά είχαμε ένα τρομακτικό κεφάλαιο με το οποίο να δουλέψουμε και αυτό έγκειτο στο προσωπικό το οποίο ήταν άριστο. Οι Έλληνες είναι έθνος ναυτικό λόγω

¹⁹ Ο.π.

²⁰ NMM, Αρχείο Kelly, KEL/28, Kelly προς Wemyss, 7 Μαρτίου 1919.

²¹ NMM, Kelly προς Wemyss, 12 Απριλίου 1919.

²² Halpern, *The Mediterranean Naval Situation*, 11, 59, 87, 98, 108, 147, 283· Halpern, *The Naval War in the Mediterranean*, 13, 432-433.

²³ TNA/ADM/1/8592/127, Kelly προς Secretary of the Admiralty, 13 Οκτωβρίου 1921, Annexes, Wages and Retention.

των συνθηκών κάτω από τις οποίες ζουν. Είναι εξαιρετικά ευφρείς και μαθαίνουν πολύ γρήγορα. Πολλοί από τους αξιωματικούς και τους ναύτες είχαν δουλέψει με τους Συμμάχους». ²⁴

Η ανασυγκρότηση του ελληνικού ναυτικού που επωμίσθηκε ο Κέλλυ θα έπρεπε, σύμφωνα με τις υποδείξεις του βρετανικού Ναυαρχείου, να φέρει το ελληνικό ναυτικό «σε τέτοιο βαθμό αποτελεσματικότητας, τόσο στο έμφυχο όσο και στο άψυχο υλικό, ώστε οι Έλληνες να μπορέσουν εν τέλει να μας απαλλάξουν (τους Βρετανούς) από όλες τις ναυτικές ευθύνες στην Ανατολική Μεσόγειο» ²⁵ δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στη «βρετανική κυβέρνηση να πραγματοποιήσει σημαντικές οικονομίες σ' αυτό το χώρο με τη μερική αντικατάσταση των βρετανικών δυνάμεων από τις ελληνικές και την παρεπόμενη μεταφορά δαπανών από τον βρετανικό στον ελληνικό προϋπολογισμό». ²⁶

Το καλοκαίρι του 1919 αφιερώθηκε από τον Κέλλυ στην επιθεώρηση διαφόρων υπηρεσιών και μονάδων του ελληνικού ναυτικού. Τα πορίσματα της έρευνας και οι προτάσεις του για την ανάπτυξη του ελληνικού ναυτικού διατυπώθηκαν σε μακρό του υπόμνημα που διεξήλθε με τον Βενιζέλο στο Παρίσι τον Οκτώβριο του 1919. ²⁷ Την επόμενη διετία η αποστολή Κέλλυ υπέβαλλε πολλές προτάσεις και επιχείρησε ικανό αριθμό αλλαγών και βελτιώσεων στην οργάνωση και εκπαίδευση του ελληνικού ναυτικού, τη δομή δυνάμεώς του, κ.τλ.

Πράγματι, έως το φθινόπωρο του 1921 πολλές οργανωτικές αλλαγές έλαβαν χώρα. Το εκπαιδευτικό έργο της αποστολής ήταν εξίσου σημαντικό καθώς στόχος του ήταν «να εκπαιδευτεί ο ελληνικός στόλος με τρόπο που, εάν στο μέλλον παρουσιαστεί και πάλι η ανάγκη συμμαχίας μεταξύ των δύο στόλων, το ελληνικό ναυτικό να μπορέσει να λάβει μέρος σε οποιαδήποτε κοινή επιχείρηση με τη σιγουριά που μόνο το κοινό σύστημα εκπαίδευσης μπορεί να προσφέρει». ²⁸ Εισήχθησαν τότε εξειδικευμένα μαθήματα στις ελληνικές ναυτικές σχολές, ακολουθώντας την αυξανόμενη πολυπλοκότητα της ναυτικής επιστήμης. Ήταν δηλαδή η εκπαιδευτική

²⁴ NMM, Αρχείο Kelly, KEL/5, 2-3.

²⁵ Ό.π., 3.

²⁶ NMM, Αρχείο Kelly, KEL/28, Kelly προς Granville, 4 Ιουνίου 1920.

²⁷ TNA/FO 286/711, Chetwode προς Granville, 29 Οκτωβρίου 1919.

²⁸ NMM, Αρχείο Kelly, KEL/28, Kelly προς Βενιζέλο, 5 Σεπτεμβρίου 1919, 31.

εργασία της αποστολής του («τύπου που δεν αποδίδει φανταχτερά αποτελέσματα [...] αλλά που είναι απαραίτητος για την δημιουργία μιας ισχυρής βάσεως και οργανώσεως πάνω στις οποίες το ελληνικό ναυτικό μπορεί να εκπαιδευτεί και σε μεταγενέστερο χρόνο να μεγεθυνθεί».²⁹

Στον αντίποδα, οι λεπτομερείς προτάσεις της Αποστολής Κέλλυ σχετικά με τη δομή δυνάμεως του ελληνικού ναυτικού και τον ναύσταθμο δεν υλοποιήθηκαν λόγω της οικονομικής αιμορραγίας της χώρας κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία. Συμπερασματικά, η άποψη του Κέλλυ ότι «είναι αμφίβολο εάν υπάρχει έστω και ένα αντικείμενο που αφορά την εκπαίδευση και ανάπτυξη του ναυτικού εν καιρώ ειρήνης για το οποίο να μην καταρτίστηκε και να μην αρχαιοθετήθηκε μια ολοκληρωμένη μελέτη»³⁰ αποδίδει με ακρίβεια την έκταση της οργανωτικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας της αποστολής του.

Μετά από δύο και πλέον χρόνια παρουσίας του στην Ελλάδα ο Κέλλυ κλήθηκε από το βρετανικό Ναυαρχείο να επιστρέψει στην ενεργό υπηρεσία για να συμπληρώσει τις προϋποθέσεις προαγωγής του. Από την Ελλάδα έφυγε τον Οκτώβριο του 1921 και χρόνια μετά, αναπολώντας τις ελληνικές του μέρες, έδωσε έναν ευθύνοπτο όσο και εύγλωττο απολογισμό της θητείας του στη χώρα μας:

«Πήγα στην Ελλάδα απολύτως ενάντια στη θέλησή μου και έφυγα χωρίς και πάλι να το θέλω, έχοντας απολαύσει την κάθε στιγμή της δουλειάς μου εκεί.

Νομίζω ότι απ' όλες τις όμορφες εμπειρίες που είχα κατά το ναυτικό μου βίο, χάρηκα τις μέρες μου στην Ελλάδα περισσότερο από κάθε τι άλλο. Είναι μια χώρα απείρου κάλλους και τρέφω μια βαθιά συμπάθεια για τους Έλληνες που για όσους δεν έχουν γνωρίσει ποτέ τους Έλληνες είναι οι πλέον κακόψυχοι από τις φυλές της Μεσογείου. Είναι όλοι τους εξαιρετικά έξυπνοι, ευχάριστοι σύντροφοι και, όπως διαπίστωσα με το πέρασμα του χρόνου, πιστότατοι φίλοι.

Περιέγραψα στην αρχή του ημερολογίου μου ποια ήταν η αποστολή μου στην Ελλάδα. Τι όμως πραγματικά κατάφερα;

Νομίζω ότι πρέπει να πω πως «τίποτα»!

Σε γενικές γραμμές έβαλα μια τάξη σε όλο το ναυτικό και τις ναυτι-

²⁹ Ο.π., παράγραφος 73.

³⁰ NMM, Αρχείο Kelly, KEL/28, Kelly προς Granville, 6 Οκτωβρίου 1921, παράγραφος 15.

κές υπηρεσίες που είχαν τόσο πολύ υποφέρει κατά τον Μεγάλο Πόλεμο –κυρίως από τη λεηλασία των Συμμάχων– και ελπίζω ότι προσέφερα ένα οργανωτικό σχέδιο στη βάση του οποίου θα μπορούσε το ναυτικό να αναπτυχθεί σε πιο ήρεμους καιρούς. Δυστυχώς, η αποστολή μου έλαβε χώρα σε μια περίοδο εξαιρετικά ταραγμένη όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σ' όλο τον κόσμο. Δεν υπήρχαν λεφτά για το ναυτικό μιας και όλα τα έσοδα της χώρας απαιτούνταν για τη συντήρηση των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, περίπου στη μέση της αποστολής μου, συνέβη η μεγάλη αναταραχή με την αποχώρηση του Βενιζέλου και την επάνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου, η οποία ακολουθήθηκε από την καταστροφική προέλαση στη Μικρά Ασία».

Με αυτή τη λιτή, σεμνή, μα και ουσιαστική καταγραφή από το ημερολόγιο του Kelly ολοκληρώνεται η παρούσα ανακοίνωση. Πρέπει, όμως να επισημανθεί καταληκτικά, ότι το έργο που άφησε στο ελληνικό ναυτικό η Αποστολή Κέλλυ, συνεχίστηκε, με κάποια διαλείμματα, και από τις βρετανικές ναυτικές Αποστολές που βρέθηκαν στη χώρα κατά τον Μεσοπόλεμο. Έτσι εξηγείται, σε σημαντικό βαθμό, η πολύ καλή απόδοση του ελληνικού στόλου κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.³¹

---

³¹ Νικόλαος Πετρόπουλος, *Αναμνήσεις και σκέψεις ενός παλιού ναυτικού*, τ. 1 (Αθήνα: χ.ε., 1962), 34· Κωνσταντίνος Αλεξανδρής, *Το ναυτικόν μας κατά την πολεμικήν περίοδον, 1941-1945* (Αθήνα: Αετός, 1952), 168.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ «ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ»:

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ ΜΑΧΗΤΗ, 1912-1940

Ελένη Δημητρίου

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ, ΔΙΔΑΚΤΩΡ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΕΚΠΑ

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σε μια προσπάθεια ανακάλυψης του ανθρώπινου προσώπου της ιστορίας διαμορφώθηκε ένα νέο πεδίο έρευνας, η «ιστορία από τα κάτω», που μελετά τις ζωές των απλών ανθρώπων και το αποτύπωμα της ιστορίας σε αυτές.¹ Η μελέτη του βιώματος αναδεικνύει κάποιες αθέατες, σε αποσιώπηση, περιθωριοποιημένες αλλά όμως σημαντικές όψεις της πραγματικότητας, που συμπληρώνουν ή διορθώνουν την επίσημη ιστορία κυρίως με το περιεχόμενο των μαρτυριών, αλλά επίσης και με τις πληροφορίες για τον χρόνο έκδοσής τους, την ταυτότητα των συγγραφέων, την εκφορά του λόγου, τη δηλωμένη ή άρρητη ενίοτε στόχευσή τους.

Η ιστοριογραφία των εθνικών αγώνων συνδέθηκε στενά με το αυτοβιογραφικό στοιχείο, απομνημονεύματα, αναμνήσεις, προσωπικά ημερολόγια, επιστολογραφία κ.λπ., στών οποίων τη μελέτη στηρίζεται η παρακάτω αδρομερής παρουσίαση του βιώματος του Έλληνα μαχητή στους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913, τη Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922 και τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-1941. Σε μια τόσο μεγάλη πύκνωση του βιώματος χάνεται αναπόφευκτα η δραστητικότητα της αφήγησης ζωντανών εμπειριών, για να αναδειχθούν ορισμένες όψεις της πολεμικής εμπειρίας και η συμβολή των προσωπικών μαρτυριών στη γνώση αυτή.

---

¹ Eric Hobsbawm, *Για την Ιστορία* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1998), 247-264· Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα: από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού* (Αθήνα: Νεφέλη, 1999), 134-155.

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 1912-1913

Οι πρώτες δημοσιεύσεις μαρτυριών για τους Βαλκανικούς πολέμους, που έγιναν τη διετία 1913-1915, αποκάλυπταν έναν πρωτοφανή πανεθνικό πολεμικό ενθουσιασμό και το ξεπέραςμα κάθε προσδοκίας στην επιστράτευση. «Εφαινότο ότι δι' όλους μία ήτο η αντίληψις. Η υπερτάτη στιγμή είχε φθάσει».² Οι μαχητές, βέβαιοι ότι έγραψαν ιστορία, θριαμβολογούσαν στις μαρτυρίες τους για τις νίκες υπερβάλλοντας συχνά στην αξιολόγηση της μαχητικής δεινότητας και των αρετών των Ελλήνων και στην παρουσίαση των πεπρωμένων της φυλής, του εκπολιτιστικού ρόλου του έθνους κ.λπ. Κατέγραφαν πώς αναδείχτηκε στα πεδία των μαχών και στις συνειδήσεις μια νέα γενιά ηρώων, οι Βαλκανιομάχοι. Αισιόδοξοι για το μέλλον δεν έκρυβαν πως, ενώ υπογραφόταν η Συνθήκη του Βουκουρεστίου, είχαν το βλέμμα στραμμένο στην ανάκτηση της Πόλης σε δεύτερο χρόνο.³

Η επόμενη εκδοτική παραγωγή για τους Βαλκανικούς πολέμους, με κενό δεκαετίας από την πρώτη, εμφανίστηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Υψηλόβαθμοι κυρίως αξιωματικοί που ενεπλάκησαν στην πολιτική, θέλησαν να παρουσιάσουν τη δράση τους. Όμως ο εξακολούθητικά παρών Εθνικός Διχασμός ακύρωνε συχνά τη δηλωμένη πρόθεση αντικειμενικότητας και αλλοίωνε τη μνήμη. Οι αξιωματικοί μέσα από την κριτική για τη δράση των μονάδων στις μάχες, για τις αδράνειες και επιλογές του Στρατηγείου ή της κυβέρνησης επιδίωκαν να ρυμουλκίσουν τους αναγνώστες στη δική τους τοποθέτηση στον Διχασμό.

Ενδεικτικά θα αναφέρουμε τις επεξεργασίες της μνήμης που υπέστη το δίλημμα «Μοναστήρι ή Θεσσαλονίκη» στις αναδρομικές μαρτυρίες, το οποίο δεν έγινε καν αντιληπτό από τους μαχητές στη συγχρονία του. Η διεκδίκηση της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης υπήρξε ο βασικός λόγος που αναθεωρήθηκε ο πρώτος τόμος της *Ιστορίας των Βαλκανικών Πολέμων* το 1939, επτά χρόνια μετά από την πρώτη έκδοσή της από το Επιτελείο,⁴ προκειμένου η δεύτερη έκδοση να εμφανίζει κάτω από ένα

² Μιλτιάδης Λιδωρίκης, *Πολεμικά εντυπώσεις ευζώνου: 20 Σεπτεμβρίου 1912-20 Μαρτίου 1913* (Εν Αθήναις: Γ. Φέξης, 1914), 16.

³ Για περισσότερο εκτενή ανάλυση, βλ. Ελένη Κ. Δημητρίου, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913: οι πρωταγωνιστές αφηγούνται. Προσωπικές μαρτυρίες* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, υπό έκδοση).

⁴ ΓΕΣ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913* (Εν

εντελώς διαφορετικό πρίσμα τις προθέσεις του Κωνσταντίνου και τα αίτια που τον οδήγησαν στη Θεσσαλονίκη.

Μόνο μέσα από την ανεπίσημη οδό των προσωπικών μαρτυριών διέρρευσε η πεποίθηση της βασιλικής οικογένειας ότι βρισκονταν στο απυρόβλητο οι υψηλά ιστάμενοι εντολοδόχοι της δολοφονίας του βασιλιά Γεωργίου.⁵ Επίσης χάρη σε αυτές έχουμε πληρέστερη εικόνα των ηρωικών αλλά και των αμφιλεγόμενων όψεων της δράσης των ανταρτικών σωμάτων, των διλημμάτων και των περιορισμών που αντιμετώπισαν,⁶ καθώς αναδύονταν οι αναβαθμισμένες απαιτήσεις του βιομηχανικού πολέμου του 20ού αιώνα. Οι μαρτυρίες ανέδειξαν τις δυσκολίες της μοναχικής αποστολής της V Μεραρχίας να διαφυλάξει τα πλάγια της στρατιάς, και επέτρεψαν να κατανοήσουμε πώς το βάρος της ανυποληψίας για τη διάλυση της μεραρχίας ώθησε τους άνδρες της σε μια παθιασμένη διεκδίκηση υστεροφημίας με την πρωτιά τους σε απώλειες στη μάχη του Κιλκίς.⁷

Οι μαρτυρίες για τη συμβολή του ναυτικού στους Βαλκανικούς πολέμους, μαζί με το θριαμβικό πνεύμα για το μεγάλο έργο ενός μικρού στόλου, αποκαλύπτουν ένα συγκρουσιακό σκηνικό, μια αίσθηση ανεπάρκειας και ανταγωνισμού ανάμεσα στους υψηλόβαθμους αξιωματικούς του ναυτικού,

Αθήναις: Εκ του Εθνικού τυπογραφείου, 1939)· Ιάσων Δημητριάδης, *Ο ελιγμός του Σαρανταπόρου και η στροφή προς Θεσσαλονίκην Οκτώβριος 1912*: πολιτικοστρατιωτική μελέτη (Αθήναι: χ.ε., 1948), 5-10· Βίκτωρ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα ιστορικά σελίδες τας οποίας έζησα* (Αθήναι: Πέτρος Δημητράκος, 1946), 46-51.

⁵ Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα* (Αθήναι: χ.ε., 1970-1971), 115-121· Λεωνίδα Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920* (Αθήναι: Πυρσός, 1955), 279-280· Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947: η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας* (Αθήναι: Αετός, 1950), 280.

⁶ Ενδεικτικά: Σταύρος Ι. Κελαϊδής, *Εθελοντικά σώματα Κρητών εν Μακεδονία, ήτοι δράσις αυτών κατά τον Βαλκανοτουρκικόν πόλεμον* (Εν Αθήναις: Αλεξ. Βιτσικουνάκης, 1913), 147-154· Γεώργιος Ι. Μυλωνάς, *Η δράσις των ανταρτικών σωμάτων εν Μακεδονία κατά τον πόλεμον του 1912-1913* (Εν Βόλω: Εκ του Τυπογραφείου της εφημ. Θεσσαλία, 1913), 61· Ιωάννης Δ. Κεφαλάς, *Ανάβασις των χιλίων ή δράσις Ελλήνων Ερυθροχιτώνων κατά τον Βαλκανοτουρκικόν πόλεμον του 1912-1913* (Αθήναι: Μ. Α. Γαλαντής, 1914), 68-69.

⁷ Ενδεικτικά: Δημήτριος Γατόπουλος, *Η υποχώρησις του Σόροβιτς* (Αθήναι: Βασιλείου, Γεώργιος και Ευάγγ. Κουκλάρας, 1914)· Σοφοκλής Φαρμακίδης, *Η υποχώρησις του Σόροβιτς* (Εν Αθήναις: Γ. Φέξης, 1914)· Ισίδωρος Φραγκίσκος, *Πολεμικόν ημερολόγιον σπλίτου της πέμπτης μεραρχίας κατά τον ελληνοτουρκικόν πόλεμον 1912-1913* (Εν Αλεξανδρείαι: Πρόδος, 1914).

που εκδηλώθηκε στους πολέμους, αλλά απέκτησε διάρκεια λόγω του Διχασμού. Η απογοήτευση του Κουντουριώτη που δεν μπόρεσε να καταφέρει ανεπανόρθωτη βλάβη στο τουρκικό ναυτικό, αποτέλεσε το γόνιμο έδαφος για τη διχόνοια στα στελέχη των ναυτικών δυνάμεων και επηρέασε την έκδοση αλληλοσυγκρουόμενων μεταξύ τους μαρτυριών.⁸ Έτσι η ιστορία του ναυτικού αγώνα γράφτηκε κυρίως από τον Εθνικό Διχασμό.

Παρ' ότι στις μαρτυρίες κυριαρχεί η παρουσίαση της κακοπάθειας των μαχητών της πρώτης γραμμής εξ αιτίας των ελλείψεων, η μεμφυμοιρία δεν έλαβε ποτέ τη μορφή αμφισβήτησης του πολέμου ούτε καν στο μέτωπο της Ηπείρου, που δοκίμασε σκληρά τις αντοχές τους. Το αλυτρωτικό πνεύμα ήταν αδιαμφισβήτητο.

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ, 1919-1922

Η ήττα του μικρασιατικού μετώπου δεν είχε πολλούς διεκδικητές. Οι πρώτες αραιές εκδόσεις προήλθαν από τους υψηλόβαθμους της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας, που σε ένα πνεύμα άρρηκτης ικανοποίησης από τους προσωπικούς τους χειρισμούς, αντί της αναμενόμενης απολογίας μετέθεταν τις ευθύνες στις επιλογές των άλλων και στη βενιζελική αποδοχή της εντολής για απόβαση στη Σμύρνη.⁹ Στις εκδόσεις αυτές κυριάρχησε θεματικά η διερεύνηση των αιτίων της ήττας. Ενώ η στρατιωτική ηγεσία (εκτός του αρχιστρατήγου) δεν λογοδότησε ποτέ για την κακή διοίκηση και κατάρρευση του μετώπου, οι μαχητές αποκαλούνταν φυγάδες. Διαδόθηκε επίσης η άποψη ότι ο Έλληνας μαχητής δεν ηττήθη-

⁸ Ενδεικτικά: Σοφοκλής Ι. Δούσμανης, *Το ημερολόγιο του κυβερνήτου του «Γ.Αβέρωφ» κατά τους πολέμους 1912-1913* (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2006)· Ιωάννης Ραζής-Κότσιας, *Έλεγχος εις το Ημερολόγιον του κυβερνήτου του Γ. Αβέρωφ 1912-1913* (Εν Αθήναις: χ.ε., χ.χ.)· Σοφοκλής Ι. Δούσμανης, *Αναίρεσις των ως επικρίσεων γραφέντων επί του «Ημερολογίου του Κυβερνήτου του Γ. Αβέρωφ»* (Αθήνα: χ.ε., χ.χ.)· Φώντας Λάδης, *Προσωπικά ημερολόγια μελών των πληρωμάτων των θωρηκτών «Αβέρωφ» και «Υδρα» 1912-1913*, (Αθήνα: Λιβάνης, 1993).

⁹ Ενδεικτικά: Ιωάννης Δ. Πασσάς, *Η αγωνία ενός έθνους* (Αθήνα: Ιω. Καρανάσος, 1925-1928)· Ξενοφών Στρατηγός, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση επί τη βάσει επισήμων εγγράφων και πηγών* (Αθήνησι: Τυπ. εταιρία Σταύρου Χρίστου, 1925)· Βίκτωρ Δούσμανης, *Η εσωτερική όψις της μικρασιατικής εμπλοκής* (Αθήνα: Πυρσός, 1928)· Ανδρέας Πρίγκιπας των Ελλήνων, *Δορύλαιον-Σαγγάριος 1921* (Paris: Εκδοτικός Οίκος Αγών, 1928).

κε, αλλά «απήγγησε», «ιδίωτι απηλπίσθη από τους πάντας και τα πάντα και διότι επίστευσε εις τα λόγια της προπαγάνδας»,¹⁰ γι' αυτό κάποιοι αξιωματικοί θέλησαν με τις εκδόσεις τους να «βροντοφωνάξουν» ότι έχουμε «τον καλύτερον Στρατιώτην του κόσμου» και ότι για την καταστροφή (υπεύθυνοι υπήρξαμεν ημείς οι ηγήτορες του).¹¹ Ορισμένες άλλες εκδόσεις απηχούν την περηφάνια των μαχητών για τις ένδοξες στιγμές συγκεκριμένων μονάδων, όπως οι μαρτυρίες μαχητών της Ανεξάρτητης Μεραρχίας για τη συντεταγμένη υποχώρηση και διάσωσή της.¹²

Οι ερμηνείες της ήττας συνδύαζαν το «πισώπλατο χτύπημα» των Συμμάχων με την αντιφατική αντίληψη «του κατακτητητικού-ιμπεριαλιστικού πολέμου, που εξυπηρετούσε ξένα συμφέροντα».¹³ Όμως στην προπαγάνδα της άποψης ορισμένων ότι «οι πόλεμοι γίνονται για να πλουτίζουν οι μεγάλοι», οι μαχητές απαντούσαν ξεκάθαρα: «Εμείς πιστεύομε πως πολεμούμε για την Πίστι μας και για την Πατρίδα, να ελευθερώσωμε υπόδουλους, να μεγαλώσωμε το Κράτος μας, [...] να πάρωμε την Πόλι και την Αγιά Σοφιά, γιατί ήταν και παλιά δικά μας».¹⁴

Η διακοπή της δημοσίευσης στην εφημερίδα *Έθνος* του ημερολογίου αιχμαλωσίας του Χρήστου Σπανομανώλη το 1932, μετά από απαίτηση της τουρκικής πρεσβείας και για χάρη της εκκολαπτόμενης ελληνοτουρ-

¹⁰ Χρήστος Εμ. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας: το έπος της Μικράς Ασίας* (Αθήνα: Εστία, 2006), 9· Γεώργιος Λ. Σπυριδωνός, *Πόλεμος και ελευθερία: η Μικρασιατική Εκστρατεία όπως την είδα* (Αθήνα: Ελευθερη Σκέψις, 2011), 139· Χρήστος Σπανομανώλης, *Αιχμάλωτοι των Τούρκων (Αύγουστος 1922-Αύγουστος 1923)* (Αθήνα: Εστία, 1963), 9.

¹¹ Σ. Α. Γυαλίστρας, *Τα αίτια της καταστροφής του 22: στρατιωτική μελέτη* (Αθήνα: Ταρουσόπουλος, 1924), 3· Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Αι διχόνοιαι των αξιωματικών μας και η διάλυσις του Στρατού μας εν Μ. Ασία* (Αθήνα: χ.ε., 1934), 14· Βασίλειος Γεννηματάς, *Ο Στρατός μας οδηγούμενος εις την ήτταν: αυθεντικά, επίσημοι, ιστορικά σημειώσεις της Μικρασιατικής Εκστρατείας* (Θεσσαλονίκη: Βαφειάδης, 1932), 132-133.

¹² Ιωάννης Κωνσταντίνου, *Η δράσις της Ανεξαρτήτου Μεραρχίας κατά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν 1922* (Εν Αθήναις: Ρυθμός, 1933)· Δημήτριος Τ. Αμπελάς, *Η κάθοδος των νεότερων Μυρίων* (Αθήνα: χ.ε., 1937)· Γ. Ν. Κοντογιάννης, *Άγνωστες σελίδες από τη Μικρασιατική εκστρατεία (χ.τ., χ.ε., χ.χ.)*· Ευστάθιος Λιώσης, *Πολεμική ιστορία του 3ου Συντάγματος Πεζικού (1912-1922)* (Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Δελή Μ. Δημητρίου, 1928).

¹³ Στέφανος Σαράφης, *Άπαντα: ο ΕΛΑΣ* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1999), 17.

¹⁴ Μιχάλης Παπαδάκης, *Το ημερολόγιο ενός λοχίου* (Αθήνα: χ.ε., 1969), 113.

κικής φιλίας, εξηγεί τις καθυστερημένες εκδόσεις μαρτυριών, μετά τα Σεπτεμβριανά του 1955, με αποκαλύψεις των τουρικών φρικαλεοτήτων. Πολλές μαρτυρίες αιχμαλωσίας γράφτηκαν αναδρομικά σε ημερολογιακή μορφή και περιέχουν περιγραφές βασανιστηρίων, τη φρίκη των οποίων αδυνατούν να αντέξουν οι αναγνώστες κάθε εποχής.¹⁵

Στις μαρτυρίες που γράφτηκαν με καθυστέρηση εμφολοχωρούσαν εντυπώσεις μεταγενέστερες και μνήμες αλλοιωμένες, όπως η παρακάτω:

«Εύκολα κατανοητή λοιπόν η λαχτάρα τους [των φαντάρων] να γυρίσουν το γρηγορότερο στο σπίτι. Πάνω αυτού πόνταρε ο γνωστός Βλάχος της «Καθημερινής», με το πολυδιαφημιζόμενο τότε εκείνο «Οίκαδε», που έπιασε θαυμάσια κι έχασε ο Βενιζέλος τις εκλογές και αυτό ήταν ο πρόδρομος της καταστροφής».¹⁶

Σημειώνονταν επίσης άτολμες προσπάθειες να ειπωθούν δυσάρεστες αλήθειες, όπως η παραπειστική δήλωση ότι ο ελληνικός στρατός «εις σπανίας περιπτώσεις διά λόγους ασφαλείας του έκαυσε χωρία τινά...».¹⁷ Ορισμένοι αξιωματικοί, υπό την επήρεια του εμφυλιοπολεμικού απόηχου, υπερτιμώντας την επιδραστικότητα της αντιπολεμικής κομμουνιστικής προπαγάνδας στο μέτωπο, διατύπωσαν υπόνοιες μήπως («η λύσσα της καταστροφής») κατά την υποχώρηση ήταν αποτέλεσμα «οργανωμένης κομμουνιστικής προπαγάνδας επιζητούσης την δημιουργίαν πλήρους αναρχίας»,¹⁸ ενώ άλλοι συνέδεσαν γραμμικά τα σημεία και τέρατα («κα-

¹⁵ Ενδεικτικά: Σπανομανώλης, *Αιχμάλωτοι των Τούρκων Πολεμικό Ημερολόγιο 1916-1923 του λοχία Παναγιώτη Παναγιώτου*. «Αιχμάλωτος» στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας 1916-1919, *Πολεμιστής και αιχμάλωτος στη Μ. Ασία 1919-1921* (Βόλος: Ίωνες, 2016)· Ι. Αχελώος, *Γεσίρ Νο 5421* (Αθήνα: χ.ε., 1934)· Ι.Α. Βενάρδος, *Ο Ουλαμός του Αφιόν Καραχισάρ* (Αθήνα: Eurobooks, 1930)· Βασίλης Διαμαντόπουλος, *Αιχμάλωτος των Τούρκων (1922-1923)* (Αθήνα: χ.ε., 1977)· Αντώνιος Πισσάνος, *Αιχμάλωτοι του Κεμάλ 1922* (Αθήνα: Pissanos, 1978).

¹⁶ Πέτρος Αποστολίδης, *Όσα θυμάμαι 1900-1969* (Αθήνα: Κέδρος, 1981), 49· Διονύσης Θωμαΐδης, *Ένοπλες μνήμες. Οδηγοικό: Ουκρανία-Μικρά Ασία* (Αθήνα: χ.ε., 1984), 68· βλ. επίσης την ανάλυση στο Άγγελος Συρίγος - Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2022), 126.

¹⁷ Σπυριδωνός, *Πόλεμος και ελευθερία*, 58.

¹⁸ Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: Ελληνική Πρωτοπορία, 1958), 209.

θαρμάτων τινών ατιμασάντων την στολήν του Έλληνος στρατιώτου» με τα εγκλήματα στον Μελιγαλά και αλλού (υπό των κομμουνιστών).¹⁹

Από τη δεκαετία του '80 και εξής, πολλά ημερολόγια οπλιτών και χαμηλόβαθμων αξιωματικών, απείραχτα από μεταγενέστερη επεξεργασία, αποκαλύπτουν με οδυνηρές λεπτομέρειες την κατάχρηση της βίας σε βάρος των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας²⁰ στα τυρπολημένα χωριά, τα ειρωνικά χαρακτηρισμένα ως «απελευθερο-τεφρωθέντα χωριά», που απομυθοποιούσαν τον εκπολιτιστικό ρόλο του στρατού. Εγκλήματα συνέβησαν και κατά την υποχώρηση. Σπάνια ορισμένοι στρατιώτες δικαιολογούσαν τα εγκλήματα ως «δανεικά». ²¹ Ο πρίγκιπας Ανδρέας απέδωσε τις ξένες αυτές προς το στράτευμα συνήθειες στις μετά το 1917 εμπειρίες του.²² Η ηγεσία επίσημα τοποθετούνταν αρνητικά απέναντι σε αυτά, αλλά η συμπεριφορά κάθε μονάδας προσαρμοζόταν στον αξιακό κώδικα του διοικητή της.²³

Τα ημερολόγια κατέγραφαν εναργέστερα τα αίτια της κόπωσης των μακροχρόνια επιστρατευμένων μαχητών και τα πλήγματα που δέχτηκε το ηθικό τους, όπως: Η μετεκλογική αντικατάσταση έμπειρων βενιζελικών με απότακτους, που επανήλθαν στο στράτευμα και προήχθησαν με κριτήριο τον αντιβενιζελισμό τους. Οι αποτυχημένες στρατηγικά και πολύνεκρες επιχειρήσεις του Δεκεμβρίου 1920 και του Μαρτίου 1921. Ο ελλιπής ιματισμός και υπόδηση και η κακή διατροφή των «σεσηπότεων στρατιωτών»,²⁴ που έβλεπαν τους ασυνείδητους να πλουτίζουν με τα τρόφιμα του στρατού και το εμπόριο των επιταγμένων ζώων.²⁵ Η

¹⁹ Σπυρίδωνος, *Πόλεμος και ελευθερία*, 252-253.

²⁰ Ενδεικτικά: Χαράλαμπος Πηζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921* (Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1991) 76, 77, 81, 87, 93-97· Χρήστος Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη (1918-1922)* (Αθήνα: Κέδρος, 2013) 222, 242-243· Λευτέρης Γ. Παρασκευαΐδης, «Αδελφή στρατιώτου» *Ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της Μικρασιατικής Εξστρατείας* (Αθήνα: University Studio Press, 2008), 188· Γεώργιος Κ. Κανελλόπουλος, *Προσωπικό ημερολόγιο στρατιωτικού βίου: Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, Θράκη, Μικρά Ασία (1917-1921)* (Ηλεία: Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Δυτικής Ελλάδος, 2008), 68-69 κ.ά.

²¹ Πηζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 96.

²² Πρίγκιπας Ανδρέας, *Δορύλαιον-Σαγγάριος 1921*, 33.

²³ Γονατάς, *Απομνημονεύματα, 178-179*· Πηζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου*, 94.

²⁴ Φεσσόπουλος, *Αι διχόνοιαι των αξιωματικών μας*, 104.

²⁵ Γεννηματάς, *Ο Στρατός μας οδηγούμενος εις την ήτταν*, 137.

«άφρων»),²⁶ «άσκοπος και ανωφελής»²⁷ προέλαση προς την Άγκυρα, πριν από την οποία οι στρατιώτες αποδοκίμασαν την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία και ζήτησαν «απόλυση».²⁸ Η πλημμελής λειτουργία της υγειονομικής υπηρεσίας, που αδυνατώντας να πραγματοποιήσει διακομιδές τραυματιών σε τεράστιες αποστάσεις, με υποτυπώδες οδικό δίκτυο και με ελάχιστα αυτοκίνητα, εγκατέλειπε τον τραυματία της πρώτης γραμμής στη θέληση της μοίρας.²⁹ Η ματαίωση της απεμπλοκής από το μέτωπο εξ αιτίας της απώλειας του πιο μαχητικού μέρους της Στρατιάς κατά την εποποιία του Σαγγαρίου. Μετά τη μάχη στο Σαγγάριο, σε όλες τις μαρτυρίες αναφέρονται ως αιτίες της κατάρρευσης του επόμενου καλοκαιριού η παρουσίαση της αποτυχίας ως θριάμβου, η εμφανής απουσία αμυντικής οργάνωσης και διάταξης της Στρατιάς, οι λιποταξίες, οι μαζικές αιτήσεις των αξιωματικών για διαθεσιμότητα και αποστρατεία, η ηττοπάθεια, η παραμονή των ίδιων πάντα ανθρώπων στην πρώτη γραμμή χωρίς δυνατότητα άδειας και η βιαστική επαναφορά στο μέτωπο των τραυματισμένων που νοσηλεύτηκαν συνοδεία φρουράς σαν να επρόκειτο για αιχμαλώτους, η παρακράτηση εφόδρων που έπρεπε να απολυθούν και η αποστολή στο μέτωπο πάσης φύσης εγκληματιών εν είδει εξορίας-ποινής. Στη συνέχεια, η κατάρρευση του μετώπου παρουσιάστηκε στις μαρτυρίες ως η πιο δυνατή από το σύνολο των εμπειριών του μαχητή στη Μικρά Ασία.

Εν τέλει, η διαχείριση της Μικρασιατικής Εξστρατείας και το βαρύ τίμημα της καταστροφής γκρέμισαν τη Μεγάλη Ιδέα και λειτούργησαν ως εκκολαπτήριο της επιθυμίας του ειρηνικού βίου, που εκφράστηκε αργότερα από τον Στρατή Μυριβήλη και τον Ηλία Βενέζη, δύο λογοτέχνες που πέρασαν από τη φωτιά των πολέμων αυτής της δεκαετίας.

ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, 1940-1941

Σε αντίθεση με τους προηγούμενους πολέμους που εκκινούσαν από τον

²⁶ Λεωνίδας Σπαής, *Πενήντα χρόνια στρατιώτης στην υπηρεσία του Έθνους και της Δημοκρατίας* (Αθήνα: χ.ε., 1970), 123.

²⁷ Χρήστος Ζωιόπουλος, *Εξστρατεία Σαγγαρίου κατ' Αύγουστον 1921* (Εν Αθήναις: Απόστολος Μουστόπουλος, 1923), 107.

²⁸ Σπυρίδωνος, *Πόλεμος και ελευθερία*, 163· Γενηματάς, *Ο Στρατός μας οδηγούμενος εις την ήτταν*, 176-177.

²⁹ Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη*, 207-209.

αλυτρωτισμό, ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος ήταν μια απρόκλητη εισβολή, που βρήκε απέναντι την έντονη συναισθηματική φόρτιση του λαού, διαμορφωμένη από τις ιταλικές προκλήσεις του προηγούμενου χρόνου. Η ενθουσιώδης αντίδραση της κοινής γνώμης στην πρωτεύουσα και οι πρώτες νίκες τροφοδότησαν νέα κύματα ενθουσιασμού, εθνικής φιλοτιμίας και περηφάνιας.³⁰ Στις μαρτυρίες ξεδιπλώνονται όλες οι πρωτόγνωρες καταστάσεις, που μεταμόρφωσαν τα «παιδιά» της Ελλάδας από αγανακτισμένους αμύντορες σε υπερήρωες και γρήγορα πάλι σε ηττημένους νικητές. Μια τέτοια μεταμορφωτική στιγμή, το συγκινητικό χάραμα της 14ης Νοεμβρίου στα παγωμένα κατσάβραχα του υψώματος Κρόπα Τσαπ (Πάνω Λόγγος Καστοριάς), λίγο πριν από την ανάληψη της μεγάλης αντεπίθεσης που θα επέφερε την ιταλική ήττα και υποχώρηση από το ελληνικό έδαφος, ο ταγματάρχης τούς ανακοίνωσε: «Από σήμερα ο γενναίος Στρατός από αμυνόμενος γίνεται επιτιθέμενος, δούλοι δεν θα γίνωμεν ουδενός, ή θα νικήσωμεν ή θα πεθάνωμεν!».³¹

Η ηθική δικαίωση του συγκεκριμένου πολέμου στη συνείδησή τους δεν επέτρεψε γενικευμένα εκφυλιστικά φαινόμενα και απάνθρωπες συμπεριφορές. Εντυπωσιάζει στις μαρτυρίες η απουσία φανατισμού των μαχητών απέναντι στους Ιταλούς και η επιθυμία τους να υψωθούν στα μάτια των επίδοξων κατακτητών ως λαός ιστορικός και πολιτισμένος. Μοιράζονταν με τους αιχμάλωτους Ιταλούς τσιγάρα και τροφές «σα να μην ήρθανε να μας επιθεθούνε, αλλά να τους φιλοξενήσουμε».³² Κατέγραφαν επίσης τις δυσκολίες της συγκατοίκησης με τους Αλβανούς, που πολλαπλασιάζονταν εξ αιτίας της επίταξης και λεηλασίας των λιγοστών αγαθών τους, καθώς και εξ αιτίας της συμμετοχής των Αλβανών στον πόλεμο με το μέρος των Ιταλών.

Τα ημερολόγια του μετώπου αποκαλύπτουν μιαν αντίληψη των μαχητών για τον ηρωισμό, διαφορετική από την αποκρυσταλλωμένη στη μνήμη αντίληψη του Έπους, του συνδεδεμένου με την πολεμική δεινότητα και την απηφρισιά του θανάτου. Οι μαχητές αντιλήφθηκαν ως ηρωισμό όχι μόνον

³⁰ Γιώργος Θεοδοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)* (Αθήνα: Εστία 2005), 175-176.

³¹ Γεώργιος Θ. Γρηγορίου, *Με το χαμόγελο στα χείλη... Αναμνήσεις από τον Ελληνοϊταλικόν πόλεμον 1940-41* (Αθήνα: χ.ε., 1962), 47.

³² Νικηφόρος Βρεττάκος, *Οδύνη: αυτοβιογραφικό χρονικό* (Αθήνα: Πόλις, 2012), 218.

τις συχνές υπερβάσεις της γενναιότητας, αλλά κυρίως τον τιτάνο αγώνα της επιβίωσης στα χιονισμένα βουνά.³³ Για να μην φαίνεται ως ετεροκαθοριζόμενη η γενναιότητα των οπλιτών στις μαρτυρίες τους, παρουσιάζαν περιορισμένα την καθοριστική συμβολή των γενναίων αξιωματικών, που συμερίζονταν τους κινδύνους και τις στερήσεις τους και έγιναν πρότυπα αγώνα και θυσίας, ειδικά τις πρώτες κρίσιμες μέρες. Κατέγραφαν όμως συχνά όψεις του αυταρχισμού των ανώτερων αξιωματικών, όπως η άσκηση βίας σε βάρος των οπλιτών για ασήμαντες αφορμές,³⁴ η κατάχρηση του στρατοδικείου³⁵ και η απαίτηση μιας συμπεριφοράς του μαχητή, που να χωρά ταυτόχρονα την ταπεινωτική αγγαρεία και την υψηλόφρονα θυσία.

Μόνο στις μαρτυρίες θα βρούμε την οργή που προκάλεσε στους πολεμιστές της Αλβανίας η απαίτηση να συνεχίσουν να φθείρονται στο μέτωπο για να υπερασπιστούν τους λιγοστούς Βρετανούς στρατιώτες επί ελληνικού εδάφους, των οποίων η αλληλεγγύη έμεινε στα χαρτιά. Επίσης θα βρούμε μια θέση ανορθόδοξη πολιτικά και ηθικά, τη δικαίωση της συνθηκολόγησης από ορισμένους μαχητές, γιατί έσωσε από τα βάσσανα της αιχμαλωσίας τους («ηττημένους νικητές»), που αισθάνονταν ότι «αρκετά πολεμήσανε».³⁶

Οι μαχητές στις εν θερμώ μαρτυρίες μετά την επιτυχημένη απόβηση της εαρινής επίθεσης προβληματίζονταν για την αναίτια οχύρωσή τους, τη στασιμότητα, το αδιέξοδο, τη γερμανόφιλη προπαγάνδα και την εγκατάλειψή τους από την ηγεσία. Οι προβληματισμοί τους αυτοί όμως στις

³³ Ενδεικτικά: Μίχος Κάρης, *10ος Όρχος Πυρομαχικών: σελίδες ημερολογίου από το αλβανικό μέτωπο*, (Αθήνα: Τρία φύλλα, 1984), 28, 31-32, 55· Βλάσης Καρατζίκας, *Πυροβολητής Πεζικού Βλάσης Καρατζίκας: ημερολόγιον εκστρατείας Νοέμ. 1940-Απρ. 1941* (Αθήνα: Ερμής, 2007), 70· Γρηγορίου, *Με το χαμόγελο στα χείλη...*, 198-199.

³⁴ Ενδεικτικά: Μιχαήλ Κ. Κωβαίος, *Πώς πήγαν οι φαντάροι μας μπροστά* (χ.τ.: Σύνδεσμος Αμοργινών, 1988), 51-52, 95· Δημήτριος Λουκάτος, *Οπλίτης στο αλβανικό μέτωπο: ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41* (Αθήνα: Ποταμός, 2001), 192· Νίκος Καραντώνης, *Πόλεμος, Αλβανία 40-41: το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού* (Αθήνα: Ίκαρος, 1945), 95-96.

³⁵ Ενδεικτικά: Καραντώνης, *Πόλεμος, Αλβανία 40-41*, 99-101· Νάσος Φακίδης, *Αλβανικό έπος 1940-1941: Αθήνα-Τεπελένι* (Αθήνα: Εκδ. Μάρη & Κοροντζή, 1945), 86.

³⁶ Ενδεικτικά: Χρήστος Γ. Νικήτας (Στρατολόγος), *Στα βουνά της Αλβανίας: ημερολόγιο του πολέμου 1940-41* (Αθήνα: Θανάσης Νιάρχος, 1980), 60· Λευτέρης Κ. Ψαρράς, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941: αναμνήσεις-έρευνες από τη σκοπιά ενός πολεμιστή* (Αθήνα: Στοχαστής, 1985), 356-358· Κώστας Λαυρεντιάδης, *Το ημερολόγιό μου του Έπους της Αλβανίας* (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 2000), 120.

αναδρομικές μαρτυρίες μετατράπηκαν σε βεβαιότητες και θεωρίες προδοσίας, εξ αιτίας της πόλωσης του Εμφυλίου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι μαρτυρίες των Βαλκανικών πολέμων εξ αιτίας του κυρίαρχου αναλφαβητισμού δεν προέρχονται ακριβώς «από τα κάτω» της κοινωνικής διαστρωμάτωσης αλλά από τους ανώτερους αξιωματικούς, μια ελίτ της ελληνικής κοινωνίας. Ο συγκλονισμός της Μικρασιατικής Καταστροφής διηύρυνε την κοινωνική προέλευση των μαρτυριών. Και στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, η περαιτέρω μείωση του αναλφαβητισμού έδωσε τη δυνατότητα σε χαμηλόβαθμους αξιωματικούς και οπλίτες από μικροαστικές και αγροτικές οικογένειες, και σε τσολιάδες ακόμα, να καταγράψουν τη συμμετοχή τους στο κορυφαίο αυτό γεγονός.³⁷ Έτσι συντελέστηκε σταδιακά μια μορφή εκδημοκρατισμού της ιστοριογραφίας με τη διεύρυνση της κοινωνικής προέλευσης των μαρτυριών.

Δύο διαπιστώσεις από τη μελέτη του βιώματος των μαχητών του πρώτου μισού του 20ού αιώνα: Η πρώτη αφορά την ενθουσιώδη ανταπόκριση του στρατευμένου λαού στο κάλεσμα της πατρίδας και η μέχρι αυτοθυσίας υιοθέτηση των εθνικών στόχων, είτε επρόκειτο για αλυτρωτικά οράματα που μιλούσαν στην καρδιά και στο μυαλό του, είτε για την πάση θυσία υπεράσπιση της πατρίδας εν κινδύνω. Η δεύτερη σχετίζεται με τις αναδρομικά γραμμένες μαρτυρίες, που φέρουν τις παραμορφώσεις της μνήμης υπό την επήρεια του εκάστοτε παρόντος και δείχνουν τον Διχασμό ως αληθινό πρωταγωνιστή όχι μόνον της Μικρασιατικής Καταστροφής αλλά και του μεγαλύτερου μέρους της ιστοριογραφικής παραγωγής του 20ού αιώνα.

³⁷ Ελένη Κ. Δημητρίου, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών* (Αθήνα: Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2010), 404-405.

Η ΕΛΛΑΔΑ, ΤΟ ΝΑΤΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Διονύσης Χουρμούλης

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Το παρόν κείμενο εξετάζει συνοπτικά τη στάση της Ελλάδας στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ και έναντι αυτού στη βάση τριών βασικών αξόνων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Συγκεκριμένα, η ανάλυση επικεντρώνεται στα εξής σημεία: στη θέση και στη στρατηγική της Ελλάδας εντός του ΝΑΤΟ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, με έμφαση στις προκλήσεις ασφάλειας που αντιμετώπισε η χώρα· στις κρίσεις στη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική και στην απόπειρα της Ελλάδας να διαδραματίσει ενεργό ρόλο στις σχετικές ενδοσυμμαχικές συζητήσεις, αποφάσεις και δράσεις· καθώς και στη στάση της Ελλάδας στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ έναντι των νέων προκλήσεων ασφάλειας στη μεταψυχροπολεμική εποχή.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΟ ΝΑΤΟ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΨΥΧΡΟ ΠΟΛΕΜΟ: ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΜΙΑΣ ΕΠΩΦΕΛΟΥΣ ΑΛΛΑ ΤΑΡΑΧΩΔΟΥΣ ΣΧΕΣΗΣ

Η Ελλάδα (μαζί με την Τουρκία) έγινε αποδεκτή στους κόλπους της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας το 1951-52, σε μια περίοδο ιδιαίτερα κρίσιμη για την ίδια τη χώρα αλλά και για το ΝΑΤΟ. Η Ελλάδα είχε μόλις εξέλθει από την πιο ταραχώδη και καταστροφική περίοδο του βίου της ως ανεξάρτητου κράτους (δηλαδή, τη δεκαετία του 1940) και αντιμετώπιζε τεράστιες εσωτερικές και εξωτερικές προκλήσεις. Ενώ το νεοσύστατο ΝΑΤΟ, υπό το βάρος της επιδείνωσης του διεθνούς κλίματος και της «στρατικοποίησης» του Ψυχρού Πολέμου μετά τη μετατροπή της Σοβι-

ετικής Ένωσης σε πυρηνική δύναμη και την έκρηξη και κλιμάκωση του Πολέμου της Κορέας, προσπαθούσε να ενισχύσει τις στρατιωτικές του δομές και το στρατιωτικό του δυναμικό. Επίσης, προχώρησε στην πρώτη του διεύρυνση: στόχος, η συγκρότηση μιας ενιαίας αμυντικής γραμμής από τη βόρεια Νορβηγία έως τα νότια Βαλκάνια, την Ανατολία και την ανατολική Μεσόγειο, καθώς και η μονιμότερη και πληρέστερη ενσωμάτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας στο αμυντικό σύστημα της Δύσης και, γενικότερα, η πρόσδεσή τους στη Δύση.

Παρά τον ενδημικό αντιαμερικανισμό και τη συχνή –και εν πολλοίς συχνά δικαιολογημένη κριτική– προς το NATO ιδίως ως προς τη στάση του έναντι της Ελλάδας και της Τουρκίας, η ελληνική ένταξη και συμμετοχή στο NATO αποτιμάται θετικά τόσο από την επιστημονική/ακαδημαϊκή κοινότητα,¹ όσο και από τους καθ' ύλην αρμόδιους κρατικούς λειτουργούς που έχουν χειριστεί τη σχέση Ελλάδας-NATO (διπλωμάτες και στρατιωτικούς). Ιδίως όταν λαμβάνονται υπόψιν το διπολικό διεθνές περιβάλλον της ψυχροπολεμικής περιόδου, οι προκλήσεις ασφάλειας της Ελλάδας κυρίως κατά την περίοδο της ανασυγκρότησής της μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου πολέμου και του Εμφυλίου, αλλά και η παράλληλη συμμετοχή της Τουρκίας στο NATO. Τα σημαντικότερα άμεσα οφέλη της Ελλάδας από την ένταξή της στο NATO μπορούν να συνοψιστούν ως εξής. Πρώτον, υπήρξε η αφετηρία και ένα σημαντικό βήμα για την ενσωμάτωση της χώρας στον δυτικό συνασπισμό.² Δεύτερον, μέσω της ένταξης στο NATO η Ελλάδα έλαβε μια εγγύηση ασφάλειας για την προάσπιση της ανεξαρτησίας και εδαφικής της ακεραιότητας από τα άλλα κράτη-μέλη, και κυρίως (κάτι που ήταν και το πραγματικό ζητούμενο και διακύβευμα) από τις ΗΠΑ μέσω των μηχανισμών του NATO, ενώ εντάχθηκε και υπό την προστασία της αμερικανικής πυρηνικής ομπρέλας. Τρίτον, χάρη στη συμμετοχή στο NATO, και μέσω αυτής, ενισχύθηκαν οι διμερείς δεσμοί της Ελλάδας με τη δυτική υπερδύναμη σε μια κρίσιμη πρώτη περίοδο της ελληνικής ανασυγκρότησης: έτσι, ενώ η αμερικανική αρωγή μέσω του

¹ Αναφερόμαστε σε όσους υπηρετούν συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα, όπως Ιστορία Διεθνών Σχέσεων, Διπλωματική Ιστορία, Διεθνείς Σχέσεις, Στρατηγικές Σπουδές κ.λπ., όχι συλλήβδην στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2008), 44.

Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ είχαν ημερομηνία λήξης, πλέον οι ελληνοαμερικανικοί δεσμοί παγιώθηκαν μέσω νέων προγραμμάτων χορήγησης αμερικανικής οικονομικής (μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960), και, σε πιο μόνιμη βάση, στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα. Οι ελληνοαμερικανικοί δεσμοί εμβαθύνθηκαν χάρη και στο πλέγμα των ελληνοαμερικανικών συμφωνιών για τη λειτουργία αμερικανικών βάσεων και εγκαταστάσεων στην ελληνική επικράτεια, αρχής γενομένης από τη συμφωνία του Οκτωβρίου 1953.³

Τέταρτον, χάρη στη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις ωφελήθηκαν πολύ και πολλαπλώς και με τρόπους που θα ήταν αδύνατο να υλοποιηθούν εκτός της συμμαχίας: πέρα από τη χορήγηση ποικίλης αμερικανικής (και αργότερα, ανά περιόδους, και άλλης συμμαχικής) βοήθειας προς την Ελλάδα, που ήταν απαραίτητη για την αύξηση της μαχητικής αξίας και τον εκσυγχρονισμό και των τριών Κλάδων, οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας ωφελήθηκαν από τα εκτεταμένα προγράμματα υποδομών της συμμαχίας, την εκπαίδευση στελεχών στο εξωτερικό, τη συνεκπαίδευση σε πολυεθνικές ασκήσεις κ.λπ. Είναι δύσκολο να εκτιμήσει κανείς ποια θα ήταν η κατάσταση της ελληνικής άμυνας, ιδίως στο απόγειο του Ψυχρού Πολέμου, δίχως τη συμμετοχή της χώρας στο ΝΑΤΟ. Αλλά από τα παραπάνω και άλλα έργα, καθώς και την όποια μεταφορά τεχνογνωσίας, ωφελείτο όχι μόνον η εθνική άμυνα και ασφάλεια αλλά και η οικονομία.

Πέμπτον, παρ' ότι οι ελληνικές αμυντικές δαπάνες παρέμειναν πάντοτε πολύ υψηλές ή και δυσβάστακτες τουλάχιστον έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η ένταξη στο ΝΑΤΟ ανακούφισε μερικώς τη χώρα από τα αμυντικά βάρη για λόγους που προαναφέρθηκαν. Τέλος, εκ του αποτελέσματος φαίνεται ότι η ένταξη της Ελλάδας (και της Τουρκίας) στο ΝΑΤΟ, σε συνδυασμό με το επικρατούν διεθνές περιβάλλον, διαδραμάτισε έναν σημαντικό σταθεροποιητικό ρόλο σε περιφερειακό επίπεδο. Δηλαδή, συνέβαλε στην αποτροπή μιας διολίσθησης σε σύγκρουση κρατών της νοτιοανατολικής Ευρώπης, είτε π.χ. της Βουλγαρίας με την Ελλάδα (ή/

---

³ Ιωάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι Εταίροι: οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2002), 84-85, 87, 214-216, 240-247, 275-283.

και την Τουρκία) κατά την πρώιμη φάση του Ψυχρού Πολέμου, είτε της Ελλάδας με την Τουρκία.⁴

Βεβαίως, είναι επίσης αληθές ότι πολύ σύντομα ανέκυψαν προβλήματα ποικίλης φύσης στις σχέσεις της Ελλάδας με τη συμμαχία και μείζονες συμμαχούς (πρωτίστως την Τουρκία, το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ), αρχικά με αιτία το Κυπριακό και έπειτα λόγω αναβίωσης του τουρκικού αναθεωρητισμού. Επίσης, πολύ γρήγορα εκδηλώθηκε η δυσανεξία σε μεγάλο μέρος του ελληνικού πολιτικού κόσμου και της ελληνικής κοινωνίας έναντι του NATO και της πολιτικής του, κυρίως λόγω της απροθυμίας της συμμαχίας να παράσχει σαφείς εγγυήσεις ασφάλειας στην Ελλάδα και έναντι εσωτερικής (δηλαδή ενδονατοϊκής) απειλής, ή να παρέμβει υπέρ της Αθήνας με γνώμονα το Διεθνές Δίκαιο όταν η Τουρκία έτεινε να το παραβιάζει ή δεν το αναγνώριζε.⁵ Ωστόσο, ουδέποτε εξηγήθηκε επαρκώς στο εσωτερικό της χώρας είτε από αξιωματούχους είτε από διαμορφωτές γνώμης ότι το NATO, τόσο λόγω της φύσης του, όσο και λόγω των ιδρυτικών συνθηκών του, δύναται να παρέμβει μόνον όταν υπάρχει πολιτική ομοφωνία στις τάξεις του. Συνεπώς, η Τουρκία πάντοτε είχε και έχει τη δυνατότητα άσκησης veto όσο είναι κράτος-μέλος του NATO σε αποφάσεις που την αφορούν άμεσα. Ακόμα και η ενεργοποίηση του άρθρου 5 του NATO, που προβλέπει την ενεργοποίηση της συλλογικής άμυνας έναντι εξωτερικής (εξωνατοϊκής) επίθεσης, δεν είναι αυτόματη αλλά δύναται να ληφθεί μόνο στο πλαίσιο του Βορειοατλαντικού Συμβουλίου.⁶ Αυτό δεν σημαίνει ότι το NATO θα μείνει απαθές σε περίπτωση που τελικά ξεσπάσει πολεμική σύγκρουση ανάμεσα σε δύο κράτη-μέλη

⁴ Για τη συμβολή του NATO στην αποτροπή έκρηξης πολέμου στη νοτιοανατολική Ευρώπη ιδίως κατά την πρώιμη φάση του Ψυχρού Πολέμου, βλ. Dionysios Chourchoulis, *The Southern Flank of NATO, 1951-1959. Military Strategy or Political Stabilization* (Lanham, MD: Lexington Books, 2014), 226-229.

⁵ Για τη γέννηση και εδραίωση ενός ισχυρού ρεύματος αντιαμερικανισμού και της καχυποψίας έναντι του NATO ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, βλ. ενδεικτικά: Ιωάννης Στεφανίδης, *En onόματι του έθνους: πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010), 306-345, και Konstantina Botsiou, "Anti-Americanism in Greece", στο Brendon O' Connor (επιμ.), *Anti-Americanism: History, Causes, and Themes*, Vol. 3: *Comparative Perspectives* (Oxford/Westport: Greenwood, 2007), 213-234 και 340-345.

⁶ Γεώργιος Σαββαΐδης, *Ανάλεκτα ελληνικής διπλωματίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2019), 141-142.

του, καθώς κάτι τέτοιο θα έθετε σε θανάσιμο κίνδυνο την ύπαρξη της ίδιας της συμμαχίας, όχι απλώς την αξιοπιστία. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να προδικάσει ούτε τη φύση μιας τέτοιας παρέμβασης, ούτε την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητά της.

Σε κάθε περίπτωση, σε όσες περιπτώσεις η Ελλάδα επιδίωξε να εκμαιεύσει την υποστήριξη του ΝΑΤΟ στις τριβές ή αντιπαραθέσεις της με άλλα κράτη μέλη της συμμαχίας, απέτυχε να εξασφαλίσει τη συμπαράσταση της συμμαχίας. Ή, έστω, μια ισοροπημένη μεσολάβηση με βάση τις αρχές και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου.⁷ Ιδίως στη δεκαετία του 1980 οι κυβερνήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου έθεσαν επιτακτικά το ζήτημα της κάλυψης της Ελλάδας από επίθεση και από κράτος μέλος του ΝΑΤΟ, δίχως ωστόσο επιτυχία.⁸ Ανάλογο αίτημα διατυπώθηκε και προς τη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση,⁹ στην οποία η Ελλάδα προσπάθησε να ενταχθεί κατά την εν λόγω περίοδο.

ΤΟ ΝΑΤΟ, ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑ ΑΦΡΙΚΗ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, το ΝΑΤΟ είχε αρχίσει να συζητά τις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής (Middle East and North Africa—MENA), ενώ η Ελλάδα

⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα το 1955, 1958, 1964, και κυρίως το 1974. Ενώ ούτε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, ή και μεταγενέστερα, η Ελλάδα μπόρεσε να εξασφαλίσει μια στοιχειώδη έστω υποστήριξη από το ΝΑΤΟ.

⁸ Η χαρακτηριστικότερη πρωτοβουλία των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ έλαβε χώρα στις 8 Δεκεμβρίου 1981, όταν, κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της Επιτροπής Αμυντικού Σχεδιασμού (DPC) της συμμαχίας, ο Ανδρέας Παπανδρέου, που συμμετείχε με την ιδιότητά του ως υπουργός Άμυνας, έθεσε υπόψη των συμμάχων τις τουρκικές απειλές και διεκδικήσεις και ζήτησε ευθέως η συμμαχία να εγγυηθεί και τα ανατολικά σύνορα της Ελλάδας.

⁹ Η Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση (ΔΕΕ) ήταν διεθνής οργανισμός με έδρα τις Βρυξέλλες και με σκοπό την αμυντική συνεργασία αρχικά της δυτικής και στη συνέχεια ολόκληρης της Ευρώπης. Η Ελλάδα εντάχθηκε σε αυτήν το 1995, έπειτα από πολυετείς διαπραγματεύσεις. Στη μεταψυχροπολεμική εποχή, ο —ούτως ή άλλως περιορισμένος— ρόλος της ΔΕΕ περιορίστηκε περαιτέρω με την ανάληψη της διαχείρισης κρίσεων από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

είχε υιοθετήσει και υποστήριζε στο πλαίσιο του NATO συγκεκριμένες θέσεις αρκετά διάφορες της πλειοψηφίας των συμμάχων της.

Διαχρονικά, οι Έλληνες αξιωματούχοι επιχειρηματολογούσαν –ορθώς, όπως πολλάκις αποδείχθηκε ήδη από τότε και μέχρι την εποχή μας– ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν ήταν εφικτό ούτε να εξαχθεί σαν έτοιμο προϊόν, ούτε να επιβληθεί διά της ωμής στρατιωτικής βίας σε κράτη με κυρίαρχη κουλτούρα τον αυταρχισμό, αραβικό εθνικισμό ή (μεταγενέστερα) το ριζοσπαστικό Ισλάμ.¹⁰ Η Αθήνα εξακολούθητικά τασσόταν υπέρ της χρήσης ήπιας δύναμης (οικονομική βοήθεια, ειρηνευτικές επιχειρήσεις, συνομιλίες, απόπειρα εξεύρεσης *modus vivendi* με τα καθεστώτα –ιδίως τα λεγόμενα «ριζοσπαστικά»– της περιοχής), αλλά και της ανάγκης για μια δίκαιη και ειρηνική επίλυση του Παλαιστινιακού ζητήματος.

Επίσης, αφότου άρχισε να διαμορφώνεται η πολιτική της Ελλάδας έναντι της MENA από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και εξής, η ελληνική πλευρά υποστήριζε ότι το NATO και εν γένει η Δύση θα πρέπει να προσαρμόζει τη στρατηγική και τον σχεδιασμό του στις ιδιαίτερες ιστορικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές, γεωγραφικές και κοινωνικές συνθήκες της ευρύτερης περιοχής και να αναγνωρίζει τη διαφορετικότητα και τις ιδιαιτερότητες των λαών της. Οι Έλληνες ιθύνοντες εξέφραζαν ανάλογες θέσεις ήδη από τη δεκαετία του 1950, είτε επρόκειτο για το Σύμφωνο της Βαγδάτης, είτε για τη στάση της Δύσης έναντι του αραβικού εθνικισμού και ριζοσπαστισμού πριν και μετά την Κρίση του Σουέζ, είτε για τον χαρακτήρα που είχε (ή όφειλε να έχει) η αμερικανική στρατηγική στην περιοχή, όπως λόγου χάρι το Δόγμα Αϊζενχάουερ. Παγίως, οι ελληνικές κυβερνήσεις εξέφραζαν τη θέση ότι η χρήση ή απειλή χρήσης βίας στη Μέση Ανατολή δεν ήταν η κατάλληλη απάντηση του NATO και της Δύσης στις αυξανόμενες προκλήσεις.¹¹ Μάλιστα, η ελληνική πλευρά τόνιζε ότι ο κυριότερος κίνδυνος για το NATO και εν γένει τη Δύση από τη σοβιετική ανάμιξη στην

¹⁰ Οι εξελίξεις στην περιοχή τόσο κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, όσο και κατά τη μεταψυχροπολεμική περίοδο (ιδίως μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001), μάλλον δικαιώσαν την ελληνική αντίληψη και στάση. Βλέπε ενδεικτικά και τη συνοπτική ανάλυση του πρέσβη Στέφανου Σταθάτου στο βιβλίο του Σαράντα χρόνια στη διπλωματική αρένα (Αθήνα: Ποταμός, 2007), 189-196, που σε μεγάλο βαθμό προδικάξε την αποτυχία της αμερικανικής και εν γένει δυτικής στρατηγικής στη Μέση Ανατολή (καταδεικνύοντας και τη διαφορετική προσέγγιση μεταξύ των μείζονων δυτικών δυνάμεων).

¹¹ Ενδεικτικά, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής:*

ευρύτερη Μέση Ανατολή πήγαζε από την ανάδειξη της Δύσης ως «φιλοπόλεμη» και ως παράγοντα διχαστικού του αραβικού και μουσουλμανικού κόσμου· λόγου χάρη μέσω της σύμπληξης του Συμφώνου της Βαγδάτης ή της αντίθεσης προς τον αραβικό εθνικισμό και ριζοσπαστισμό.¹²

Ενδεικτικά, το 1955 η ελληνική πλευρά εξέφρασε τη γνώμη ότι η συνεργασία του αραβικού κόσμου με τη Δύση μπορούσε να επιτευχθεί και τελεσφορήσει μόνο μετά από μακρά προετοιμασία και δίχως την άσκηση άμεσων ή έμμεσων πιέσεων και ότι η Ελλάδα μπορούσε να συνεισφέρει λειτουργώντας ως γέφυρα (ούσα στις «τύλες της Ανατολής») χρησιμοποιώντας τις φιλικές της σχέσεις με τα περισσότερα αραβικά κράτη.¹³ Κατά την ίδια περίπου περίοδο η Αθήνα διατύπωνε τη γνώμη ότι οι νατοϊκοί εταίροι όφειλαν να είναι ανεκτικοί έναντι του αραβικού εθνικισμού και ριζοσπαστισμού, να επιδείξουν υπομονή ιδίως έναντι της Αιγύπτου του Νάσερ και να κατανοήσουν καλύτερα την κουλτούρα των Αράβων, ώστε σε εύθετο χρόνο και δίχως την άσκηση εκβιασμών και πιέσεων να καταστεί δυνατή η βελτίωση του κλίματος και η συνεργασία.¹⁴ Άλλωστε, η Ελλάδα παρείχε σαφή υποστήριξη στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της Κρίσης του Σουέζ. Ενώ, όταν η κρίση στρατιωτικοποιήθηκε μετά την αγγλογαλλική και ισραηλινή εισβολή στην Αίγυπτο, η Αθήνα παρέμεινε τυπικά ουδέτερη αλλά αποστασιοποιήθηκε από τους Βρετανούς και τους Γάλλους.¹⁵ Λίγο μετά, καταδίκασε την τουρκική στάση κατά την τουρκοσυριακή κρίση του 1957, ενώ μάλλον απρόθυμα επέτρεψε τη διέλευση και τον ανεφοδιασμό αμερικανικών δυνάμεων που επενέβησαν στο Λίβανο το 1958.¹⁶

Φυσικά σε ένα σύντομο κείμενο δεν μπορεί να γίνει αναφορά στη στάση της Ελλάδας, στο πλαίσιο της συμμαχίας, σε πληθώρα κρίσεων, συγκρού-

Αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τ. 2 (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997), 238, 328-332.

¹² Βρυξέλλες, NATO Archives, Corrigendum to Appendix to Summary Record of Council Meeting C-R(57)10, 28 Μαρτίου 1957.

¹³ NATO Archives, C-R(55)20, Summary Record of Council Meeting, 10 Μαΐου 1955. Η θέση αυτή για τον δυνητικό ρόλο της Ελλάδας ως συνδετικού κρίκου του ΝΑΤΟ και του αραβικού κόσμου (αλλά και της Γιουγκοσλαβίας) επαναλήφθηκε και στις αρχές του 1957.

¹⁴ NATO Archives, C-R(58)66, Summary Record of Council Meeting, 18 Δεκεμβρίου 1958.

¹⁵ Evanthis Hatzivassiliou, "Greece and the Arabs, 1956-1958", *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), 49-82.

¹⁶ Chourchoulis, *The Southern Flank*, 175, 196· Hatzivassiliou, "Greece and the Arabs", 69-70, 74.

σεων και ζητημάτων που προέκυψαν στην εύφλεκτη περιοχή κατά την ψυχροπολεμική περίοδο. Στη σύγχρονη εποχή, μετά τα γεγονότα της 11 Σεπτεμβρίου 2001 η Ελλάδα και το σύνολο των συμμάχων συμπαράταχθηκαν με τις ΗΠΑ, όταν κατόπιν αιτήματος της Ουάσιγκτον ενεργοποιήθηκε το άρθρο 5 του NATO. Αυτό άνοιξε τον δρόμο για την επέμβαση της συμμαχίας στο Αφγανιστάν εναντίον της Αλ Κάιντα και των Ταλιμπάν. Αντίθετα, η Ελλάδα, όπως και το σύνολο σχεδόν των άλλων παλαιότερων κρατών-μελών του NATO, αντιτάχθηκε στην αγγλοαμερικανική εισβολή στο Ιράκ το 2003 λόγω έλλειψης της απαιτούμενης νομιμοποίησης αλλά και της απουσίας πειστικών στοιχείων που να τεκμηριώνουν την εμπλοκή του ιρακινού καθεστώτος του Σαντάμ Χουσεΐν στις τρομοκρατικές επιθέσεις του 2001.¹⁷

Πιο πρόσφατα, όταν το 2011 ξέσπασε η επανάσταση κατά του Καντάφι στη Λιβύη και ο αυταρχικός Λίβυος ηγέτης προσπάθησε να την καταστείλει, τόσο οι ΗΠΑ όσο και η Βρετανία και η Γαλλία επιδίωξαν και πέτυχαν την ανατροπή του ίδιου και του καθεστώτος του με την ανάληψη ένοπλης δράσης.¹⁸ Η Ελλάδα, παρ' ότι ήταν ανήσυχη από τις εξελίξεις και σαφώς προτιμούσε μια ειρηνική διευθέτηση της λιβυκής κρίσης, ωστόσο δεν υπονόμεισε τη λιβυκή πολιτική του NATO (αν υποθέσουμε ότι η συμμαχία είχε διαμορφώσει και υιοθετήσει ένα σαφές πλάνο για την τύχη της Λιβύης...). Έτσι, διέθεσε τη Σούδα και άλλες εγκαταστάσεις στην Κρήτη προς υποστήριξη των νατοϊκών επιχειρήσεων και απέστειλε και πολεμικά πλοία στα ανοικτά της Λιβύης.¹⁹ Οργάνωσε επίσης με μεγάλη επιτυχία την απομάκρυνση από τη Λιβύη, με μεταγωγικά αεροσκάφη, Ελλήνων (Ελλαδιτών και Κυπρίων) υπηκόων που εργάζονταν σε κατασκευαστικές και πετρελαϊκές εταιρείες. Εξίσου δύσκολο και επιχειρησιακά απαιτητικότερο εγχείρημα ήταν η επιτυχής απομάκρυν-

¹⁷ Αλέξανδρος Μαλλιός, *Οράματα και Χίμαιρες: Διαδρομές ενός Διπλωμάτη* (Αθήνα: Σιδέρης, 2016), 280. Αντίθετα, η λεγόμενη τότε «Νέα Ευρώπη», τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης που είχαν πρόσφατα ενταχθεί (ή προβλεπόταν να ενταχθούν) στο NATO, υποστήριξαν διπλωματικά τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο.

¹⁸ Συγκεκριμένα, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία ανέλαβαν άμεση στρατιωτική δράση με την εξαπόλυση αεροπορικών επιδρομών εναντίον των κυβερνητικών δυνάμεων, ενώ οι ΗΠΑ προσέφεραν πολύτιμη λογιστική και άλλη υποστήριξη στις βρετανικές και γαλλικές δυνάμεις.

¹⁹ Μαλλιός, *Οράματα και Χίμαιρες*, 321.

ση διά θαλάσσης χιλιάδων ξένων υπηκόων —κυρίως εργατών (από την Κίνα, τις Φιλιππίνες, το Μπαγκλαντές, το Βιετνάμ, την Αίγυπτο, ακόμα και τη Βραζιλία).²⁰ Παράλληλα, με ελληνική μεσολάβηση και ενέργειες απελευθερώθηκε και απομακρύνθηκε με ασφάλεια από τη Λιβύη το τριμελές πλήρωμα ολλανδικού στρατιωτικού ελικοπτήρου. Το τελευταίο είχε καταρριφθεί από τις λιβυκές δυνάμεις οι οποίες και αιχμαλώτισαν τους Ολλανδούς στρατιωτικούς.²¹ Τα παραπάνω αποτελούσαν όχι μόνον απόδειξη των επιχειρησιακών δυνατοτήτων (και μάλιστα, με όχι πάντοτε αμιγώς στρατιωτικά μέσα) που διαθέτετε η Ελλάδα και που μπορούσε να συνεισφέρει στη συμμαχία, αλλά και επίδειξη αποτελεσματικής προβολής («ήπιας») ισχύος. Πάντως, παρά τις παραπάνω επιτυχίες και υπηρεσίες που πρόσφερε η Ελλάδα, η χώρα φαίνεται ότι αδυνατεί εξακολουθητικά να κεφαλαιοποιήσει τη συνεισφορά της και επιτυχίες όπως την παραπάνω.²² Εν αντιθέσει με την Τουρκία που για δεκαετίες υπερτονίζει τη σημασία που έχει για το ΝΑΤΟ τόσο η στρατηγική της θέση, όσο και το δυναμικό των τουρκικών ενόπλων δυνάμεων, δίχως όμως πάντοτε να συνεισφέρει και επί της ουσίας στους εκάστοτε νατοϊκούς σκοπούς.

Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση είχε ταχθεί υπέρ της πολιτικής επίλυσης της κρίσης και είχε επεξεργαστεί σχέδιο, το οποίο μεταξύ άλλων προέβλεπε την αποστολή ενός ύστατου αυστηρού τελεσιγράφου προς τον Λίβυο ηγέτη αμέσως μετά τη λήξη της Συνόδου των Παρισίων, αλλά και την ασφαλή αποχώρηση του Καντάφι και της οικογένειάς του και την εγκατάστασή του σε νοτιοαφρικανική χώρα. Ωστόσο, το ελληνικό σχέδιο δεν έγινε δεκτό και επιλέχθηκε η άμεση δυναμική λύση, δίχως το ΝΑΤΟ να εξετάσει στα σοβαρά την εξεύρεση διπλωματικής λύσης.²³ Ούτε η συμμαχία είχε προβλέψει ή σχεδιάσει αποτελεσματικά ποια θα ήταν η επόμενη ημέρα για τη Λιβύη μετά τη βίαιη ανατροπή του καθεστώτος Καντάφι. Λάθη που το ΝΑΤΟ, οι ΗΠΑ και εν γένει η Δύση τείνουν να επαναλαμβάνουν ιδίως στην πολύπαθη αυτή περιοχή αλλά και σε άλλες εστίες αστάθειας.

²⁰ Ιωάννης-Αλέξιος Ζέππος, *Μια Διπλωματική διαδρομή: υπηρετώντας την Ελλάδα σε τέσσερις ηπείρους* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2013), 248-249.

²¹ *Ο.π.*, 249.

²² Αυτό ίσως έχει πλέον αρχίσει να αλλάζει σε κάποιον βαθμό κατά την τρέχουσα περίοδο, αλλά είναι πολύ νωρίς να εξαχθούν σχετικά συμπεράσματα.

²³ Ζέππος, *Μια Διπλωματική διαδρομή*, 247-248· Μαλλιός, *Οράματα και Χίμαιρες*, 321.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι, δυστυχώς, αφ' ενός οι ελληνικές θέσεις συνήθως προβάλλονται με κάποια διστακτικότητα ή απολυμία, αφ' ετέρου ότι δεν λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν. Παρ' ότι μάλιστα οι Έλληνες αξιωματούχοι διαχρονικά διαθέτουν και καλύτερη επίγνωση των συνθηκών και ιστορικών καταβολών της ευρύτερης περιοχής και των κοινωνιών της, ενώ και οι εκτιμήσεις τους έχουν αποδειχθεί σε γενικές γραμμές ορθές. Σε αυτό θα επανέλθουμε στο τέλος της ανάλυσής μας.

ΤΟ ΝΑΤΟ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΠΡΟΚΛΗΣΕΩΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Παρά την ενδημική καχυποψία της ελληνικής κοινής γνώμης έναντι του ΝΑΤΟ, ή τη σχεδόν μόνιμη δυσαρέσκεια για την πολιτική των βασικών νατοϊκών συμμάχων κατά τις προηγούμενες δεκαετίες σε θέματα μείζονος εθνικού ενδιαφέροντος, η ελληνική συμμετοχή στη συμμαχία παραμένει ακρογωνιαίος λίθος της ελληνικής πολιτικής ασφάλειας. Και κατά τη μεταψυχροπολεμική εποχή φιλοξενούνται στην Ελλάδα διάφορες εγκαταστάσεις του ΝΑΤΟ, συμπεριλαμβανομένου του επιχειρησιακού αρχηγείου Ταχείας Ανάπτυξης του ΝΑΤΟ (NRDC-GR) που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη (συστεγάζόμενο με το Γ' Σώμα Στρατού), το Πεδίο Βολής Κρήτης (NAMFI) και η Ναυτική Βάση της Σούδας.²⁴ Η διαχρονικά μεγάλη σημασία και αξία της Σούδας δεν χρειάζεται να αναλυθεί. Όμως, και το NRDC-GR αποτελεί πλέον σημαντική συμβολή της Ελλάδας στη συμμαχία. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, το Γ' Σώμα Στρατού στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε μια διαδικασία μετασχηματισμού. Τον Αύγουστο του 2004, απέκτησε διεθνή υπόσταση αφού ενεργοποιήθηκε ως στρατιωτικό αρχηγείο του ΝΑΤΟ και μερικά έτη αργότερα το τότε NDC-GR ανέλαβε τον ρόλο διοίκησης χερσαίων τμημάτων της Δύναμης Αντίδρασης του ΝΑΤΟ (NRF). Στη συνέχεια, η Ελλάδα, ως «κράτος υποδοχής», αποφάσισε να το αναβαθμίσει περαιτέρω. Μετά από μία μακρά

²⁴ Αντίθετα, το Κέντρο Συνδυασμένων Αεροπορικών Επιχειρήσεων (Combined Air Operations Center 7-CAOC 7) στη Λάρισα είχε περιορισμένο βίο. Κατόπιν πάρα πολλών δυσχερειών και αναβολών, ενεργοποιήθηκε το 1999 και απενεργοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2013.

περίοδο προετοιμασίας και εκτέλεσης σχετικών δραστηριοτήτων και ασκήσεων, καθώς και αξιολογήσεων, το NRDC-GR, όπως μετονομάστηκε το 2013, έχει καταστεί αξιόπιστο Χερσαίο Στρατηγείο των Δυνάμεων Διαβαθμισμένης Ετοιμότητας του ΝΑΤΟ.²⁵ Πιστοποιήθηκε στον ρόλο της Χερσαίας Διοίκησης Πολλαπλών Σωμάτων Στρατού (Multi Corps–Land Component Command, MC–LCC) βάσει και της νέας Δομής Δυνάμεων του ΝΑΤΟ. Διατηρεί υψηλή ετοιμότητα αντίδρασης και ανάπτυξης δυνάμεων υπό τη διοίκηση Διακλαδικής Διοίκησης της Συμμαχίας, αναλόγως της αποστολής του και όπου απαιτηθεί.²⁶

Η Ελλάδα υποστήριξε και συμμετείχε σε πολυάριθμες επιχειρήσεις του ΝΑΤΟ, (όπως και τις αντίστοιχες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Ηνωμένων Εθνών) για την επιβολή ή διατήρηση της ειρήνης και την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας. Απέχε από τις νατοϊκές στρατιωτικές επιχειρήσεις του 1995 και του 1999 εναντίον των Σερβοβόσνιων και της Σερβίας αντίστοιχα, με την ελληνική κοινή γνώμη να διάκειται τότε ιδιαίτερα εχθρικά έναντι των εν λόγω νατοϊκών επεμβάσεων. Αντίθετα, η Ελλάδα συμμετείχε, αν και με μάλλον περιορισμένες δυνάμεις και μέσα, στις υπό το ΝΑΤΟ πολυεθνικές δυνάμεις SFOR-IFOR (Βοσνία-Ερζεγοβίνη) και KFOR (Κοσσυφοπέδιο) για τη διατήρηση της ειρήνης. Επίσης, στις επιχειρήσεις «Essential Harvest» και «Amber Fox» (ΠΓΔΜ), στην επιχειρήση «Active Endeavour» (Μεσόγειος Θάλασσα), καθώς και στις επιχειρήσεις της ISAF (Αφγανιστάν).²⁷ Εδώ αναφέρουμε ενδεικτικά ότι η Ελλάδα συμμετείχε στην ISAF με λόχο μηχανικού που είχε σταλεί στην Καμπούλ και ο οποίος είχε καθήκοντα ανοικοδόμησης (επισκευών και κατασκευών), όχι όμως και εμπλοκής σε πολεμικές επιχειρήσεις.²⁸ Αμερικανοί παράγοντες, όπως ο τότε μόνιμος αντιπρόσωπος στο ΝΑΤΟ και πρώην πρεσβευτής στην Αθήνα, Νίκολας Μπερнс (Nicholas Burns), εμ-

²⁵ Dionysios Chourchoulis, «Greece, Cyprus, and Albania», στο Hugo Meijer και Marco Wyss (επιμ.), *The Handbook of European Defence Policies and Armed Forces* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 313-329.

²⁶ «Το NRDC-GR σε ρόλο Multi Corps Land Component Command (MC LCC)», <https://geetha.mil.gr/to-nrdc-gr-se-rolo-multi-corps-land-component-command-mc-lcc/>, 1 Φεβρουαρίου 2022 (πρόσβαση 26.11.2022).

²⁷ Chourchoulis, «Greece, Cyprus, and Albania», 319.

²⁸ Ζέππος, *Μια Διπλωματική διαδρομή*, 194.

φανίζονταν ενοχλημένοι από τη μειωμένη στρατιωτική συνεισφορά της Ελλάδας στην ISAF.²⁹

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να λησμονείται ότι παρά την οικονομική στενότητα μετά το 2008 και τη συνακόλουθη δημοσιονομική κρίση, και παρά την ευρωπαϊκή τάση μείωσης των αμυντικών δαπανών, η Ελλάδα κατάφερε να είναι ένα από τα ελάχιστα κράτη μέλη του NATO που διατήρησαν τις αμυντικές δαπάνες στο 2% του ΑΕΠ. Και μάλιστα πριν ακόμα εγκαινιάσει το πρόσφατο εξοπλιστικό της πρόγραμμα το 2020. Εν τω μεταξύ, από τη δεκαετία του 2000 και εξής, καθώς προχωρούσε η αναθεώρηση της στρατηγικής του NATO και σταδιακά αναδείχθηκαν νέες, ασύμμετρες απειλές (τρομοκρατία, διεθνές έγκλημα, πειρατεία, παράτυπη μετανάστευση), το ελληνικό δόγμα άρχισε να προσαρμόζεται ανάλογα, ώστε οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις να προσαρμοστούν στις νέες στρατηγικές του NATO και να καταστούν πιο ευέλικτες και ευκίνητες.³⁰

Σημαντική πτυχή των προκλήσεων ασφάλειας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αλλά, πιο έμμεσα, και στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής στη μεταψυχροπολεμική εποχή, αποτελεί και το ζήτημα των σχέσεων NATO-Ρωσίας. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι έως τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία τον Φεβρουάριο του 2022, και παρά την επιδείνωση ή έστω ψυχρότητα των ελληνορωσικών σχέσεων ήδη από το 2017, η Ελλάδα σταθερά υπερθεμάτιζε μιας πολιτικής ομαλών σχέσεων NATO και Ρωσίας. Για την Αθήνα επιθυμητή ήταν η εξεύρεση συγκλίσεων και η συνεργασία ή έστω η προσπάθεια συνεργασίας ανάμεσα στο NATO και τη Ρωσία (καθώς και στην ΕΕ και τη Ρωσία), ακόμα και σε ζητήματα όπου υπήρχε σαφής διάσταση απόψεων και απόκλιση επιδιώξεων και συμφερόντων. Και τούτο διότι η Ελλάδα θεωρούσε ότι η ευρωπαϊκή ασφάλεια δεν θα μπορούσε να εξασφαλιστεί ερήμην της Ρωσίας, πολλώ δε μάλλον εις βάρος της τελευταίας ή έστω αντιμετωπίζοντας την ενεργό ρωσική αντίδραση.³¹ Φυσικά, η ελληνική στάση άλλαξε όταν η Ρωσία αποφάσισε να αμφισβητήσει ευθέως τα σύνορα και την κυριαρχία της Ουκρανίας και να επιδιώξει αλλαγή του καθεστώτος της κάνοντας εκτεταμένη χρήση ένοπλης βίας, εξαπολύοντας ταυτόχρονα απειλές και εκβιασμούς σε μια

²⁹ *Ο.π.*, 191.

³⁰ Chourchoulis, «Greece, Cyprus, and Albania», 313, 317-318.

³¹ Σαββαΐδης, *Ανάλεκτα ελληνικής διπλωματίας*, 137.

σειρά άλλων κρατών της Ανατολικής και της Βόρειας Ευρώπης, καθώς και του ίδιου του ΝΑΤΟ.

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Όπως προαναφέρθηκε, η Ελλάδα συχνά διστάζει να συμμετέχει ενεργά στις διαβουλεύσεις και στη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ ή και της ΕΕ, καθώς και να αποδεχθεί το βάρος που αναλογεί σε ένα κράτος-μέλος για την εφαρμογή της εκάστοτε απόφασης ή γενικότερης στρατηγικής αυτών των οργανισμών. Δεν υπάρχει όμως άλλη επιλογή από την ενεργό συμμετοχή για μια χώρα που ούτε ρεαλιστικά διαθέτει την επιλογή του απομονωτισμού, ούτε άλλωστε έχει επιλέξει μια στρατηγική απομονωτισμού. Ωστόσο, μια απαραίτητη προϋπόθεση για την προώθηση και προβολή των εθνικών συμφερόντων είναι και η όσο το δυνατόν πιο ενεργός συμμετοχή στους διεθνείς οργανισμούς και συμμαχίες (πρωτίστως στο ΝΑΤΟ) τόσο στο πεδίο των διαβουλεύσεων πριν τη λήψη αποφάσεων, όσο, όπου χρειάζεται, και επί του πεδίου. Συνεισφέροντας δηλαδή με στρατιωτικές δυνάμεις όπου πράγματι η συμμαχία ενεργεί για την προώθηση της σταθερότητας και της ειρήνης και επί τη βάση του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συνθηκών.

Παράλληλα, είναι επίσης γεγονός ότι η Ελλάδα, συχνά έχει συνδράμει με άλλους τρόπους στη διεξαγωγή των νατοϊκών ή αμερικανικών επιχειρήσεων. Έτσι, οι ελληνικές κυβερνήσεις (αλλά και γενικότερα το πολιτικό σύστημα, τουλάχιστον τα κόμματα που αποδέχονται τον γενικότερο διεθνή προσανατολισμό της χώρας) πρέπει να προβάλουν και να αξιοποιούν στο μέγιστο βαθμό τη συνεισφορά της Ελλάδας στην εθνική ασφάλεια των ΗΠΑ αλλά και στη στρατηγική του ΝΑΤΟ. Η Αθήνα έτεινε ιδίως –μέχρι πολύ πρόσφατα– να «υποβαθμίζει» τον ρόλο των αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα και τις όποιες διευκολύνσεις κατά καιρούς παρείχε στους Αμερικανούς, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Σούδα και τις λοιπές εγκαταστάσεις στην Κρήτη. Ο λόγος για αυτή την ελληνική στάση ήταν πρωτίστως ο φόβος του πολιτικού κόστους στην εσωτερική πολιτική σκηνή.³² Όμως, από τη στιγμή που η Ελλάδα πράγματι συνει-

³² Για αυτή την τάση, βλ. ενδεικτικά το σχόλιο και του σημαίνοντος διπλωμάτη Αλέξανδρου Μαλλιά, στο βιβλίο του *Οράματα και Χίμαιρες*, 191.

σφέρει τόσο στο NATO όσο και στην αμερικανική ασφάλεια, θα πρέπει να αξιοποιεί και εκμεταλλεύεται στον μέγιστο βαθμό αυτή την αυξημένη και αυξανόμενη σημασία και να ζητά τα ανάλογα πολιτικοδιπλωματικά, στρατιωτικά, και, πιο έμμεσα, οικονομικά ανταλλάγματα (π.χ. μέσω αμερικανικών και δυτικοευρωπαϊκών επενδύσεων στην Ελλάδα, τη μεταφορά τεχνογνωσίας, ή την πώληση εξελιγμένων οπλικών συστημάτων με προνομιακούς όρους χρηματοδότησης).

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ,
1915-1974: ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ
ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΠΑ,
ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Από το 1922 ως το 1935, η ιστορία της Ελλάδος έχει μια ιδιαίτερη μορφή. Είναι η εποχή της στρατοκρατίας, που την διαχόπτουν διαλείμματα συνταγματικής νομιμότητας. Αλλά και κάτω από τη νομιμότητα, ο πολιτικός παράγων του στρατού εξακολουθεί να υπάρχει. Ο στρατός, που επιμένει διαρκώς να διοικήσει το κράτος. Ο στρατός, που ανησυχεί συνεχώς με την ανικανότητα της πολιτικής ηγεσίας. Αλλά κι η πολιτική ηγεσία, που εκμεταλλεύεται, πολλές φορές, το στρατό για να καταλάβει παράνομα την εξουσία. Εποχή κρίσιμη. Εποχή αναρχίας, που δεν μπορούν να την εξουδετερώσουν οριστικά οι μεταβατικές περίοδοι της Οικουμενικής κυβέρνησης και της κυβέρνησης Βενιζέλου. Μάλιστα! Και κάτω από τη λαοπρόβλητη κυβέρνηση του Βενιζέλου, ο στρατιωτικός παραγοντισμός υποβόσκει. Για να δώσει τη στερνή—και μεγαλύτερη του— μάχη το 1935. Να νικηθεί. Και να πεθάνει.

Μ. Καραγάτσης, *Βασίλης Λάσκος* (Αθήνα: Εστία, ³1982), 71.

Το παράθεμα προέρχεται από τη μυθιστορηματική βιογραφία του Βασίλη Λάσκου, ενός από τους σκοτεινούς—ή, εάν θέλει ο αναγνώστης, τους πεπτωκότες—αγγέλους των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων (πραιτωριανός του δικτάτορα Θεόδωρου Πάγκαλου, μέτοχος του βενιζελικού κινήματος του 1935). Αλλά και ο συγγραφέας, ο Μ. Καραγάτσης, είναι μια ενδιαφέρουσα περίπτωση: ήταν ένας από τους Έλληνες διανοουμένους που, από τη δεκαετία του 1940, ένθερμα υποστήριξαν την προσαρμογή της Ελλάδας στον κόσμο. Απλώς, δεν εντάχθηκε ποτέ σε μια μεγάλη πολιτική δύναμη που θα του έδινε μείζονες ρόλους: βρισκόταν πάντοτε κοντά σε μικρά

κόμματα («πρωτοπόρων»), τα εξ ορισμού, στις δυναμικές του ελληνικού πολιτικού συστήματος, καταδικασμένα στην περιθωριοποίηση. Το 1945 έγραφε στην *Ελλάδα*, την εφημερίδα του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΔΣΚ) του Γ. Παπανδρέου. Μετά την απορρόφηση του ΔΣΚ από τον Ελληνικό Συναγερμό (ίσως και λόγω της γνωστής δυσφορίας του για τον αδελφό του) βρέθηκε στις τάξεις των υποστηρικτών του Κόμματος Προοδευτικών υπό τον Σπύρο Μαριεζίνη. Όπως θα δειχθεί παρακάτω, δεν ήταν μόνος του στην έκφραση αδημονίας για τον πολιτικό ρόλο του στρατού. Την εξέλιξη αυτού του ρόλου και αυτών των προσλήψεων θα παρακολουθήσει το παρόν άρθρο, με τρόπο κριτικό απέναντι και σε ορισμένα από τα βαθιά ριζωμένα αξιώματα της Δημόσιας Ιστορίας.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, 1915-1944

Η αρχική ιδέα, αυτή που εμφανίζεται στο κίνημα στο Γουδί του 1909, είναι ότι ο στρατός θα λειτουργούσε, στην ανάγκη, ως ένα είδος μεταρρυθμιστικού επιταχυντή: θα επέβαλε μια αναμόρφωση την οποία το πολιτικό σύστημα αποδεικνυόταν εξακολουθητικά ανίκανο να επιφέρει.¹ Άλλωστε, έτσι περίπου είχε ενεργήσει το 1843 και το 1862.

Το πρώτο πρόβλημα μιας τέτοιας αντίληψης είναι εμφανές: αφορά τη θεσμική εκτροπή που εκπροσωπούσε το κίνημα στο Γουδί. Αλλά, πολύ περισσότερο, ένα άλλο πρόβλημα ανέκυψε από το γεγονός ότι ο στρατός του 1909 —ο στρατός με αξιωματικούς της αστικής ελίτ και της μεταρρυθμιστικής πρωτοπορίας— στην πράξη έπαυσε να υπάρχει αμέσως μετά, λόγω της ραγδαίας επέκτασης της δύναμής του (και του Σώματος των αξιωματικών) κατά τη διάρκεια των εθνικών πολέμων το 1912-1922. Η απότομη αύξηση του Σώματος των αξιωματικών μετάλλαξε ποιοτικά τον στρατό.² Σήμαινε ότι στις τάξεις του εισέρχονταν άνθρωποι με διαφορετικού τύπου εκπαίδευση, και (λόγω και του Εθνικού Διχασμού που στο μεταξύ είχε ξεσπάσει) διαφορετικού τύπου στάση έναντι της πολιτικής, καθώς και με διαφορετικές δεσμεύσεις. Δεν ενδιαφέρονταν τόσο για τη

¹ Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος: το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Εστία, 1981).

² Βλ. ιδίως Thanos Veremis, *The Military in Greek Politics: from Independence to Democracy* (London: Hurst, 1997).

«μεταρρύθμιση», αλλά για την αναπαραγωγή της εξουσίας, εδρασημένη στα πελατειακά δίκτυα του Διχασμού. Εξ άλλου, μετά το ξέσπασμά του, ο Διχασμός μετατράπηκε και σε ένα ψυχολογικό ρήγμα, ειδικά στους κόλπους του στρατού, όπου οι προσωπικές σχέσεις (και αντιπαλότητες) έπαιρναν συχνά το προβάδισμα έναντι των ευρύτερων πολιτικών στόχων.

Ο Εθνικός Διχασμός, με άλλα λόγια, διαφοροποιεί ριζικά την ελληνική περίπτωση από το φαινόμενο του εξαστισμού των (έως το 1900 κυριαρχούμενων από την αριστοκρατική τάξη) ενόπλων σωμάτων της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης. Πρώτον, ακόμη και στην Ελλάδα του 1909, ο στρατός ήταν ήδη πλήρως αστικοποιημένος, για τον απλούστατο λόγο ότι η χώρα δεν διέθετε μια αριστοκρατική τάξη όπως η Γερμανία ή η Γαλλία. Και δεύτερον, ο Εθνικός Διχασμός μετέφερε στην καρδιά του στρατού μια μεγάλη διαμάχη με όρους όχι μεταρρύθμισης αλλά λαϊκιστικούς. Ας δούμε π.χ. το φαινόμενο των επιστράτων³ ή το φαινόμενο των φιλοβενιζελικών σωμάτων – από την ομάδα του Παύλου Γύπαρη και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, έως τα «Δημοκρατικά Τάγματα [Ασφαλείας]» του καθεστώτος Παγκάλου.⁴ Και για να τεθεί το θέμα απλούστερα: το ελληνικό φαινόμενο δεν παραπέμπει σε έναν κοινωνικό εκδημοκρατισμό της επεκτεινόμενης ένοπλης δύναμης όπως στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά στην εμπλοκή της σε μια εσωτερική διαμάχη που εξελισσόταν με όρους παιγνίου μηδενικού αθροίσματος.

Επιπλέον, η πολιτική λειτουργία του στρατού μετά το 1915-1916 αφορά την άκρατη πολιτικοποίησή του και όχι την «αυτονόμησή» του από την πολιτική βάση κάποιου («λατινοαμερικανικού») μοντέλου. Το 1916 έγινε το κίνημα της Εθνικής Αμύνης. Λίγο αργότερα, η Ελλάδα του Μεσοπολέμου γνώρισε για πρώτη φορά στην ιστορία της τη δικτατορία – το 1922 με το κίνημα Πλαστήρα-Γονατά, κατόπιν το 1925 με τον Πάγκαλο και τέλος το 1936 με τον Μεταξά. Αλλά κανένα από αυτά τα καθεστώτα δεν ήταν αμιγώς στρατιωτική δικτατορία (η δικτατορία Μεταξά, άλλωστε, δεν προήλθε από στρατιωτικό κίνημα). Οι στρατιωτικές επεμβάσεις γίνονταν σε στενό συντονισμό με τις μερίζονες πολιτικές δυνάμεις, και τα δικά

³ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: οι επιστράτοι του 1916* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996).

⁴ Αθανάσιος Βερέμης, «Η δικτατορία του Πάγκαλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 290-296.

τους συμφέροντα εξυπηρετούσαν. Τα κινήματα από το 1916 έως το 1935 έγιναν από ανώτατους αξιωματικούς σε στενή συνεργασία με τμήματα της πολιτικής ηγεσίας, βενιζελικής ή αντιβενιζελικής. Αποσκοπούσαν να «επιλύσουν» μείζονες εθνικές κρίσεις, όπως το φλέγον ζήτημα της συμμετοχής στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ή το πρόβλημα της μορφής του πολιτεύματος κατά τον Μεσοπόλεμο. Γι' αυτό, βέβαια, στοιχείο σημαντικό, από τούτες οι στρατιωτικές επεμβάσεις δεν έλειπε και ένας βαθμός λαϊκής νομιμοποίησης, την οποία προσέφερε ακριβώς το κλίμα του Διχασμού.⁵

Ας αναφερθούν κάποια παραδείγματα παρεμβάσεων του στρατού που ήταν συνδεδεμένες με τους στόχους των πολιτικών δυνάμεων. Το προνουσιαμένο που έριξε τον Γεώργιο Καφαντάρη από την πρωθυπουργία το 1924 έγινε σε συνεννόηση (και με την υποστήριξη) των ακραίων αντιμοναρχικών, περί τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, που είχαν πλέον αυτονομηθεί από τον Βενιζέλο και είχαν στραφεί εναντίον του για να ανακηρύξουν πράξικοπηματικά την αβασίλευτη δημοκρατία.⁶ Το κίνημα του Πάγκαλου το 1925 είχε όχι την υποστήριξη, αλλά την ουδέτερη στάση του Παπαναστασίου που έκανε έκκληση να μην καταπνιγεί για να μην χυθεί «δημοκρατικό αίμα» (κατόπιν, αυτονομήθηκε ο Πάγκαλος και από αυτόν).⁷ Το κίνημα του Πλαστήρα το 1933 αποσκοπούσε να διατηρήσει την εξουσία στα χέρια των βενιζελικών και να αποτρέψει άνοδο στην εξουσία των αντιβενιζελικών. Το κίνημα του Βενιζέλου το 1935 δεν χρειάζεται ιδιαίτερα εκτενή εξήγηση. Και το κίνημα του φθινοπώρου 1935 έγινε εναντίον του ίδιου του Λαϊκού Κόμματος και του Παναγή Τσαλδάρη, αλλά σε στενή συνεννόηση με το ακραίο κομμάτι των μοναρχικών, τον κύκλο του Γεωργίου Β'.⁸ Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο στρατός δεν επενέβαινε με σκοπό να εγκαθιδρύσει ένα «δικό του» καθεστώς. Επενέβαινε ως όργανο πολιτικών δυνάμεων για τους δικούς τους σκοπούς. Η αντιβενιζελική ομοιογένεια, που δημιουργήθηκε στους κόλπους του στρατού μετά το βενιζελικό κίνημα

⁵ Βλ. γενικά, Veremis, *The Military in Greek Politics*: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015)· του ίδιου, *Μετά το 1922: η παράταση του Εθνικού Διχασμού* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2017).

⁶ Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης: πολιτική βιογραφία* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής, 2012), 75-79.

⁷ Βερέμης, «Η δικτατορία του Πάγκαλου», 290-291.

⁸ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', 358-365.

του 1935 και τις αποτάξεις, ήταν μεν ένα γεγονός πολιτικά επιβαρυντικό, αλλά παράλληλα επέτρεπε την επαγγελματική αντίδραση στη μεγάλη διεθνή κρίση της δεκαετίας του 1930, την προετοιμασία της χώρας για τον πόλεμο και την επιτυχή ανταπόκριση σε αυτόν το 1940, χωρίς τα διχαστικά φαινόμενα της προηγούμενης πολεμικής περιόδου το 1917-1922.

Τα χρόνια 1941-44 ήταν η σταγόνα που έκανε το ποτήρι να ξεχειλίσει. Η απόφαση του Π. Κανελλόπουλου να επαναφέρει βενιζελικούς αξιωματικούς στον στρατό της Μ. Ανατολής άνοιξε την πόρτα στην επαναπολιτικοποίηση των εσωτερικών σχέσεων στο Σώμα των αξιωματικών, ενώ η ανάπτυξη των αριστερών συνδικαλιστικών οργανώσεων διάνοιξε νέες οδούς για την εκδήλωση εσωτερικών διαμαχών. Ο αγώνας της νομιμοποίησης διαφορετικών πολιτικών μορφωμάτων (ΕΑΜ, εξόριστη κυβέρνηση, μεταξικοί, βασιλιάς, «δημοκρατικοί») αντανάκλαστηκε στον στρατό της εξορίας. Τα διαδοχικά κινήματα απαξίωσαν τον στρατό της Μ. Ανατολής, ενώ πρώτο θύμα τους έπεσε ο ίδιος ο Κανελλόπουλος. Κυρίως όμως, το «ΕΑΜικό» κίνημα στον εξόριστο στρατό την άνοιξη του 1944 υπήρξε καταλύτης: προσπαθώντας να ελέγξουν αυτό το «φετίχ» του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τον στρατό, οι ΕΑΜικοί ένωσαν όλους τους άλλους εναντίον τους.⁹ Το κίνημα της άνοιξης του 1944 έδειξε το πόσο χαμηλά είχε πέσει ο ελληνικός στρατός: αυτός που το 1940 είχε προσφέρει την πρώτη νίκη στον συμμαχικό αγώνα, έπαυσε πλέον το 1944 να υπολογίζεται ως τμήμα του συμμαχικού στρατοπέδου. Συγκλόνισε η πεποίθηση ότι η προγραμματισμένη είσοδος ελληνικών τμημάτων πρώτων στη Ρώμη ακυρώθηκε εξ αιτίας εκείνης της εξέγερσης. Και στο τέλος, τον Δεκέμβριο 1944, μια νέα φάση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου υπήρξε ένα νέο στρατιωτικό κίνημα—αυτή τη φορά του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ—εναντίον της νόμιμης κυβέρνησης και με διακύβευμα τον έλεγχο του μεταπολεμικού στρατού.¹⁰

Όλα αυτά ενίσχυσαν τη διάθεση ακόμη και επιφανών αξιωματικών να μην επαναληφθεί το φαινόμενο του Μεσοπολέμου. Η συγκρότηση της βασικής οργάνωσης αντίστασης των αξιωματικών του στρατού, της Ρήλος-Αυλών-Νήσοι (ΡΑΝ), το 1943-1944, έγινε ακριβώς σε αυτή τη βάση,

⁹ Δημήτρης Α. Κατσιώστας, *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944: οργάνωση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη Μέση Ανατολή* (Αθήνα: Αλφειός, 2015).

¹⁰ John O. Iatrides, *Revolt in Athens: the Greek Communist «Second Round»* (Princeton: Princeton University Press, 1972).

δηλαδή της συνεργασίας βενιζελικών και αντιβενιζελικών: ηγέτες της PAN ήταν οι συνταγματάρχες Κωνσταντίνος Βεντήρης (βενιζελικός κινήματίας του 1935, ο οποίος όμως τελικά αποδέχθηκε τη βασιλευόμενη υπό τον Γεώργιο Β') και Παναγιώτης Σπηλιωτόπουλος, ένας από τους πλέον επιτυχημένους διοικητές μεραρχιών του πολέμου της Αλβανίας, ο οποίος είχε μείνει εκτός των προπολεμικών κινήματων. Βασικός στόχος ήταν να μην αναπαραχθούν τα φαινόμενα του διχασμού του Σώματος των αξιωματικών και της συνακόλουθης απαξίωσής του.¹¹

Ο ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ, ΟΙ ΡΟΛΟΙ ΤΟΥ ΚΑΙ ΜΙΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΕΚΤΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Υπό την έννοια αυτή, ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ) του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940 δεν ήταν μια συνωμοσία για την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας.¹² Ήταν μια πολύ μεγάλη συσσωμάτωση, ασφαλώς παράνομη και εξωθεσμική, εν ενεργεία αξιωματικών, που επιζητούσαν την αυτονόμηση του στρατού ακριβώς για να παύσει η «εισπήδηση» των πολιτικών βλέψεων στις τάξεις του. Είναι αυτονόητο ότι τέτοιου είδους παράνομες οργανώσεις ήταν κακό πράγμα για τον στρατό μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ας μην λησμονούμε, πάντως, ότι οι αξιωματικοί του Εμφυλίου πολέμου βίωναν πράγματα όντως θλιβερά: π.χ. το γεγονός ότι το 1946-1948 οι πολιτικοί που ήταν σε θέση να επιβάλουν τις προτεραιότητές τους, ανάγκαζαν, μέσω του πελατειακού συστήματος, μονάδες κρούσης να αναλαμβάνουν στατικά καθήκοντα φύλαξης χωριών – χωριών, όμως, στα οποία ζούσαν όχι υποστηρικτές της κυβέρνησης γενικά, αλλά ψηφοφόροι (στη σταυροδοσία) των συγκεκριμένων πολιτικών! Ασφαλώς, δεν μπορεί να διεξαχθεί πόλεμος έτσι. Οι Αμερικανοί σύμβουλοι κυριολεκτικά τραβούσαν τα μαλλιά τους, βλέποντας επίλεκτες μονάδες να μην προσπαθούν να εγλωβίσουν και να καταστρέψουν τις ευκίνητες δυνάμεις του αντιπάλου, αλλά να φυλάγουν τους προσωπικούς ψηφοφό-

¹¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «“Ο κρατών της πρωτευούσης...”: PAN, 1943-1944», *Κλειώ* 3 (2006), 97-120.

¹² Νικόλαος Α. Σταύρου, *Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις: ο πολιτικός ρόλος των Ελλήνων στρατιωτικών* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1976) Δημήτριος Α. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014), 27-46.

ρους του κάθε ισχυρού τοπικού πολιτευτή.¹³ Σε αυτή την ανορθολογική κατάσταση αντιτάχθηκε ο ΙΔΕΑ, χρησιμοποιώντας, βέβαια, ανεπίτρεπτα μέσα. Και σε αυτό βρήκε τον πραγματικό ανώτατο προστάτη του στον Αλέξανδρο Παπάγο, ο οποίος με την αυτονόμηση του στρατού το 1949 υπό την εξουσία του ως αρχιστρατήγου, επανέφερε τον ορθολογισμό στη διαχείριση του πολέμου, επειδή ακριβώς πέτυχε μια συντριπτική νίκη επί του πελατειακού συστήματος που ζητούσε να χρησιμοποιεί τον στρατό για αλλότριους σκοπούς και με ανορθολογικούς τρόπους.

Ωστόσο, η αυτονόμηση του στρατού έπαυσε σύντομα. Η αποκατάσταση του πολιτικού ελέγχου ξεκίνησε με την αποχώρηση του Παπάγου από τη θέση του αρχιστρατήγου το 1951 και ολοκληρώθηκε με τον ίδιο πρωθυπουργό το 1953, όταν η ένοπλη δύναμη υπήχθη πλήρως στον έλεγχο της κυβέρνησης. Όταν ο Παπάγος έγινε πρωθυπουργός, οι παλαιοί ηγέτες του ΙΔΕΑ, ήδη πλέον στην κορυφή της ιεραρχίας, δεν είχαν κανέναν λόγο να ευνοούν «παράλληλα» δίκτυα και αυτονομήσεις από τη δική τους, θεσμική εξουσία. Ο ΙΔΕΑ ουσιαστικά απενεργοποιήθηκε μετά την άνοδο του Παπάγου στην εξουσία. Όπως έχει δείξει η σύγχρονη έρευνα, ακόμη και το κίνημα της 30ής-31ης Μαΐου 1951 δεν ήταν ένα κίνημα «του ΙΔΕΑ», καθώς πολλοί ΙΔΕΑτες δεν μετείχαν, ενώ μετείχαν αξιωματικοί που δεν ήταν μέλη της οργάνωσης· ήταν ένα κίνημα με περισσότερο συντεχνιακές ρίζες, σε μια στιγμή κατά την οποία αποχωρούσε από τις τάξεις του στρατού ο Παπάγος.¹⁴

Υπό την έννοια αυτή, ο μετεμφυλιακός στρατός ήταν λιγότερο παρεμβατικός στην πολιτική από ό,τι ο προπολεμικός. Πράγματι, με την εξαίρεση του ιδιότυπου («κινήματος») του 1951, δεν καταγράφεται παρέμβαση του στρατού ή προνουντσιαμέντο στην περίοδο έως το 1967· και υπήρξαν πολλές περιπτώσεις το 1952-1963 στις οποίες ο στρατός διαφώνησε με αποφάσεις της κυβέρνησης για το πρόβλημα της ασφάλειας, και πάντοτε επικράτησε η θέση της κυβέρνησης χωρίς να υπάρξει αντίδραση από τους στρατώνες.¹⁵ Ο ρόλος του στρατού στο πολιτικό σύστημα

¹³ Βλ. Amikam Nachmani, "Civil War and Foreign Intervention in Greece, 1946-49", *Journal of Contemporary History* 25 (1990), 489-522.

¹⁴ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, 61-66.

¹⁵ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής: ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον ανέκδοτο στη δικτατορία* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2009), 417-442.

της μετεμφυλιακής Ελλάδας ήταν αυτός της εφεδρείας που βρισκόταν εν υπνώσει, και μπορούσε να ενεργοποιηθεί εάν κινδύνευε το πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς της χώρας. Ήταν κάτι το πολύ επικίνδυνο από την άποψη της πολιτικής κουλτούρας, και τούτο φάνηκε στην περίπτωση της εκλογικής βίας το 1961, με απόφαση της ορισμένης από το Στέμμα υπηρεσιακής κυβέρνησης Κωνσταντίνου Δόβα και υπουργό Εθνικής Αμύνης τον Χαράλαμπο Ποταμιάνο. Ωστόσο, αυτός ο ρόλος της εφεδρείας δεν απαιτούσε (μάλλον απέκλειε) παρεμβάσεις του στρατού στην πολιτική σκηνή, δηλαδή παρεμβάσεις που θα μπορούσαν να φθείρουν το κύρος της πολύτιμης τούτης εφεδρείας. Και γι' αυτό οι υποστηρικτές αυτής της αντίληψης παρουσιάστηκαν αργότερα έντονα αντίθετοι με τη δικτατορία των συνταγματάρχων που πολιτικοποιούσε τον στρατό, τον έφερε στο προσκήνιο της πολιτικής διαμάχης και έπληττε το κύρος του. Αυτή την αντίληψη προέβαλλε ο Σόλων Γκίκας –πρώην αρχηγός του ΓΕΣ, πρώην ηγετικό στέλεχος του ΙΔΕΑ, πρώην υπουργός και ο ισχυρότερος Έλληνας στρατιωτικός της μεταπαπαγικής εποχής– στον Θεόδωρο Κουλουμπή, κατά τη συνέντευξή τους το 1971.¹⁶ Ο Γκίκας, άλλωστε, ως υπουργός Δημοσίας Τάξεως κατά τη Μεταπολίτευση, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αδρανοποίηση των δικτύων των χουντικών στον στρατό και στην επιτυχή αντιμετώπιση προσπαθειών τους για ανατροπή της νεαρής δημοκρατίας. Η ΕΕΝΑ (Ένωσις Ελλήνων Νέων Αξιωματούχων), η οργάνωση των μετέπειτα χουντικών, δεν είναι η ίδια οργάνωση με τον ΙΔΕΑ, αλλά μια διαφορετική συσσωμάτωση, ανώτερων και όχι ανώτατων αξιωματούχων, οργάνωση αξιωματούχων με ακροδεξιές και αντιδυτικές καταβολές, που έβλεπαν τους «βουλευμένους», φιλοδυτικούς ανωτέρους τους ως τους παράγοντες που έπρεπε να παραμεριστούν προς όφελος των ιδίων.¹⁷

Ταυτόχρονα, και παρά τα όσα υποστηρίζονταν παλαιότερα, η σύγχρονη έρευνα έχει δείξει ότι η κύρια αποστολή του στρατού στη μετεμφυλιακή εποχή δεν ήταν η εσωτερική ασφάλεια, αλλά η εξωτερική, δηλαδή η αντιμετώπιση του μόνιμου –όπως προσλαμβανόταν– από τους Βαλκανικούς

¹⁶ Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, ...71...74: σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2002), 122-126.

¹⁷ Βλ. ιδίως, Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*: Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το Απριλιανό καθεστώς», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 266-286· Χατζηβασίλειου, «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής».

πολέμους «από βορράν κινδύνου». Τρεις βουλγαρικές εισβολές το 1913, το 1916 και το 1941, έπειθαν τους Έλληνες στρατηγικούς αναλυτές ότι η βουλγαρική απειλή δεν είχε εκλείψει, με δεδομένες τις πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες και επίπεδο ετοιμότητας του βουλγαρικού στρατού, αλλά και τη διαπλοκή της απειλής του με τα δεδομένα του Ψυχρού πολέμου. Στον σχεδιασμό της πολιτικής εξωτερικής ασφαλείας της μετεμφυλιακής πολιτικής, έτσι, συναντώνταν ορισμένες βασικές παραδοχές: η Ελλάδα μετά το 1922 και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας δεν είχε μια επιθετική αλλά μια κατ' εξοχήν αμυντική πολιτική, με σκοπό να διασφαλίσει τα υπάρχοντα σύνορα· σε μια τέτοια αμυντική στάση, κύριο ρόλο έπαιζε η αποτροπή (deterrence), για την οποία δεν απαιτείται υπεροπλία ούτε καν ισοπλία, αλλά το να δημιουργηθεί η πεποίθηση στον αντίπαλο ότι μια επίθεσή του θα του προκαλέσει ζημιές μεγαλύτερες από τα οφέλη που θα του αποφέρει· και σε τούτο, ήταν καθοριστικής σημασίας η ένταξη στο NATO και στον δυτικό trip wire mechanism (μηχανισμό πυροδότησης) που θα ενεργοποιείτο σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της χώρας από τον σοβιετικό συνασπισμό. Παράλληλα, η αίσθηση της ασφάλειας που παρείχε η ένταξη στο NATO ήταν κρίσιμη και για τη δημιουργία του απαραίτητου κλίματος που θα επέτρεπε, επιτέλους, την επίτευξη και της οικονομικής ανάπτυξης.

Το πρόβλημα, βέβαια, ακόμη και μετά την είσοδο στο NATO το 1952 και παρά τη συμπερίληψη της Ελλάδας στο αμερικανικό πρόγραμμα στρατιωτικής βοήθειας (Mutual Defense Assistance Program – MDAP) ήταν τα πενιχρά στρατιωτικά μέσα που βρίσκονταν στη διάθεσή της. Ο στρατός του Εμφυλίου πολέμου ήταν σχεδιασμένος να μάχεται εναντίον μιας ανταρτικής δύναμης, με την έμφασή του στις δυνάμεις καταδρομών, ορεινού πυροβολικού και με ελικοφόρα αεροπλάνα· δεν ήταν δυνατόν να σταθεί απέναντι στον βουλγαρικό, πόσο μάλλον στον σοβιετικό, με το υψηλό επίπεδο μηχανοκίνησης, ισχυρές δυνάμεις τεθωρακισμένων και σύγχρονες αεροπορίες. Ενώ τα πρώτα αμερικανικά αεριωθούμενα, τα F-84, έφθασαν στη χώρα σχετικά νωρίς (και χωρίς κόστος καθώς ήταν δωρεάν αμερικανική βοήθεια), τα χερσαία μέσα ήταν εμφανώς ανεπαρκή. Το 1953, το NATO υπολόγιζε ότι η Ελλάδα διέθετε εννέα μεραρχίες πεζικού, το «ένα τρίτο μίας τεθωρακισμένης μεραρχίας» και έξι συντάγματα ελαφρού πεζικού. Η απουσία ισχυρής μηχανοκίνητης δύναμης κρούσης σήμαινε ότι η φράση που ταιριάζει για να περιγράψει στο αμυντικό επίπεδο την Ελλάδα εκείνων των ετών ήταν η αγγλική «sitting duck». Η ελληνική

άμυνα ήταν, επομένως, ανεπαρκής στις αρχές της δεκαετίας του 1950 παρά την αμερικανική βοήθεια και παρά το ότι το 40% του κρατικού προϋπολογισμού διατίθετο για αυτήν. Αλλά η αύξηση των δυνατοτήτων της χώρας λόγω της οικονομικής ανάπτυξης καθώς και τα έντονα αιτήματα της Αθήνας, ειδικά επί των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή, απέφεραν αποτέλεσμα: το 1957 η παροχή αμερικανικών μέσων αρμάτων M-47 κατέστησε δυνατή τη συγκρότηση μιας πλήρους ελληνικής τεθωρακισμένης μεραρχίας, της XX, η οποία επανέδωσε στον ελληνικό στρατό τις δυνατότητες αντεπίθεσης, τον έκανε δηλαδή εκ νέου ενεργό παράγοντα στη νότια Βαλκανική. Ακόμη και τότε, βέβαια, η βουλγαρική υπεροπλία παρέμενε, και η ελληνική αμυντική γραμμή βρισκόταν στον Στρυμόνα, όχι στα σύνορα της Θράκης, ενώ ο φόβος της Αθήνας για τοπική επίθεση του ανατολικού συνασπισμού την ώθησε στην αναζήτηση πρόσθετων ερεισμάτων ασφαλείας, με αποκορύφωμα την κάλυψή της από τις κινητές δυνάμεις του NATO το 1966, επί της κυβέρνησης των «αποστατών».¹⁸ Σε όλη αυτή την περίοδο, ο κύριος ρόλος των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων ήταν η κάλυψη της εξωτερικής ασφάλειας της χώρας. Πολλοί εξαίρετοι Έλληνες αξιωματικοί εκπαιδεύθηκαν στο NATO και διεθνοποίησαν την ελληνική άμυνα και τον στρατό.

Αλλά τα πράγματα δεν πήγαν καλά. Ύπήρξε μια παταγώδης αποτυχία του πολιτικού συστήματος και της στρατιωτικής ιεραρχίας, το 1967. Αυτό που έγινε στις 21 Απριλίου δεν ήταν μια δομημένη παρέμβαση του ελληνικού στρατού. Ήταν μια αεροπειρατεία από ανώτερους, όχι ανώτατους αξιωματικούς. Και πέτυχε πρώτιστα επειδή το πολιτικό σύστημα έχασε τον έλεγχο του στρατού μέσα στο κλίμα της πολιτικής κατάρρευσης του 1963-1967. Ο Γ. Παπανδρέου εκχώρησε στο Στέμμα αυτό που ο Παπάγος και ο Καραμανλής δεν του είχαν εκχωρήσει, τον έλεγχο του στρατού, κατά τη συμφωνία βασιλιά Παύλου-Πάνου Κόγκα τον Δεκέμβριο του 1963- ενώ και στον χειρισμό του στρατιωτικοποιημένου (πλέον) Κυπριακού το 1964, η παρουσία του Γ. Γρίβα στην Κύπρο είχε αποσα-

¹⁸ Βλ. σχετικά Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967* (London: Routledge, 2006)· Dionysios Chourchoulis, *The Southern Flank of NATO, 1951-1959. Military Strategy or Political Stabilization* (Lanham, MD: Lexington Books, 2014)· του ιδίου, "A Nominal Defense? NATO Threat Perception and Responses in the Balkan Area, 1951-1967", *Cold War History* 12 (2012), 637-658.

θρωτικές συνέπειες επί του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων. Κατόπιν, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, υπό τη λανθασμένη εντύπωση ότι ο στρατός δεν θα κινείτο χωρίς τις δικές του εντολές, είχε επιτρέψει σε ανθρωπάκια να βρεθούν στην ηγεσία του ελληνικού στρατού. Ο αρχηγός ΓΕΣ του 1967, ο Γρηγόριος Σπαντιδάκης, θα έπρεπε να αποτελεί καταγραφή του βιβλίου Γίνες, καθώς υποτάχθηκε στο κίνημα που έκαναν, εναντίον του, οι ίδιοι οι υφιστάμενοί του.¹⁹ Είναι αδύνατον να σκεφτεί κάποιος τους προκατόχους του –τον Τσακαλώτο, τον Δόβα, τον Κιτριλάκη, τον Τζαννετή, τον Καζακόπουλο, τον Γεννηματά, τον Τσολάκη, τον Γκίκα– να αποδέχονται ότι οι συνταγματάρχες τους θα έκαναν κίνημα εναντίον τους και αυτοί θα το αποδέχονταν.

Με άλλα λόγια, το κίνημα του 1967 υπήρξε φαινόμενο που έντονα αντιστρατευόταν την ευρύτερη μεταπολεμική τάση: δεν εξέφραζε τον στρατό στο σύνολό του, ούτε καν την ηγεσία του, έφερνε τον στρατό στο πολιτικό προσκήνιο και σε ρόλους τυραννικούς, και άρα επιτάχυνε τη φθορά του στη δημόσια πρόσληψη. Εδραζόταν στην κληρονομιά του παρεμβατικού στρατού του Μεσοπολέμου (εξ ου και η χρήση του όρου «Επανάσταση») που αναπαρήγαγε τη ρητορεία του καθεστώτος Πλαστήρα-Γονατά του 1922-1923), χωρίς να έχει τις δικές του διαδράσεις με το πολιτικό σύστημα και τη στοιχειώδη επίγνωση της σύνδεσης, έστω επικοινωνιακής, με την κοινωνία που είχαν οι στρατιωτικοί του Μεσοπολέμου. Η χούντα του 1967 επιβεβαιώνει τη γνωστή ρήση ότι τα ιστορικά φαινόμενα επαναλαμβάνονται ως φάρσα.

Με τη σειρά της, ωστόσο, η χούντα, προκάλεσε την αποδυνάμωση του στρατού. Οι τεράστιες έκτασης αποστρατεύσεις των ικανών αξιωματικών (πολλοί εκ των οποίων είχαν λάβει υψηλής ποιότητας εκπαίδευση μέσω του ΝΑΤΟ) απομείωσαν δραματικά, όπως πάντοτε συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, τη μαχητική δύναμη των ενόπλων δυνάμεων. Το εμπάργκο βαρέων όπλων που επιβλήθηκε στη χουντική Ελλάδα στέρησε από τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις κρίσιμης σημασίας πόρους. Αποτέλεσμα τούτων ήταν και η ταπεινωτική υποχώρηση της Ελλάδας κατά την κυπριακή κρίση του 1967.²⁰ Η φθορά του στρατού στις δημόσιες προσλήψεις

¹⁹ Χατζηβασιλείου, «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής».

²⁰ Διονύσης Χουρχούλης, «Το ζήτημα των στρατιωτικών δυνατοτήτων της Ελλάδας, 1967-1974: εσωτερικές και διεθνείς διαστάσεις», στο Παύλος Σούρας (επιμ.), *Η δικτα-*

επίσης οφείλεται στην περίοδο της χούντας, όχι μόνον για πολιτικούς λόγους, αλλά και εξ αιτίας της κυπριακής τραγωδίας το 1974. Δεν ήταν, δηλαδή, αδικαιολόγητοι άνθρωποι σαν τον Σόλωνα Γκίκα που απέρριπταν τη χούντα ή οι κινηματίες αξιωματικοί του Ναυτικού το 1973, οι οποίοι αυτήν ακριβώς την αποσάθρωση των ενόπλων δυνάμεων προσπάθησαν να σταματήσουν και δυστυχώς δεν το κατάφεραν.²¹

Μετά από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και την έγερση των τουρκικών διεκδικήσεων στο Αιγαίο, έγινε μια αποφασισμένη –και επιτυχής– προσπάθεια να επανέλθουν οι ένοπλες δυνάμεις στον πραγματικό ρόλο τους και να αποκατασταθεί ο πολιτικός έλεγχός τους.²² Τότε, επίσης, άλλαξε το βασικό αμυντικό δόγμα της χώρας από την απόκρουση του «από βορράν κινδύνου» στην αντιμετώπιση της «εξ ανατολών απειλής», ενώ παράλληλα ενισχύθηκαν οι αεροναυτικές δυνατότητες των ενόπλων δυνάμεων, εν όψει της πιθανότητας ενός πολέμου όχι πλέον στη βαλκανική ενδοχώρα, αλλά στο Αιγαίο.

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Τον Απρίλιο του 1943, στο λιμάνι του Γυθείου, έγινε μια από τις πιο παράτολμες επιθέσεις στα παγκόσμια χρονικά του υποβρυχιακού πολέμου. Ο Βασίλης Λάσκος πήρε τον *Κατσώνη* και, μέσα από τα αβαθή, έφθασε στην είσοδο του λιμανιού του Γυθείου, τορπίλισε ένα ιταλικό βοθητητικό και κατόπιν έφυγε.²³ Επρόκειτο για μια ενέργεια που παραβίαζε όλα τα εγχειρίδια του υποβρυχιακού πολέμου, καθώς ο κυβερνήτης διακινδύνευσε με ανείπωτα παράτολμο τρόπο το σκάφος και τους άνδρες του. Τέτοιους κυβερνήτες ένα πολεμικό ναυτικό είτε τους παρασημοφορεί είτε τους καθαιρεί και τους αποστρατεύει –τόσο παράτολμη ήταν η επίθεση. Αλλά ο Λάσκος σκοτώθηκε λίγους μήνες μετά: την ημέρα του Σταυρού του 1943,

---

τορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής, 2016), 285-311.

²¹ Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού, Μάιος 1973* (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1985).

²² Λυκούργος Κουρκουβέλας, «Συνέχεια και αλλαγή: οι κυβερνήσεις Καραμανλή απέναντι στους νοσταλγούς της χούντας, 1974-1975», στο Σούρλας (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, 545-561.

²³ Καραγάτσης, *Λάσκος*, 249-256.

στο στενό ανάμεσα στη Σικιάθο και το Πήλιο, ένα ανθυποβρυχιακό σκάφος με γερμανικό πλήρωμα εντόπισε τον *Κατσώνη* και, με τις βόμβες βυθού, τον σακάτεψε. Οι κανονισμοί σε τέτοια περίπτωση είναι σαφείς: ο κυβερνήτης πρέπει να αναδυθεί, να διώξει το πλήρωμα, να αυτοβυθίσει το πλοίο και κατόπιν να παραδοθεί ο ίδιος. Όχι όμως ο Λάσκος. Αυτός διέταξε ανάδυση και εξόρμηση πυροβόλου, δηλαδή ανέβηκε επάνω και άρχισε να βάλει με το μικρό κανόνι του *Κατσώνη* εναντίον του εχθρού, ο οποίος φυσικά είχε πολλαπλάσια υπέρτερη ισχύ. Πυροβολητές σκοτώθηκαν, ο Λάσκος κατέβηκε από τη γέφυρά του και επικούρησε το εναπομείναν πλήρωμα του πυροβόλου, μέχρι που μια ριπή τον έριξε κάτω και τον έκανε έναν από τους θρύλους του ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού.

Το μεγάλο κατόρθωμα του Λάσκου στο Γύθειο ήταν αυτό που ξεκίνησε τον θρύλο του. Εκτυλίχθηκε μπροστά σε μια ολόκληρη πόλη, και άφησε μεγάλες εντυπώσεις –κατά πάσα βεβαιότητα και σε έναν νεαρό, δεκαεξάχρονο το 1943, που κατά τη διάρκεια της Κατοχής, μαζί με την οικογένειά του, περνούσε μεγάλα διαστήματα στο πατρογονικό σπίτι, στον πύργο της Κρανάης, στην είσοδο ακριβώς του λιμανιού. Λεγόταν Τζαννής Τζαννετάκης. Όταν κυκλοφόρησε η βιογραφία του Λάσκου από τον Καραγάτση, το 1948, ο Τζαννετάκης, άνθρωπος που διάβαζε πολύ, ήταν 21 ετών και φοιτούσε στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Δεν θα ήταν άστοχο να τεθεί το ερώτημα εάν η ηρωική μορφή του Λάσκου έπαιξε ρόλο και στη δική του απόφαση, σχεδόν αμέσως μετά την αποφοίτησή του, να γίνει αξιωματικός υποβρυχίων. Στα επόμενα χρόνια, ο Τζαννετάκης, σε μια περίπου μίμηση του Λάσκου, ήταν ο δεύτερος κυβερνήτης υποβρυχίου που έβαλε το σκάφος του μέσα στο λιμάνι του Γυθείου –αυτός μάλιστα αναδύθηκε στο μέσον του, ένα επεισόδιο που καταγράφηκε στον φάρο της Κρανάης με την κατασκευή μοντέλου/ομοιώματος του υποβρυχίου.²⁴ Και μία σύμπτωση: ο Τζαννετάκης, κατά το σύντομο διάλειμμα της θητείας του σε σκάφη επιφανείας το 1960-1961, διοικούσε την κανονιοφόρο *Βασίλης Λάσκος*.²⁵

²⁴ Γιάννης Σαΐτας, «Οι ρίζες του Τζαννή Τζαννετάκη και οι δράσεις του για τη Μάνη», στο Άγγελος Δεληβορριάς και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Τζαννής Τζαννετάκης: από τη συνειδητότητα στη δράση* (Αθήνα: Πόλις, 2017), 27-65 (52).

²⁵ «Χρονολόγιο», στο Δεληβορριάς και Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Τζαννής Τζαννετάκης*, 230.

Αλλά αξίζει να διατυπωθεί το ερώτημα εάν ο Λάσκος ήταν, ταυτόχρονα, και ένα αρνητικό πρότυπο για τον αξιωματικό Τζαννετάκη. Γιατί ο Λάσκος είναι το αντίστροφο πρότυπο αξιωματικού σε σύγκριση με αυτόν. Ο Λάσκος μπορεί να γνώρισε μια κάθαρση και να δικαιώθηκε στο τέλος πέφτοντας νεκρός πάνω στο πυροβόλο του υποβρυχίου του, αλλά έως τότε το πάθος και η πολιτική του αμετροέπεια είχαν καταστρέψει τη ζωή του. Πραιτωριανός του Πάγκαλου, κινηματίας του '35, διωγμένος από το στράτευμα, έφτασε στο σημείο να εκλιπαρεί να πολεμήσει έως ότου του δώσουν το παλιό σαράβαλο με το οποίο θα γραφόταν στην ελληνική ναυτική ιστορία. Κατά τη φράση του Καραγάτση, «η ριπή του πολυβόλου που σκότωσε το Βασίλη Λάσκο, ήταν [...] η ολοκλήρωση μιας ανολοκλήρωτης σταδιοδρομίας».²⁶ Αλλά ο Τζαννετάκης, ήδη κυβερνήτης υποβρυχίου, δεν αποδέχθηκε την πολιτειακή ανωμαλία. Στις 22 Απριλίου 1967 υπέβαλε την παραίτησή του από το Ναυτικό, διώχθηκε από τη χούντα, πήγε εξορία, κατόπιν δούλεψε στον ιδιωτικό τομέα έως ότου ενταχθεί στην πολιτική μετά το 1974. Ο ένας ήταν μια δαιμονική μορφή, μιας Ελλάδας που παρέμενε τμήμα του χώρου της υπανάπτυξης. Ο άλλος ήταν ο αξιωματικός μιας Ελλάδας που αναπτυσσόταν και που έμελλε, με τον ίδιο σε υπουργικούς ρόλους, να γίνει πλήρες μέλος του ανεπτυγμένου κόσμου και το 1979 μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: ήθελε στη ζωή του τάξη και συμφωνημένες διαδικασίες. Η εξέλιξη των δύο αυτών προσώπων αποτελεί έμπρακτο δείγμα της εξέλιξης των προτύπων, ακόμη και της ίδιας της χώρας.

---

²⁶ Καραγάτσης, *Λάσκος*, 261.

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΥΡΗΝΙΚΑ ΟΠΛΑ ΣΤΟΝ ΨΥΧΡΟ ΠΟΛΕΜΟ

Λυκούργος Κουρκουβέλας

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΛΙΜΕΝΩΝ
ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ ΕΚΠΑ

Τα πυρηνικά όπλα και ο ανταγωνισμός των πυρηνικών οπλοστασίων μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και των ΗΠΑ μετέβαλλε διά παντός τις αντιλήψεις της ανθρωπότητας για τον πόλεμο και την ειρήνη, καθώς για πρώτη φορά η διεξαγωγή μιας γενικευμένης σύρραξης θα μπορούσε να οδηγήσει στην πλήρη καταστροφή της διεθνούς κοινωνίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, καθώς ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις αυξανόταν, τα ζητήματα πυρηνικής στρατηγικής βρέθηκαν στο επίκεντρο του παγκόσμιου διαλόγου, καθώς άγγιζαν όχι μόνο το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης μεταξύ ΗΠΑ και Σοβιετικής Ένωσης αλλά ολόκληρο τον πλανήτη, συνεπώς και τα μικρότερα και πιο αδύναμα, οικονομικά και στρατιωτικά κράτη.¹ Η συγκρότηση, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 της Νότιας Πτέρυγας του ΝΑΤΟ, ενέπλεξε την Ελλάδα (μαζί με την Ιταλία και την Τουρκία) αυτόματα στους αμυντικούς σχεδιασμούς και την πυρηνική στρατηγική του δυτικού κόσμου. Ο πυρήνας του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, το άρθρο 5, που αποτελεί δέσμευση συλλογικής άμυνας για όλα τα κράτη-μέλη της συμμαχίας, θεωρήθηκε από τους Έλληνες ιθύνοντες ως ο ακρογωνιαίος λίθος της αμυντικής πολιτικής της χώρας κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου για την αντιμετώπιση του

¹ Για τη συζήτηση της περιόδου και τις μεθοδολογικές και ερμηνευτικές της βάσεις το πιο διαφωτιστικό κείμενο εξακολουθεί να είναι το Raymond Aron, *The Great Debate: Theories of Nuclear Strategy*, μτφρ. Ernst Pawel (New York: Doubleday, 1965).

κομμουνιστικού κινδύνου.² Όπως, όμως, θα καταδειχθεί στη συνέχεια, η εμπλοκή του Κυπριακού και η ανάδυση του τουρικού κινδύνου, έτσι όπως αυτός γινόταν αντιληπτός από την ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία έθεταν περίπλοκα ερωτήματα και διλήμματα ως προς τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας και την άσκηση της εξωτερικής της πολιτικής. Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο της προσπάθειας του συγκερασμού των εθνικών συμφερόντων με τις συλλογικές υποχρεώσεις και αναγκαιότητες του Ψυχρού Πολέμου εντάχθηκαν και οι στρατηγικές, αντιλήψεις και πολιτικές των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών ηγεσιών κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ «ΜΑΖΙΚΩΝ ΑΝΤΙΠΟΙΝΩΝ»

Η υιοθέτηση του πυρηνικού δόγματος των «μαζικών αντιποίνων» από την αμερικανική κυβέρνηση Αϊζενχάουερ (Eisenhower) σε όλη τη δεκαετία του 1950, σύμφωνα με το οποίο ενδεχόμενη σοβιετική επίθεση με συμβατικές στρατιωτικές δυνάμεις θα οδηγούσε σε κάθετη κλιμάκωση της ένοπλης σύγκρουσης με τη χρήση μαζικής πυρηνικής ανταπόδοσης από την πλευρά του δυτικού κόσμου, αποτελούσε για την Ελλάδα την απόλυτη εξισορρόπηση μεταξύ του εθνικού συμφέροντος και των συλλογικών υποχρεώσεων εντός του NATO. Δεδομένου ότι οι ιθύνοντες της χάραξης της ελληνικής αμυντικής πολιτικής θεωρούσαν ότι ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστεί κομμουνιστική επίθεση, από τη Βουλγαρία, στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, ως μόνη λύση προκρινόταν η στρατηγική της αποτροπής: ο κομμουνιστικός κόσμος όφειλε να γνωρίζει ότι ενδεχόμενη επίθεσή του έναντι της Ελλάδας θα αντιμετώπιζε τη μαζική πυρηνική απάντηση του δυτικού κόσμου και ως αποτέλεσμα δεν θα επιδίωκε να εμπλακεί σε έναν πυρηνικό πόλεμο που θα προκαλούσε τον όλεθρο στις δύο πλευρές. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι για την ελληνική άμυνα η μαζική πυρηνική ανταπόδοση είχε «υπαρξιακή» σημα-

² Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967* (London: Routledge, 2006)· Dionysios Chourchoulis, "A Nominal Defense? NATO Threat Perception and Responses in the Balkan Area, 1951-1967", *Cold War History* 12 (2012), 637-658.

σία γιατί ενείχε το ενδεχόμενο κλιμάκωσης, τουλάχιστον θεωρητικά και επί της αρχής, και στο ενδεχόμενο ενός βραχύχρονου τοπικού πολέμου. Αντίστοιχες αντιλήψεις επικρατούσαν και στα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη, που θεωρούσαν ότι η αμερικανική πυρηνική ομπρέλα αποτελούσε το μόνο εχέγγυο για την άμυνά τους.³

Η κρίσιμη καμπή στην πυρηνική στρατηγική του Ψυχρού πολέμου, η οποία προκάλεσε τεράστιες συζητήσεις και διαφωνίες μεταξύ πολιτικών, στρατιωτικών, επιστημόνων και δημοσιολόγων και στις δύο πλευρές της Δύσης ήταν η εκτόξευση του σοβιετικού δορυφόρου Σπούτνικ στις 4 Οκτωβρίου 1957. Πέρα από μια μεγάλη νίκη για τους Σοβιετικούς στο επίπεδο της ψυχροπολεμικής προπαγάνδας, η εκτόξευση του Σπούτνικ καταδείκνυε την ενδεχόμενη δυνατότητα της Σοβιετικής Ένωσης να επιφέρει πυρηνικό χτύπημα με τη χρήση βαλλιστικών πυραύλων διηπειρωτικού βεληνεκού. Παρ' ότι, όπως θα αποδεικνυόταν σύντομα, η ΕΣΣΔ δεν ήταν ακόμα έτοιμη για ένα τέτοιο διηπειρωτικό χτύπημα, η πρόσληψη των δυνατοτήτων του αντιπάλου και του κινδύνου, όπως συχνά συμβαίνει στη διπλωματική και στρατιωτική ιστορία, έπαιξε τον ουσιαστικότερο ρόλο. Ο φόβος για την ύπαρξη ενός «χάσματος πυραύλων» (Missile gap) μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ αποτέλεσε το κύριο αντικείμενο της δημόσιας συζήτησης στον δυτικό κόσμο στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και άνοιξε τον ασκό του Αϊόλου για την κρίση στις διατλαντικές σχέσεις, κρίση που θα επανερχόταν συχνά, ανάλογα με τη συγκυρία καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Πυρήνα του προβλήματος αποτελούσε η εύλογη ανησυχία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών ότι πλέον οι ΗΠΑ δεν θα εμπλέκονταν σε έναν πόλεμο στην Ευρώπη διότι ενδεχόμενη εμπλοκή τους θα μπορούσε να επιφέρει πυρηνικό χτύπημα από την ΕΣΣΔ και συνεπώς την κλιμάκωση σε έναν πυρηνικό όλεθρο. Με απλά λόγια, οι ΗΠΑ δεν θα θυσίαζαν τη Νέα Υόρκη ή το Μαϊάμι, για να φέρουμε δύο τυχαία παραδείγματα, για την υπεράσπιση του Αμβούργου. Έτσι, στην πρώτη μεγάλη κρίση της νατοϊκής συμμαχίας των μέσων της δεκαετίας του 1950 το κύριο διακύβευμα αποτέλεσε ο βαθμός ανεξαρτητοποίησης της δυτικοευρωπαϊκής

---

³ Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War*, 11-13, 24-33, 62-65, 73-79, 94-97· Robert S. Jordan, *Norstad: Cold War NATO Supreme Commander—Airman, Strategist, Diplomat* (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2000).

άμυνας από το αμερικανικό πυρηνικό οπλοστάσιο, ζήτημα που έφερε στο προσκήνιο το νευραλγικό για την ανθρωπότητα ζήτημα της διασποράς των πυρηνικών όπλων, καθώς οι δυτικοευρωπαϊκές ηγεσίες έθεταν όλο και πιο επιτακτικά το θέμα της συμμετοχής στα αμερικανικά, πυρηνικά («μυστικά»).4

Ως πρώτη λύση εξισορρόπησης του μείζονος αυτού προβλήματος λήφθηκε για πρώτη φορά η απόφαση της αμερικανικής κυβέρνησης Αϊ-ζενχάουερ για την εγκατάσταση βαλλιστικών πυραύλων ενδιάμεσου βεληνεκούς (Intermediate Range Ballistic Missiles, IRBMs), σε κράτη της νατοϊκής συμμαχίας, ένα εκ των οποίων θα ήταν και η Ελλάδα. Στρατηγικά, οι εγκατεστημένοι στη Δυτική Ευρώπη IRBMs, καθώς είχαν τη δυνατότητα να χτυπήσουν στην «καρδιά» της σοβιετικής επικράτειας, στόχευαν να αποτελέσουν το κύριο μέσο της δυτικής αποτροπής σε ενδεχόμενο σοβιετικής επίθεσης με συμβατικές ή/και πυρηνικές δυνάμεις στην Ευρώπη.⁵ Η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο των συζητήσεων, καθώς ήταν ένα από τα κράτη-μέλη που δέχθηκε πρόταση για την εγκατάσταση IRBMs στο έδαφός της κατά τη διάρκεια της συνόδου κορυφής της Συμμαχίας που έλαβε χώρα στο Παρίσι τον Δεκέμβριο του 1957.⁶ Και ενώ σε στρατηγικό επίπεδο, αρχικά η κυβέρνηση Καραμανλή φαινόταν πρόθυμη να εγκαταστήσει πυρηνικούς πυραύλους στο έδαφός της, στις συζητήσεις της με τους Αμερικανούς και νατοϊκούς αξιωματούχους άφησε το ζήτημα να ατονήσει, υποστηρίζοντας τη λεγόμενη «αρχή της καθολικότητας», δηλαδή την ανάγκη να γίνουν δεκτοί οι πύραυλοι από όλους τους συμμάχους του NATO (κάτι που δεν συνέβαινε, καθώς ορισμένες χώρες είχαν επιφυλάξεις), με αποτέλεσμα την απόσυρση του νατοϊκού ενδιαφέροντος το 1959.⁷ Έτσι, δεν εγκαταστάθηκαν πύραυλοι μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα. Η κύρια αιτία για την εφεκτικότητα της κυβέρνησης Κωνστα-

⁴ Marc Trachtenberg, *A Constructed Peace: the Making of the European Settlement, 1945-1963* (Princeton: Princeton University Press, 1999).

⁵ Βρυξέλλες, NATO Archives, International Staff, C-R (57) 64, North Atlantic Summary Record, «Discussion of Allied Command Europe Minimum Force Study, 1958-1963», 25 Οκτωβρίου 1957.

⁶ Philip Nash, *The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy and the Jupiters, 1957-1963* (Chapel Hill: The University of North Carolina 1997).

⁷ Αθήνα, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή (AKK), Φ. 4Α, Μιχαήλ Μελάς προς ΥΠΠΕΞ και Α/ΓΕΕΘΑ, 25 Οκτωβρίου 1957.

ντίνου Καραμανλή ήταν το Κυπριακό ζήτημα, το οποίο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 είχε οδηγήσει στη ραγδαία ανάπτυξη ενός (αντιδυτικισμού) και ιδίως αντιαμερικανισμού, που καθιστούσε την απόφαση για εγκατάσταση πυρηνικών πυραύλων στο ελληνικό έδαφος σχεδόν αδύνατη.⁸ Οι συνέπειες του Κυπριακού προβλήματος στην ελληνική πολιτική ζωή ήταν θεμελιώδεις και, ανάμεσα σε άλλα, οδήγησαν στη ραγδαία ενδυνάμωση της ΕΔΑ, προμετωπίδας του κομμουνισμού στην Ελλάδα, και στην ανάπτυξη ενός ριζοσπαστικού και ισχυρού ειρηνιστικού κινήματος, με επίκεντρο τα πυρηνικά όπλα.⁹ Σε αυτή την ιστορική συγκυρία και τη διαπλοκή του Κυπριακού, με τον αντιαμερικανισμό και το ενδεχόμενο εγκατάστασης βαλλιστικών, πυρηνικών πυραύλων στο ελληνικό έδαφος, πρέπει να ιδωθούν και οι νέες ιδεολογικές, πολιτισμικές και ηθικές προεκτάσεις που λάμβανε το ζήτημα των πυρηνικών όπλων. Προεκτάσεις που δεν ήταν άσχετες με αντίστοιχες εξελίξεις, που λάμβαναν χώρα στον ευρύτερο δυτικό κόσμο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και που θα συνεχίζονταν έως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Η σημαντικότερη εξέλιξη, με μακροπρόθεσμες στρατηγικές, πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες, ως προς το ζήτημα των πυρηνικών όπλων στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1950 ήταν η εγκατάσταση τακτικών πυρηνικών όπλων, που ξεκίνησε το 1959 στο ελληνικό έδαφος μετά από μυστικές διμερείς συμφωνίες ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ελληνική κυβέρνηση Καραμανλή. Από την περίοδο αυτή μέχρι και το τέλος, στο αμιγώς στρατηγικό επίπεδο τα τακτικά πυρηνικά όπλα (ή όπλα πεδίου μάχης) θα αποτελέσουν τον πυρήνα της ελληνικής αποτροπής και άμυνας απέναντι στο ενδεχόμενο ενός τοπικού πολέμου από την πλευρά της Βουλγαρίας. Η εγκατάσταση και φύλαξη των τακτικών πυρηνικών όπλων στην Ελλάδα βασίστηκε στο λεγόμενο σύστημα της (διπλής κλειδός), σύμφωνα με το οποίο οι πυρηνικές κεφαλές βρίσκονταν υπό αμερικανική κατοχή και τα μέσα εκτόξευσης υπό ελληνική, με στόχο να αποφευχθεί κάθε μονομερής ενέργεια χρήσης των όπλων αυτών από την πλευρά της Ελλάδας.¹⁰

⁸ Ιωάννης Στεφανίδης, *En onόματι του έθνους: πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2010).

⁹ Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Η Ελλάδα και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων, 1957-1963* (Αθήνα: Πατάκης, 2011).

¹⁰ ΑΚΚ, Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνσις ΝΑΤΟ, «Σημείωμα Περί Συμφωνίας Αποθεμάτων Πυρηνικών Κεφαλών», 23 Ιουλίου 1959, Φάκελος 9Α· Ιωάννης Στεφανίδης,

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΟΓΜΑ
ΤΗΣ «ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗΣ»

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 υπήρχαν φωνές που αμφισβητούσαν τη στρατηγική της υπερβολικής εξάρτησης από τα πυρηνικά όπλα. Η νέα αμερικανική κυβέρνηση του Τζων Κέννεντυ απέρριψε το 1961 το δόγμα των μαζικών αντιποίνων και υιοθέτησε μια νέα στρατηγική, αυτή της σταδιακής ή κλιμακούμενης ανταπόκρισης, που ονομάστηκε «ευέλικτη ανταπόδοση» (flexible response). Πλέον, η χρήση συμβατικών δυνάμεων από τη πλευρά των Σοβιετικών δεν θα οδηγούσε σε άμεση πυρηνική απάντηση από την πλευρά της Δύσης αλλά σε αντίστοιχη χρήση συμβατικών δυνάμεων. Μόνο στη συνέχεια, και εφ' όσον οι συνθήκες το απαιτούσαν, θα γινόταν χρήση πυρηνικών δυνάμεων από την πλευρά του NATO. Το νέο στρατηγικό δόγμα της κυβέρνησης Κέννεντυ, που σχετιζόταν και με την ανάγκη αντιμετώπισης νέων στρατιωτικών καταστάσεων που ήγειραν οι ανταποικιακοί αγώνες στην Αφρική και την Ασία, γινόταν αντιληπτό από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ως επιβεβαίωση των φόβων εγκατάλειψης από τις ΗΠΑ, αφού, πράγματι, το δόγμα ήθελε να μειώσει το ρίσκο ενός πυρηνικού πολέμου στην Ευρώπη. Βέβαια, από την πλευρά των πλανητικών («υποχρεώσεων») των ΗΠΑ η «ευέλικτη ανταπόδοση» ήταν σαφώς πιο εύλογη από τα («μαζικά αντίποινα»). Το νέο αμερικανικό στρατηγικό δόγμα, το οποίο τελικά υιοθέτησε και το NATO τον Δεκέμβριο του 1967, έθετε τα τακτικά πυρηνικά όπλα στο επίκεντρο της ελληνικής άμυνας. Πάντως, πρέπει να τονιστεί πως καθώς η χρήση πυρηνικών όπλων παρέμενε στο θεωρητικό επίπεδο και τα τακτικά πυρηνικά όπλα (εκτός από τα στρατηγικά) προκαλούσαν έντονες διχογνωμίες. Για παράδειγμα, κάποιοι υποστήριζαν ότι αυτά μπορούν να αποτελούν αντικείμενο της ευρύτερης στρατηγικής της δυτικής αποτροπής, καθώς ενδεχόμενη χρήση τους θα οδηγούσε κατά πάσα πιθανότητα σε άμεση κλιμάκωση και στη χρήση στρατηγικών πυρηνικών όπλων, ενώ για κάποιους άλλους τα τακτικά πυρηνικά όπλα έπρεπε αναγκαστικά να χρησιμοποιηθούν γιατί αποτελούσαν το μόνο μέσο αντιμετώπισης της σοβιετικής ανωτερότητας σε συμβατικές δυνάμεις.¹¹

Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961 (Αθήνα: Πατάκης, 2010).

¹¹ Aron, *The Great Debate*.

Το θεωρητικό αυτό δίλημμα, όπως ήταν φυσικό, ταλάνιζε και την ελληνική πλευρά μέχρι τις απαρχές της ψυχροπολεμικής ύφεσης, όταν το ενδεχόμενο μιας βουλγαρικής, τοπικής επίθεσης δεν μπορούσε να αποκλειστεί παρά την ουσιαστική βελτίωση των σχέσεων των δύο κρατών κατά τη δεκαετία του 1960. Τα προβλήματα της ελληνικής αμυντικής πολιτικής οξύνονταν σε όλη αυτή την περίοδο, λόγω της αδυναμίας της να διατηρήσει αξιόπιστες, ποσοτικά και ποιοτικά, στρατιωτικές δυνάμεις για την άμυνά της αλλά και ως προς το ζήτημα της ανταπόκρισης στις νατοϊκές υποχρεώσεις. Το πρόβλημα αυτό, που αντιμετώπιζε η Νότια Πτέρυγα του NATO συνολικά, οφειλόταν εξ ολοκλήρου στην αδυναμία ή απροθυμία των νατοϊκών συμμάχων, ιδίως των Αμερικανών, να συνεισφέρουν ουσιαστικά στον στρατιωτικό εκσυγχρονισμό της χώρας και συνυφάνθηκε σε όλη την περίοδο από το 1967 και μετά, από την υιοθέτηση δηλαδή του δόγματος της «ευέλικτης ανταπόδοσης» από το NATO, στην αποτυχία της συγκρότησης της προβλεπόμενης από το NATO «προωθημένης στρατηγικής» (forward defence strategy).¹²

Πάντως, η άμυνα της Ελλάδας και της Τουρκίας έναντι του σοβιετικού συνασπισμού βασιζόταν εξ ολοκλήρου στην πυρηνική αποτροπή. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 το NATO δεν είχε κανένα σχέδιο υπεράσπισης των δύο κρατών σε περίπτωση που αποτύγχανε η πυρηνική αποτροπή. Σε περίπτωση επίθεσης του Συμφώνου της Βαρσοβίας οι δυνάμεις τους θα εισέρχονταν βαθιά στο ελληνικό και στο τουρκικό έδαφος εκτός αν γινόταν χρήση τακτικών πυρηνικών όπλων.¹³

Υπό την προοπτική των εξελίξεων αυτών, πρέπει να γίνει κατανοητή και η σθεναρή υποστήριξη της Ελλάδας στη δημιουργία, μετά από πρόταση του Κένεντυ, μιας αμιγώς ευρωπαϊκής πυρηνικής δύναμης, της λεγόμενης MLF (Multilateral Force) η οποία, συζητήθηκε έντονα

---

¹² NATO Archives, MCM-73-66, Memorandum on the Possible Methods for Improving NATO Capabilities on the Flanks, 14 Ιουλίου 1966, και MCM-57-68, Memorandum on Plans for External Reinforcements for the Southern Region, 2 Αυγούστου 1968.

¹³ Dionysios Chourchoulis, «A Secondary Front? NATO's Forward Defense Strategy and Its Application in the Southeastern Region, 1966-1974», στο Bernd Lemke (επιμ.), *Periphery or Contact Zone? The NATO Flanks 1961 to 2013* (Berlin: Rombach Verlag, 2015), 117-134.

χωρίς να καταλήξει σε κάποιο απτό αποτέλεσμα στα μέσα της δεκαετίας του 1960.¹⁴

ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΠΥΡΗΝΙΚΑ ΟΠΛΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ

Παρ' ότι το Κυπριακό ζήτημα είχε από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 περιπλέξει τη θέση της Ελλάδας εντός του δυτικού κόσμου, η εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο, όπως ήταν φυσικό, αποτέλεσε σημείο καμπής στην ελληνική εξωτερική πολιτική και στην πολιτική άμυνας και ασφάλειας της χώρας. Σε συνδυασμό με την ύφεση στις σχέσεις με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, ιδίως τις βαλκανικές, που ξεκίνησαν και ολοκλήρωσαν οι κυβερνήσεις Καραμανλή, ο νέος τουρκικός κίνδυνος αμφισβητούσε το ψυχροπολεμικό πλαίσιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, έτσι όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου και μετά. Η έξοδος από το στρατιωτικό σκέλος του NATO το 1974 αναδείκνυε τα διλήμματα και τις αντιφάσεις που καλούνταν να αντιμετωπίσουν στο εξής οι ελληνικές ηγεσίες, καθώς η μη συμμετοχή στις συμμαχικές διεργασίες αδυνάτιζε ουσιαστικά την αμυντική πολιτική της χώρας όχι μόνον έναντι των κρατών του κομμουνιστικού κόσμου αλλά και της Τουρκίας. Έτσι, εξηγείται η, σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, έναρξη διαπραγματεύσεων για την επανένταξη της Ελλάδας στο στρατιωτικό σκέλος του NATO (η οποία και επετεύχθη το 1980) αλλά και η παραμονή της χώρας στο κύριο όργανο χάραξης της πυρηνικής στρατηγικής της συμμαχίας, το Nuclear Planning Group. Είναι ενδεικτικό ότι κατά την περίοδο 1974-1981 δεν υπήρξε καμμία ουσιαστική συζήτηση για την απόσυρση των τακτικών πυρηνικών όπλων από το ελληνικό έδαφος. Από την άλλη πλευρά, σε πρακτικό/επιχειρησιακό επίπεδο τα ελληνικά πληρώματα είχαν σε μεγάλο βαθμό απωλέσει την ετοιμότητά τους σε ό,τι αφορούσε τον χειρισμό των τακτικών πυρηνικών όπλων και των μέσων εκτόξευσής τους. Πάντως, στο πολιτικό-στρατηγικό επίπεδο, η κυβέρνηση Καραμανλή τάχθηκε υπέρ της «διπλής απόφασης» (double-track decision) του NATO, καθώς θεωρούσε ότι η εγκατάσταση των σοβιετικών πυραύλων SS-20 μετέβαλε ουσιαστικά την ισορροπία των δυνάμεων υπέρ του κομμουνιστικού κόσμου. Η να-

¹⁴ Matthew Jones, *The Official History of the UK Strategic Nuclear Deterrent*, τ. 1: *From the V Bomber Era to the Arrival of Polaris, 1945-1964* (London: Routledge, 2019).

τοϊκή «διπλή απόφαση» του Δεκεμβρίου 1979 προέβλεπε την πρόταση προς τους Σοβιετικούς για μείωση των πυραύλων μέσου και ενδιάμεσου βεληνεκούς και την ταυτόχρονη απειλή για εγκατάσταση εξελιγμένων πυραύλων μέσου βεληνεκούς σε κράτη του NATO, που οδήγησε και στη λεγόμενη «Κρίση των Ευρωπυραύλων».¹⁵

Η νευραλγική σημασία των τακτικών πυρηνικών όπλων για την ελληνική άμυνα και ασφάλεια καταδείχθηκε και κατά τη δεκαετία του 1980, περίοδο κατά την οποία η συνύφανση της εσωτερικής με την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας έγινε εμφανέστερη. Ο Ανδρέας Παπανδρέου ανέλαβε την εξουσία το 1981 μετά από σαρωτική νίκη στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου βασιζόμενος σε μια ρητορεία που εμπεριείχε ένα πλέγμα σφοδρού αντιαμερικανισμού (και αντινατοϊσμού), τριτοκοσμικού σοσιαλισμού και έντονου εθνικισμού. Ως προς την εξωτερική του πολιτική, ο Παπανδρέου δήλωνε σε όλη τη δεκαετία του 1970, και παρά τη σταδιακή «εξομάλυνση» της ριζοσπαστικής του ρητορικής, ότι οι αμερικανικές βάσεις θα έκλειναν και τα τακτικά πυρηνικά όπλα θα αποσύρονταν από την Ελλάδα ενώ, στο ίδιο πλαίσιο, θα επαναδιαπραγματευόταν τη θέση της Ελλάδας εντός της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. Παρ' όλα αυτά, ο Παπανδρέου κατανοούσε ότι τα τακτικά πυρηνικά όπλα βρίσκονταν στον πυρήνα της «σκληρής» πολιτικής και η αμφισβήτηση του («καθεστώτος») τους στην Ελλάδα θα έφερνε σε ευθεία σύγκρουση τις ΗΠΑ με την Ελλάδα και θα έβλαπτε με τον τρόπο αυτό τα ζωτικά συμφέροντα της χώρας. Μέσα στο έντονο κλίμα του αντιαμερικανισμού της ελληνικής κοινωνίας, των προσδοκιών που είχε δημιουργήσει η ρητορεία του από το 1974, αλλά και, κατά τα φαινόμενα, η ειλικρινής του προσήλωση στην ειρήνη και στην αντίληψη ότι ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός έβλαπτε, ή τουλάχιστον ήταν άσχετος ως προς τα εθνικά συμφέροντα της χώρας, στον τομέα της πυρηνικής πολιτικής ο Παπανδρέου πρόβαλε την αντίληψη ότι το πρόβλημα των τακτικών πυρηνικών όπλων δεν μπορούσε και δεν είχε νόημα να επιλυθεί μονομερώς από την Ελλάδα. Γι' αυτό και πραγματοποίησε μια σειρά πολιτικών και διπλωματικών κινήσεων που κατέτειναν προς την πεποίθηση αυτή. Τον Νοέμβριο του 1981 τάχθηκε δημόσια υπέρ της πρότασης του Λέονιντ Μπρέζνιεφ για την αποπυρηνικοποίηση της Μεσογείου, υπέρ της

---

¹⁵ Athanasios Antonopoulos, *Redefining Greek-US Relations, 1974-1980: National Security and Domestic Politics* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020).

πάγιας σοβιετικής θέσης για την ακύρωση ή αναβολή ανάπτυξης νέων πυραύλων μέσου βεληνεκούς στη Δυτική Ευρώπη (η εγκατάσταση των αμερικανικών πυραύλων θα ξεκινούσε στα τέλη του 1983) ενώ πρόβαλε και τη θέση ότι ενδεχόμενες διαπραγματεύσεις για τη Συνομολόγηση συνθήκης περιορισμού των πυρηνικών όπλων μέσου και ενδιάμεσου βεληνεκούς θα έπρεπε να συμπεριλάβει και τα πυρηνικά οπλοστάσια της Γαλλίας και της Βρετανίας. Παράλληλα, το 1983 ο Παπανδρέου ανέλαβε πρωτοβουλίες για τη δημιουργία μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης στα Βαλκάνια, πρόταση που πάγια υποστήριζε ο ανατολικός συνασπισμός από το 1957 ενώ είχε διατυπωθεί ξανά το φθινόπωρο του 1981 από τον Βούλγαρο ηγέτη Τοντόρ Ζίφκωφ.

Οι πρωτοβουλίες του Παπανδρέου έρχονταν για άλλη μια φορά σε αντίθεση με τις στρατηγικές προτεραιότητες του ΝΑΤΟ, το οποίο τασσόταν υπέρ μιας συνολικής διευθέτησης του ζητήματος των τακτικών και στρατηγικών πυρηνικών όπλων στο σύνολο της Ευρώπης. Η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει ότι πέρα από την προσπάθειά του για βελτίωση των σχέσεων με τα κομμουνιστικά βαλκανικά κράτη, ο Παπανδρέου προωθούσε την ιδέα της αποπυρηνικοποίησης των Βαλκανίων και για εσωτερικούς λόγους: γνωρίζοντας ότι η Τουρκία, η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία ήταν είτε αδιάφορες ή διατηρούσαν επιφυλάξεις ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, ο Παπανδρέου υποβίβαζε το υπαρκτό πρόβλημα της απομάκρυνσης των τακτικών πυρηνικών όπλων από την Ελλάδα από τον δημόσιο διάλογο, οπισθοχωρώντας έτσι σε ένα νευραλγικό για τη δυτική στρατηγική ζήτημα. Τελικά, η ιδέα της μετατροπής των Βαλκανίων σε αποπυρηνικοποιημένη/απύραυλη ζώνη ναυάγησε ενώ, παρά τη διεθνή της απήχηση, είχε ελάχιστα απτά αποτελέσματα η συνακόλουθη πρωτοβουλία του Έλληνα πρωθυπουργού για τη σύμπληξη της Πρωτοβουλίας των Έξι για την Ειρήνη και τον Διεθνή Αφοπλισμό. Στο ίδιο πλαίσιο, πρέπει να ιδωθεί και η κινητοποίηση στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών, τομέα στον οποίο είχε πρωτοστατήσει το ΠΑΣΟΚ από τη Μεταπολίτευση και μετά. Πυρήνα του ελληνικού αντιπυρηνικού κινήματος κατά τη δεκαετία του 1980, το οποίο στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 είχε σε μεγάλο βαθμό βασιστεί στην κομμουνιστική Αριστερά μέσω της ΕΔΑ, αποτέλεσε η Κίνηση για την Εθνική Ανεξαρτησία, τη Διεθνή Ειρήνη και τον Αφοπλισμό, η οποία πρόσκειτο στο τότε κυβερνών κόμμα. Η ΚΕΑΔΕΑ διαδραμάτισε την περίοδο αυτή πρωταγω-

νιστικό ρόλο στις διαδηλώσεις και τις πορείες, οι οποίες είχαν ουσιαστικά αντιαμερικανικό και αντινατοϊκό χαρακτήρα.¹⁶

Τελικά, η ρητορεία και η πολιτική του Παπανδρέου ως προς τα ζητήματα των πυρηνικών όπλων κατά τη δεκαετία του 1980 είχε τα όρια της: παρά τις συνεχείς διαφοροποιήσεις στους κόλπους του NATO για την ανάγκη αναβολής της εγκατάστασης των πυραύλων Πέρσινγκ II και Κρουζ, τελικά, ο Παπανδρέου δεν έθεσε βέτο στην υλοποίηση της εγκατάστασης των πυραύλων αυτών, καθώς κατανοούσε ότι αμφισβήτηση της πυρηνικής στρατηγικής του NATO θα έθετε σε κίνδυνο την άμυνα της χώρας, καθώς θα προκαλούσε την οργή των ΗΠΑ και θα την απομόνωνε από τους δυτικούς εταίρους σε μια περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις με την Τουρκία βρίσκονταν στο ναδίρ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ένταξη της Ελλάδας στο NATO από το 1952 την τοποθετούσε αυτόματα στον πυρήνα των στρατηγικών και (πιθανών) στρατιωτικών ενεργειών και διαδικασιών κατά την ψυχροπολεμική εποχή. Καθώς τα πυρηνικά όπλα αποτελούν μείζον ζήτημα και διακύβευμα της υψηλής πολιτικής, ήταν φυσικό οι στρατηγικές και πολιτικές προτεραιότητες και προσλήψεις των ιθυνόντων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής να συσχετιστούν με τα μείζονα προβλήματα της διεθνούς θέσης της χώρας σε όλη την ψυχροπολεμική περίοδο. Έως την τουρκική εισβολή στην Κύπρο του Ιουλίου-Αυγούστου 1974 η Ελλάδα, θεωρώντας ως μείζονα κίνδυνο για την ασφάλειά της τον κομμουνιστικό κόσμο, ιδίως τη Βουλγαρία, εντάχθηκε στη νατοϊκή πυρηνική στρατηγική με την υιοθέτηση πρώτα του δόγματος των «μαζικών αντιποίνων» και από το 1968 του δόγματος της «ευέλικτης ανταπόδοσης», παρά το ότι η δεύτερη θεωρήθηκε ως μια ανεπαρκής ανταπόκριση των Αμερικανών στην ασφάλεια της Δυτικής Ευρώπης,

¹⁶ Eirini Karamouzi και Dionysios Chourchoulis, "Troublemaker or Peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the Policy of Peace, 1981-1986", *Cold War History* 19 (2019), 39-61· Διονύσης Χουρχούλης, «Η προώθηση της πολιτικής διεθνούς ύφεσης από την πρώτη κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985», στο Νίκος Μαραντζίδης - Ιάκωβος Μιχαηλίδης - Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: επεκτείνοντας τις ερμηνείες* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2018), 169-185.

συνεπώς και της Ελλάδας. Τα διλήμματα της ελληνικής πολιτικής ως προς τα πυρηνικά όπλα αναδύθηκαν με σφοδρότητα μετά την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο, καθώς το «κλασικό» στη διεθνή πολιτική δίπολο ισχύς-δικαιοσύνη αποτελούσε όχι πλέον θεωρητικό ερώτημα αλλά απτή πραγματικότητα για τους ιθύνοντες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Σημαντικό μέρος του πολιτικού κόσμου αλλά και της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, προτάσσοντας «το εθνικό δίκαιο», προσέβλεψαν σε μια απεξάρτηση από τον δυτικό κόσμο. Ταυτόχρονα, οι αμυντικές ψυχοπολεμικές και περιφερειακές αναγκαιότητες της χώρας, στον πυρήνα των οποίων βρισκόταν ο τουρκικός κίνδυνος, ήγειραν το πρόβλημα της απόλυτης εξάρτησης από τη δυτική άμυνα και κυρίως από το αμερικανικό πυρηνικό οπλοστάσιο. Στο πλαίσιο αυτό, οι αξιακές και ηθικές προεκτάσεις που έθετε η ύπαρξη πυρηνικών όπλων στη διεθνή και ελληνική κοινωνία περιέπλεκε και ενέτεινε το δίλημμα μεταξύ της αμερικανικής/νατοϊκής ισχύος και των «εθνικών δικαίων». Καθώς, όμως, τουλάχιστον στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής διαχρονικά η ισχύς έχει στις πλείστες περιπτώσεις επικρατήσει έναντι του δικαίου, έτσι και στην περίπτωση της ελληνικής άμυνας το ζήτημα των πυρηνικών όπλων ακολούθησε τη «λογική» της ισχύος: η πλήρης απομάκρυνση και των τελευταίων πυρηνικών κεφαλών, σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες, δεν επιτεύχθηκε παρά στις αρχές του 21ου αιώνα ή λίγο νωρίτερα.

Παύλος Αποστολίδης

ΠΡΕΣΒΥΣ Ε.Τ., ΠΡΩΗΝ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΕΥΠ (1999-2004)

Ο συνήθως αποδεκτός ορισμός της εθνικής ασφάλειας είναι η προστασία του κράτους και των θεσμών του από εσωτερικές ή εξωτερικές απειλές. Υπό την έννοια αυτή, κατ' εξοχήν αρμόδιοι για την προάσπιση της εθνικής ασφάλειας είναι η Αστυνομία για τις εσωτερικές απειλές και οι ένοπλες δυνάμεις για τις εξωτερικές. Οι υπηρεσίες πληροφοριών, ή αλλιώς μυστικές υπηρεσίες, προσθέτουν ένα επιπλέον επίπεδο προστασίας στο κράτος και τους θεσμούς του, κατά κύριο λόγο πληροφοριακά, δηλαδή συλλέγοντας πληροφορίες που αφορούν την εθνική ασφάλεια και δεν είναι προσβάσιμες, και ενημερώνοντας τις αρμόδιες αρχές. Η συλλογή πληροφοριών εσωτερικού αφορά κατά κύριο λόγο την κατασκοπεία, την τρομοκρατία, την προπαγάνδα και παραπληροφόρηση καθώς και τις κυβερνοεπιθέσεις. Σε ορισμένα κράτη οι υπηρεσίες εσωτερικού έχουν αρμοδιότητα σύλληψης υπόπτων, ενώ στην Ελλάδα ούτε καν το δικαίωμα προανάκρισης.

Η αναζήτηση πληροφοριών στο εξωτερικό καλύπτει τις περιοχές/χώρες ενδιαφέροντος του κάθε κράτους, αφορά πολιτικο-οικονομικές και στρατιωτικές πληροφορίες και γίνεται με ανθρώπινα ή τεχνικά μέσα που αποκαλούνται πηγές. Σημαντική διαφορά μεταξύ υπηρεσιών εσωτερικού και εξωτερικού είναι ότι οι πρώτες κινούνται σε ένα νομικό περιοριστικό πλαίσιο που θεσπίζει διαδικασίες προς προστασία των πολιτών, ενώ οι δεύτερες, που συνήθως αποκαλούνται μυστικές, κινούνται εκτός νομικού πλαισίου, διότι η δράση τους είναι παράνομη στα κράτη όπου δραστηριοποιούνται.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Οι απειλές κατά της εθνικής ασφάλειας διαφέρουν σε κάθε κράτος και αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου αλλά και με το είδος της διακυβέρνησης. Στα απολυταρχικά κράτη η εθνική ασφάλεια εξισώνεται με τη στήριξη του καθεστώτος, επομένως οι εσωτερικές τους υπηρεσίες είναι παντοδύναμες και δρουν συνήθως εκτός νομιμότητας. Εξ άλλου τα μικρά κράτη στην Ευρώπη έχουν μόνον υπηρεσίες εσωτερικού, εφ' όσον δεν δραστηριοποιούνται ή δεν ενδιαφέρονται για πληροφορίες εξωτερικού, πέραν όσων λαμβάνουν μέσω των διπλωματικών αρχών τους. Μόνο σε περιπτώσεις συμμετοχής σε ειρηνευτικές δυνάμεις μπορεί να αναπτύξουν πληροφοριακή δραστηριότητα για το συγκεκριμένο κράτος, συνήθως από τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες.

Ιστορικά, οι πόλεμοι στην Ευρώπη του 20ού αιώνα είναι αυτοί που προκάλεσαν τη δημιουργία υπηρεσιών πληροφοριών. Η Γαλλία πρωτοστάτησε στις αρχές του αιώνα με τον σχηματισμό Υπηρεσίας Κρυπτανάλυσης (υποκλοπής και αποκρυπτογράφησης τηλεγραφημάτων ξένων διπλωματικών αποστολών στο Παρίσι).¹ Αντίθετα, τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Βρετανοί περίμεναν να αρχίσει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος για να συγκροτήσουν αντίστοιχες υπηρεσίες. Κατάφεραν όμως να αποκρυπτογραφήσουν το 1917 το τηλεγράφημα του Γερμανού υπουργού Εξωτερικών Τσίμερμαν (Arthur Zimmerman) προς τον Γερμανό πρέσβη στην Ουάσινγκτον. Το τηλεγράφημα ενημέρωνε ότι η Γερμανία θα άρχιζε απεριόριστο υποβρυχιακό πόλεμο από την 1η Φεβρουαρίου 1917 και έδινε εντολή στον πρέσβη να ζητήσει κοινό μέτωπο από το Μεξικό, αν οι ΗΠΑ έμπαιναν στον πόλεμο. Η αποκρυπτογράφησή του επέσπευσε την αμερικανική συμμετοχή στον πόλεμο. Οι Βρετανοί τελικά ίδρυσαν το 1919 Υπηρεσία Κρυπτανάλυσης με την αθώα επωνυμία Government Code and Cypher School, που σε μικρό διάστημα έσπασε τους σοβιετικούς κώδικες και αργότερα τους αμερικανικούς και τους γαλλικούς.² Κατά τη διάρκεια του πολέμου αποτελεί λεπτομέρεια η υποκλοπή ή μη των πληροφοριών φίλων κρατών.

Ο αγώνας μεταξύ της κρυπτογράφησης των κρατικών επικοινωνιών

¹ Douglas Porch, *The French Secret Services: a History of French Intelligence from the Dreyfus Affair to the Gulf War* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1995), 40.

² Christopher Andrew, *Her Majesty's Secret Service: the Making of the British Intelligence Community* (New York: Viking, 1985), 108-9.

και από την άλλη πλευρά αποκρυπτογράφησης των εχθρικών, ή γενικά ξένων επικοινωνιών εντάθηκε στα χρόνια πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και βέβαια κατά τη διάρκειά του. Μερικές φορές είχε και απρόβλεπτα αποτελέσματα, όπως όταν στις παραμονές του πολέμου ο Βρετανός πρωθυπουργός Νέβιλ Τσάμπερλαιν (Neville Chamberlain) διάβασε αποκρυπτογραφημένα τσεχικά τηλεγραφήματα που αποκάλυπταν ότι οι Τσέχοι είχαν μυστικές επαφές με τον Ουίνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill), καθώς και γερμανικά που τον υποτιμούσαν προσωπικά.³

Η άντληση πληροφοριών με τεχνικά μέσα αποκαλείται στη γλώσσα των υπηρεσιών *sigint* (signal intelligence), ενώ μέσω ανθρωπίνων πηγών *humint* (human intelligence). Δύσκολα μπορεί να υποστηρίξει κάποιος ότι η κατασκοπεία ή οι υποκλοπές επικοινωνιών άλλου κράτους δικαιολογούνται σε καιρό ειρήνης. Είναι προφανές ότι σε ειρηνικές περιόδους δεν διακινδυνεύει η εθνική ασφάλεια με τη στενή της έννοια, απλώς ωφελείται η χώρα που συλλέγει τις πληροφορίες. Αρκεί η κατά περίπτωση υπηρεσία να είναι σε θέση να εντοπίζει χρήσιμες πληροφορίες, να τις αξιολογεί σωστά και η αξιολόγησή της να γίνεται αποδεκτή από τον τελικό κυβερνητικό αποδέκτη, που συχνά δέχεται ό,τι ταιριάζει στην πολιτική του και απορρίπτει τις αντίθετες πληροφορίες ή αξιολογήσεις.

Στη διάκριση υπηρεσιών εσωτερικού-εξωτερικού έχουν επέλθει τροποποιήσεις τις τελευταίες δεκαετίες. Η κύρια αλλαγή αφορά την αντιμετώπιση της ισλαμικής τρομοκρατίας μετά την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους το 2001. Λόγω αυτής, υπηρεσίες εξωτερικού όπως η γερμανική BND απέκτησαν το δικαίωμα παρακολούθησης υπόπτων τρομοκρατών στο εσωτερικό της Γερμανίας, εφ' όσον κάτι τέτοιο αποτελούσε συνέχεια εντοπισμού τους στο εξωτερικό. Αντίστοιχα, υπηρεσίες εσωτερικού απέκτησαν και αρμοδιότητες εξωτερικού, ώστε να εντοπίζουν έγκαιρα τους υπόπτους πριν αυτοί δραστηριοποιηθούν στη χώρα τους.

Πέραν όμως της αρμοδιότητας εσωτερικού/εξωτερικού για *humint* και *sigint*, οι υπηρεσίες πληροφοριών των υπερδυνάμεων διαθέτουν μονάδες στρατιωτικής επέμβασης, είτε αυτή είναι αμυντική, όπως στην περίπτωση τρομοκρατικής επέμβασης στο έδαφος του κράτους (ρωσική FSB), είτε για καταστροφή στόχων στο εξωτερικό (CIA, εξουδετέρωση Μπιν Λάντεν στο Πακιστάν). Οι πρώην σοβιετικές, και σήμερα κυρίως η ρωσική στρα-

³ Andrew, *Her Majesty's Secret Service*, 400.

τιωτική, υπηρεσίες συχνά αναλαμβάνουν την παρακολούθηση αντιφρονούντων ή πολιτικών αντιπάλων και κατά καιρούς τη δολοφονία τους (Σκριπάλ, Ναβάλνι). Στις ΗΠΑ αντίστοιχα έχουν διατυπωθεί κατηγορίες κατά της NSA για την παρακολούθηση τηλεφωνικών συνδιαλέξεων Αμερικανών υπηκόων με το εξωτερικό και πιο πρόσφατα κατά της CIA για παράνομες παρακολουθήσεις στο εσωτερικό. Το ερώτημα που πάντα ανακύπτει σε τέτοιες περιπτώσεις στα δυτικά τουλάχιστον κράτη είναι αν υπάρχει πολιτική κάλυψη και ευθύνη για προφανώς παράνομες ενέργειες.

Οι υπηρεσίες πληροφοριών του ανατολικού μπλοκ ήταν ενιαίες και πέραν των κλασικών αρμοδιοτήτων είχαν ως κύρια αποστολή την παρακολούθηση των φρονημάτων των συμπατριωτών τους. Γι' αυτό και μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων, οι υπηρεσίες πληροφοριών χωρίστηκαν σε πολιτικές, στρατιωτικές και σημάτων, που έφθαναν μέχρι τις πέντε διαφορετικές, ώστε να μειωθεί η επιρροή τους. Παρά τα μέτρα αυτά, στις περισσότερες υπήρξαν συχνές αλλαγές των επικεφαλής τους και κατηγορίες για διαφθορά ή παράνομες ενέργειες.

Η τουρκική Υπηρεσία Πληροφοριών Milli İhtibarar Teskilati (MIT) ξεκίνησε ως στρατιωτική υπηρεσία, ενιαία για τη συλλογή πληροφοριών εσωτερικού και εξωτερικού και εξελίχθηκε σε πολιτική τα τελευταία 20 περίπου χρόνια. Αναπτύσσει εκτεταμένη δραστηριότητα στην παρακολούθηση αντιφρονούντων στο καθεστώς/κυβέρνηση, ιδιαίτερα μεταξύ των Τούρκων της Γερμανίας. Το 2014, η Επιτροπή Εσωτερικών Υποθέσεων της τουρκικής Βουλής διαπίστωσε ότι η MIT παρακολουθούσε 2.473 τηλέφωνα στο εξωτερικό.⁴ Η αποκάλυψη αυτή δεν εμπόδισε τη MIT να στραφεί στη συνέχεια εναντίον των γκιουλενιστών στην Τουρκία και στο εξωτερικό, ιδίως δασκάλων των σχολείων της οργάνωσης και να απαγάγει αρκετούς απ' αυτούς από κράτη όπου λειτουργούσαν γκιουλενικά σχολεία. Στις αρμοδιότητές της έχει πλέον και τον κυβερνοπόλεμο.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση λειτουργεί στενή συνεργασία των εσωτερικών υπηρεσιών πληροφοριών, βάσει παλαιότερης συνεργασίας ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών. Η συνεργασία είναι εύκολη και επιβεβλημένη, διότι ως επί το πλείστον αντιμετωπίζουν τις ίδιες απειλές, όπως π.χ. τη διεθνή

⁴ «National Intelligence Organization», https://en.wikipedia.org/wiki/National_Intelligence_Organization (πρόσβαση 8.12.2022).

τρομοκρατία. Αντιθέτως η συνεργασία των ευρωπαϊκών εξωτερικών υπηρεσιών έχει μικρότερη εμβέλεια, διότι σε κάθε περίπτωση αποφεύγουν να αποκαλύψουν το εύρος των δραστηριοτήτων τους. Τα τελευταία χρόνια έχουν εγκαινιασθεί ομαδικές συνεργασίες με τρίτες χώρες.

Σε όλη την Ευρώπη η κρατική νομοθεσία προβλέπει διαδικασίες ελέγχου της νομιμότητας των ενεργειών των υπηρεσιών στο εσωτερικό, που διαφέρουν από κράτος σε κράτος, ανάλογα και με την υπαγωγή τους σε διαφορετικό κυβερνητικό προϊστάμενο. Ο έλεγχος των δραστηριοτήτων των υπηρεσιών πληροφοριών, κοινοβουλευτικός συνήθως, αν και σπάνια αποκαλύπτει εμπιστευτικές ή και παράνομες δραστηριότητες των υπηρεσιών που δεν εμπίπτουν στον όρο «εθνική ασφάλεια», οπωσδήποτε λειτουργεί περιοριστικά, εφ' όσον τις υποχρεώνει να λογοδοτήσουν. Μάλιστα οι ευρωπαϊκές υπηρεσίες πληροφοριών έχουν ανοιχτεί τα τελευταία χρόνια αποκαλύπτοντας κατά περίπτωση ορισμένα στοιχεία της δραστηριότητάς τους με συνεντεύξεις των επικεφαλής των και με μια γενικότερη ενημέρωση της κοινής γνώμης, απαντώντας σε τυχόν κατηγορίες ή σχολιάζοντας θέματα στα οποία φέρονται να αναμίχθηκαν ή που θεωρούν ανώδυνα.

ΕΛΛΑΔΑ

Η χώρα μας άργησε να ιδρύσει υπηρεσία πληροφοριών. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι διεξήχθησαν με τις περιορισμένες δυνατότητες του ελληνικού στρατού. Δεν υπήρχε καν επικοινωνία με τον σερβικό και βουλγαρικό στρατό στον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο. Η στροφή προς Θεσσαλονίκη οφειλόταν σε ενημέρωση του Υπουργείου Εξωτερικών για τις κινήσεις του βουλγαρικού στρατού (κατάληψη Σαράντα Εκκλησιών και Δράμας).⁵

Λίγο μετά την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, Μεγάλη Βρετανία και Γαλλία άνοιξαν γραφεία αντικατασκοπείας στην Αθήνα με κύρια αποστολή την αντίκρουση της γερμανικής προπαγάνδας, δραστηριότητες που ενόχλησαν τη φιλοβασιλική παράταξη.⁶

Στη Μικρασιατική Εκστρατεία την αποτελεσματικότερη συλλογή

⁵ Ενοφών Στρατηγός, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912* (Αθήνα: Ελληνική, 1932), 57.

⁶ Compton MacKenzie, *First Athenian Memories* (London: Cassell, 1934).

πληροφοριών πέτυχε η Στρατιωτική Αποστολή στη Κωνσταντινούπολη με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Γ. Κατεχάκη. Ο στρατός υπέκλεπτε ανοικτά τηλεγραφήματα του αντιπάλου, αλλά το ίδιο συνέβαινε από την άλλη πλευρά, διότι δεν διαθέταμε κρυπτογράφηση.⁷

Παρά το χάος που επικράτησε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την πλημμύρα προσφύγων, η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου ίδρυσε το 1924, μόλις δύο εβδομάδες μετά την ορκωμοσία της, Γραφείο Πληροφοριών Κερκύρας με κύριο σκοπό την αντιμετώπιση της ιταλικής/καθολικής προπαγάνδας. Υπήρχε τέτοιο θέμα μετά τον βομβαρδισμό και την κατοχή της Κέρκυρας από τους Ιταλούς; Φαίνεται ναι, σε ό,τι αφορά καθολικά σχολεία και τη χρήση της ιταλικής γλώσσας.⁸

Μεγαλύτερος κίνδυνος για την εθνική ασφάλεια ήταν η αντιμιλιταριστική προπαγάνδα, που επηρέασε μεταπολεμικά όλη την Ευρώπη, σε συνδυασμό με τη νεοεμφανιζόμενη κομμουνιστική δραστηριότητα. Με το στρατιωτικό πραξικόπημα του Παγκάλου το 1925 δημοσιεύθηκε νομοθετικό διάταγμα που απέβλεπε στη φήμωση του Τύπου, κυρίως του Ριζοσπάστη και στη δίωξη στελεχών του ΚΚΕ μετά τη δημοσίευση της απόφασης του 3ου Συνεδρίου υπέρ της ανεξαρτησίας Μακεδονίας και Θράκης.⁹ Η δίωξη του κομμουνισμού θα αποτελούσε το κύριο αντικείμενο της ενασχόλησης των υπηρεσιών ασφάλειας, που προπολεμικά άλλαζαν μορφή συνεχώς ακολουθώντας τις κυβερνητικές αλλαγές, μέχρι την πτώση της Δικτατορίας το 1974.

Βεβαίως στη διάρκεια του πολέμου οι στόχοι άλλαξαν. Η νεοσύστατη το 1941 στο Κάιρο Υπηρεσία Ερευνών και Πληροφοριών είχε δύο κύριους σκοπούς, τη φυγάδευση αξιωματικών και τη συλλογή πληροφοριών από την κατεχόμενη Ελλάδα, παίρνοντας επαφή με αντιστασιακές οργανώσεις. Η οικονομική εξάρτηση από τη βρετανική χρηματοδότηση προκάλεσε αντιδράσεις στην ελληνική κοινωνία του Καΐρου.¹⁰ Πιο γνωστή είναι

⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν 1919-1922: ο ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην, Μάιος 1919-Μάιος 1920* (Αθήνα: ΔΙΣ, 1957, ανατ. 1990), 154, 187.

⁸ Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Γυμνήν την αλήθειαν – φλέγοντα εθνικά ζητήματα ή διαφώτισις (προπαγάνδα)* (Αθήνα: Τυπ. Ν. Τιλπέρογλου, 1948), 5.

⁹ Δημήτρης Κούσουλας, *Επιβουλή και αποτυχία: η ιστορία του ΚΚΕ, 1918-1940* (Αθήνα: Καμπανάς, 1971), 84-85.

¹⁰ Π.Ε. Κώνστας, *Αι πολεμικά, πολιτικά και διπλωματικά αναμνήσεις μου της δεκαετίας 1940-1950* (Αθήνα: χ.ε., 1955), 185-216.

η αποτυχημένη αποστολή Τσιγάντε στην Ελλάδα, ενώ δεν φαίνεται να προέβλεψε τα στρατιωτικά κινήματα στη Μέση Ανατολή.

Μεταπολεμικά αρχίζουν προσπάθειες δημιουργίας υπηρεσίας πληροφοριών στο πλαίσιο του Στρατού με πενιχρά αποτελέσματα. Το 1949, επί αρχιστρατήγου Αλέξανδρου Παπάγου ιδρύθηκε υπηρεσία πληροφοριών (Διεύθυνσις Υπηρεσίας Πληροφοριών ΔΥΠΑ), πρόδρομος της σημερινής ΕΥΠ. Αρμοδιότητές της οι πληροφορίες για το ΚΚΕ, για τις γειτονικές χώρες, για κομμουνισμό στις ένοπλες δυνάμεις και τις κρατικές υπηρεσίες, καθώς και η αντικατασκοπεία. Συνάντησε την αντίδραση του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως σε ό,τι αφορά τις μη στρατιωτικές της αρμοδιότητες. Πιο γνωστός είναι ο εντοπισμός από την τότε ΔΥΠΑ του δικτύου ασυρμάτων του ΚΚΕ το 1951.

Η ΚΥΠ, όπως μετονομάσθηκε το 1953, ήταν στρατιωτική υπηρεσία, διέθετε δύναμη λόγω της στενής σχέσης του αρχηγού της, στρατηγού Αλέξανδρου Νάτσινα, με τον στρατάρχη Παπάγο και κατηγορήθηκε αρκετές φορές ότι ανακατευόταν με τις εκλογές, ιδίως με την ψήφο του στρατού. Τη δεκαετία του 1950 είχε μόνιμη αντιπαράθεση με τη Διεύθυνση Αλλοδαπών στη διεκδίκηση αρμοδιοτήτων που έκλινε προς την τελευταία επί πρωθυπουργίας Καραμανλή (ίδρυση Διεύθυνσης Εθνικής Ασφαλείας, 1958). Παρά τη σχετική απώλεια της πρωθυπουργικής εύνοιας, η ΚΥΠ εγκαινίασε το Γραφείο Ειδικών Μελετών το 1959 υπό τον Γ. Παπαδόπουλο, με κύριο σκοπό την εθνική προπαγάνδα, αντίδραση στην επιτυχία της ΕΔΑ κατά τις εκλογές του 1958 (24,4% των ψήφων). Αξιοσημείωτη είναι επίσης η δημιουργία Συντονιστικής Επιτροπής του ΓΕΕΘΑ που λειτουργούσε με εισηγητή την ΚΥΠ, εν όψει των εκλογών του 1961. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αναφέρεται σχετικά σε «κατάρτιση ανοήτων σχεδίων εν αγνοία της κυβερνήσεως».¹¹

Με την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ στην Κύπρο, η ΚΥΠ ασχολείται αρχικά με δύο αντικείμενα, τον κίνδυνο του κομμουνισμού (ΑΚΕΛ) και την αποκάλυψη και εξουδετέρωση των ενεργειών των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών. Αργότερα θα εμπλακεί περισσότερο στην αναζήτηση στρατιωτικών πληροφοριών, με αποκορύφωμα τις πολύτιμες πληροφορίες που

¹¹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τ. 5 (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1995), 52, 474.

μετέδιδε για τις προετοιμασίες απόβασης των Τούρκων το 1974. Επί δικτατορίας η ΚΥΠ έγινε ίσως το κύριο όργανο παρακολούθησης των αντιφρονούντων Ελλήνων στο εσωτερικό και εξωτερικό, καθώς και της διεθνούς αντίδρασης στο καθεστώς.

Μετά το 1974 η υπηρεσία παύει προοδευτικά να ασχολείται με τον κομμουνισμό και παρακολουθεί πιο ενεργά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις που έχουν οξυνθεί μετά την τουρκική απόβαση στη Κύπρο και τη νέα διαφορά περί υφαλοκρηπίδας στο Αιγαίο. Στο εσωτερικό, η προσοχή της συγκεντρώνεται στην αντιμετώπιση τρομοκρατικών ενεργειών ξένων χωρών, ιδίως μεσανατολικών, στην Ελλάδα. Μετά τη δολοφονία του σταθμάρχη της CIA, Ρίτσαρντ Ουέλς (Richard Welch) το 1975 στρέφεται κατά της εσωτερικής τρομοκρατίας, σε συνεργασία, όχι πάντα εύκολη, με την Αντιτρομοκρατική Υπηρεσία της Αστυνομίας. Συμμετέχει τέλος ενεργά στην ασφάλεια των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004, εν όψει των οποίων έπρεπε να πεισθούν οι συμμετέχοντες ότι είχαμε προβεί στις κατάλληλες προετοιμασίες. Τελευταία νέα αρμοδιότητά της, η ίδρυση Κέντρου Επιχειρήσεων Κυβερνοασφάλειας που αποσκοπεί στην προστασία από κυβερνοεπιθέσεις του κρατικού συστήματος επικοινωνιών.¹²

Συμπερασματικά, ο όρος *εθνική ασφάλεια* είναι ευρύς. Το αντικείμενο του αυξάνεται ή μεταλλάσσεται ανάλογα με τις πολιτικές, στρατιωτικές ή τεχνικές εξελίξεις, αλλά και τις κυβερνητικές απαιτήσεις. Στην Ελλάδα παρατηρείται συχνή, μετά από κοινοβουλευτικές εκλογές, αλλαγή της υπαγωγής της ΕΥΠ, συνήθως μεταξύ του πρωθυπουργού και των υπουργών Εσωτερικών, Προστασίας του Πολίτη (πρώην Δημοσίας Τάξης) και του τέως υπουργού Προεδρίας. Είναι περίεργο ότι ενώ οι κύριοι πελάτες των πληροφοριών της ΕΥΠ είναι τα Υπουργεία Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας, ουδέποτε υπήχθη η ΕΥΠ στο ένα ή στο άλλο. Ίσως επειδή έχει αρμοδιότητες τόσο για το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό, όποτε δεν μπορούν π.χ. τα δύο υπουργεία Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας να κατευθύνουν και να ελέγχουν την αντιτρομοκρατική δραστηριότητα της ΕΥΠ! Εξ άλλου, λόγω της μεταπολεμικής εμπειρίας του τόπου, δεν ευδοκίμησαν μέχρι τώρα προτάσεις σχηματισμού χωριστής στρατιωτικής υπηρεσίας πληροφοριών υπό το ΓΕΕΘΑ. Γεγονός πάντως είναι ότι οι κυβερνήσεις έδιναν πάντα ιδιαίτερη σημασία στον πολιτικό έλεγχο της ΕΥΠ,

¹² *Καθημερινή*, 10 Απριλίου 2022.

είτε από φόβο να μην τις υπονομεύει, είτε από επιθυμία να χρησιμοποιούν τις δυνατότητές της. Έτσι εξηγείται γιατί δεν έχει μέχρι τώρα διορισθεί διοικητής μέσα από την υπηρεσία (μια φορά μόνον υπήρξε υποδιοικητής) και ότι με κάθε αλλαγή κυβέρνησης αντικαθίστανται η πλειονότητα των διευθυντών και υποδιευθυντών, καθώς και οι αποσπασμένοι αστυνομικοί και στρατιωτικοί. Οι συχνές αλλαγές μειώνουν, έστω και προσωρινά, την αποτελεσματικότητα της υπηρεσίας.

Ο ΤΟΜΟΣ «ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ (1830-
2022)» ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑ
ΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ, ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΩΝ ΕΠΕΤΕΙΑΚΩΝ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗ
ΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗ
ΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΝΑΓΡΑΜ
ΜΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ 100 ΓΡΑΜΜΑ
ΡΙΩΝ. ΒΙΒΛΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ LIBRO
D'ORO ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2023
